

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ/ΘΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ
ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΘΛΙΠΤΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΙΣ
ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΑΓΧΟΓΟΝΩΝ
ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ**

**ΣΠΥΡΟΣ ΣΤΑΜΟΣ
Α.Μ. 200021**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	4
Πρόλογος	6
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
<i>1.1. Εκφοβισμός - Θυματοποίηση</i>	8
1.1.1 Ορισμοί και μορφές εκφοβισμού – θυματοποίησης	8
1.1.2 Η έκταση του φαινομένου του εκφοβισμού	10
1.1.3 Διαφορές φύλου, ηλικίας και σχολικής τάξης στον εκφοβισμό	12
1.1.4 Παράγοντες που δεν σχετίζονται με τον εκφοβισμό	15
1.1.5 Χαρακτηριστικά των «θυτών»	16
1.1.6 Χαρακτηριστικά των «θυμάτων»	19
1.1.7 Χαρακτηριστικά των «και θυμάτων και θυτών»	21
1.1.8 Διαχρονική σταθερότητα του φαινομένου του εκφοβισμού	22
1.1.9 Ο ρόλος των φορέων κοινωνικοποίησης στον εκφοβισμό-θυματοποίηση	23
<i>1.2 Κατάθλιψη</i>	27
1.2.1 Οι διαταραχές της διάθεσης	27
1.2.2 Η κλινική εικόνα της κατάθλιψης	28
1.2.3 Επιδημιολογία	30
1.2.4 Κατάθλιψη και φύλο	31
1.2.5 Τα πιθανά αίτια της κατάθλιψης	32
1.2.6 Τα συνωδά προβλήματα της κατάθλιψης	37
1.2.7 Συννοσηρότητα	38
1.2.8 Η αναπτυξιακή πορεία των παιδιών με κατάθλιψη	39
1.2.9 Διάγνωση της κατάθλιψης	40
1.2.10 Εκφοβισμός και κατάθλιψη	40
<i>1.3 Στρατηγικές Αντιμετώπισης Αγχогόνων Καταστάσεων</i>	40
1.3.1 Ορισμός του άγχους/στρες	40
1.3.2 Αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων	41
1.3.3 Ταξινόμηση των στρατηγικών αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων	43
1.3.4 Παράγοντες που συνδέονται με τα είδη στρατηγικών αντιμετώπισης άγχους	45
1.3.5 Στρατηγικές αντιμετώπισης του εκφοβισμού - θυματοποίησης	47
1.3.6 Στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων και κατάθλιψη	50
<i>1.4 Στόχοι της έρευνας και ερευνητικές υποθέσεις</i>	54

2. ΜΕΘΟΔΟΣ	
2.1. Δείγμα	55
2.2. Μέσα συλλογής δεδομένων	59
2.2.1 Ερωτηματολόγιο για τον Εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση	59
2.2.2 Κλίμακα αυτοαναφοράς για την κατάθλιψη του Birlson	60
2.2.3 Η κλίμακα Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (ΣΑΚΑ)	62
2.3. Διαδικασία συλλογής δεδομένων	64
3. ΕΥΡΗΜΑΤΑ	
3.1 Ερωτηματολόγιο για τον Εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση	66
3.1.1 Περιγραφικά χαρακτηριστικά	67
α) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης»	72
β) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «φύλο»	80
γ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «τάξη φοίτησης»	87
δ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «εθνικότητα»	89
3.2. Κλίμακα Καταθλιπτικής Διάθεσης του Birlson	90
α) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης»	93
β) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «φύλο»	94
γ) Στατιστική επίδραση των μεταβλητών «τάξη φοίτησης» και «εθνικότητα»	95
δ) Συνάφειες με τη θυματοποίηση/εκφοβισμό	96
3.3. Κλίμακα Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους	97
α) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης»	98
β) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «φύλο»	99
γ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «τάξη φοίτησης»	100
δ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «εθνικότητα»	100
ε) Συνάφειες μεταξύ των παραγόντων των ερωτηματολογίων ΣΑΚΑ και DSRS	101
3.4 Στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού και της θυματοποίησης από την καταθλιπτική διάθεση και τις στρατηγικές αντιμετώπισης άγχους	102
4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ	104
Βιβλιογραφία	123
Παράρτημα	137

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα αποτελεί μέρος μιας μεγαλύτερης ερευνητικής εργασίας για τη μελέτη του φαινομένου του εκφοβισμού και θυματοποίησης. Εξετάστηκε η έκταση του φαινομένου του εκφοβισμού-θυματοποίησης, σε σχέση με την καταθλιπτική διάθεση και τις στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων ενώ, μελετήθηκαν και οι επιδράσεις των ανεξάρτητων μεταβλητών «φύλο», «τάξη φοίτησης» και «εθνικότητα» στο φαινόμενο του εκφοβισμού/θυματοποίησης. Στην έρευνα πήραν μέρος συνολικά 485 μαθητές/-τριες Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων δημοτικού, οι οποίοι/ες φοιτούσαν κατά το σχολικό έτος 2003-2004 σε 8 δημόσια δημοτικά σχολεία του νομού Αττικής. Στα παιδιά του δείγματος χορηγήθηκαν το Ερωτηματολόγιο για τον Εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση (Ε.ΕΚ.Θ, Rolider, 2000), η Κλίμακα Αυτοαναφοράς για την Κατάθλιψη (DSRS, Birlson et al. 1987) και το ερωτηματολόγιο Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (ΣΑΚΑ, Μπεζεβέγκης, 2001). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τρεις στους πέντε μαθητές/-τριες βίωσαν τη θυματοποίηση ή συμμετείχαν σε περιστατικά εκφοβισμού. Από αυτά τα παιδιά, τα μισά περίπου και εκφοβίζουν άλλους και συγχρόνως θυματοποιούνται τα ίδια. Εκείνα τα παιδιά, σημειώνουν τους υψηλότερους μέσους όρους σε όλες τις μορφές εκφοβισμού και θυματοποίησης ενώ, αναφέρουν τη μεγαλύτερη ανασφάλεια στο σχολείο και την υψηλότερη καταθλιπτική διάθεση από όλα τα υπόλοιπα παιδιά. Αντίθετα τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα» ανέφεραν ότι αισθάνονται περισσότερο ασφαλείς και έχουν χαμηλή καταθλιπτική διάθεση. Τα παιδιά «και θύτες και θύματα» χρησιμοποιούν συχνότερα στρατηγικές εστιασμένες στο συναίσθημα, αλλά και στρατηγικές εξωτερίκευσης-επιθετικότητας. Τα αγόρια εμφανίζονται να συμμετέχουν περισσότερο σε πράξεις εκφοβισμού - θυματοποίησης σε σχέση με τα κορίτσια. Δεν υπήρξε όμως διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φύλων στη χρήση σωματικών και λεκτικών μορφών βίας. Τα κορίτσια εμφανίζουν περισσότερο καταθλιπτική διάθεση από τα αγόρια. Όταν τα παιδιά που θυματοποιούνται το ανέφεραν σε κάποιον ενήλικο, στις περισσότερες περιπτώσεις η κατάσταση βελτιώθηκε. Οι συνάφειες μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS του Birlson και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού είναι γενικά θετικές και στατιστικώς σημαντικές αλλά, δεν είναι υψηλές. Τα κορίτσια χρησιμοποιούν, σημαντικά, πιο συχνά τις στρατηγικές που ανήκουν στους παράγοντες «Αποφυγή-λήθη» και «Απομόνωση» του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α. από ότι τα αγόρια. Τέλος βρέθηκε ότι, η θυματοποίηση των παιδιών είναι μεγαλύτερη όσο εντονότερο είναι το «Αρνητικό

συναίσθημα» (DSRS) και όσο περισσότερο χρησιμοποιούν στρατηγικές «Αναθεώρησης» (ΣΑΚΑ) για την αντιμετώπιση καταστάσεων άγχους. Επίσης, όσο εντονότερο είναι το «Αρνητικό συναίσθημα» και όσο περισσότερο χρησιμοποιούν στρατηγικές «Παραίτησης» (ΣΑΚΑ) για την αντιμετώπιση καταστάσεων άγχους, τόσο συχνότερος είναι ο εκφοβισμός από τα παιδιά.

Λέξεις-Κλειδιά: εκφοβισμός, θυματοποίηση, καταθλιπτική διάθεση, στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο εκφοβισμός στα σχολεία είναι ένα παγκόσμιο πρόβλημα που μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες για το γενικό σχολικό κλίμα και για το δικαίωμα των μαθητών να μαθαίνουν σε ένα ασφαλές περιβάλλον χωρίς φόβο. Ο εκφοβισμός μπορεί επίσης να έχει αρνητικές ισόβιες συνέπειες -και για τους μαθητές που εκφοβίζονται και για τα «θύματά» τους. Αν και ένα μεγάλο μέρος της έρευνας για τον εκφοβισμό έχει πραγματοποιηθεί στις Σκανδιναβικές χώρες, τη Μεγάλη Βρετανία και την Ιαπωνία, τα προβλήματα που συνδέονται με τον εκφοβισμό έχουν σημειωθεί και συζητηθεί οπουδήποτε υπάρχουν εκπαιδευτικά περιβάλλοντα (Banks, 1997).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στον Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Θέλω να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους βοήθησαν καθοριστικά στην ολοκλήρωσή της:

- Την Αναπληρώτρια καθηγήτρια Ψυχολογίας κ. Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη, επιβλέπουσα αυτής της πτυχιακής εργασίας, για τη συνεχή υποστήριξη και βοήθεια που μου πρόσφερε σε όλα τα στάδια της έρευνας καθώς και για τα ενισχυτικά σχόλια και τις διακριτικές υποδείξεις της.
- Το Λέκτορα Ψυχολογίας κ. Βασίλη Παυλόπουλο για τη σημαντική βοήθειά του στη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας, καθώς και για τις πολύτιμες υποδείξεις του.
- Τις συμφοιτήτριες μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σχολικής Ψυχολογίας κ.κ. Αγλαΐα Αλεξανδρή και Ειρήνη Χαντζοπούλου για την πολύτιμη βοήθεια τους στον αρχικό σχεδιασμό αυτής της έρευνας και στη διαδικασία συλλογής, καθώς και τους προπτυχιακούς φοιτητές του Προγράμματος Ψυχολογίας κ.κ. Αγγελική Καλαντζοπούλου, Μαρία Καλέα, Αντώνη Πούλιο και Κατερίνα Σώκου για την καλή συνεργασία στη φάση της συλλογής των δεδομένων της έρευνας.
- Όλους τους διευθυντές και δασκάλους των σχολείων που πρόθυμα συμμετείχαν σε αυτή την έρευνα και διευκόλυναν τη συλλογή των δεδομένων.

- Όλους τους μαθητές και μαθήτριες που δέχτηκαν πρόθυμα να συμμετέχουν στην έρευνα, αλλά και τους γονείς και κηδεμόνες που ανταποκρίθηκαν άμεσα στην πρόσκλησή μας και έδωσαν τη συγκατάθεσή τους ώστε τα παιδιά τους να μπορούν να λάβουν μέρος στην έρευνα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ - ΘΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ

Φαίνεται ότι πάντοτε υπήρχε εκφοβισμός στα σχολεία αλλά, μόνο τα τελευταία χρόνια έχουμε αρχίσει να αντιλαμβανόμαστε ότι μπορεί να αποτελέσει σοβαρή απειλή τόσο για την ψυχική υγεία των παιδιών, όσο και για την ατμόσφαιρα και ασφάλεια στο σχολείο (Smith & Sharp,1994). Ο εκφοβισμός στην πραγματικότητα τώρα γίνεται αντιληπτός από μερικούς ως η κορυφή του παγόβουνου όταν εκδηλώνεται στο σχολείο ως βία και παραπτώματα. Συνήθως, η σχολική βία αρχίζει με φαινομενικά αθώο πείραγμα και ταπεινώσεις που κλιμακώνονται σε βιαιότερες συμπεριφορές. Η έλλειψη σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα των άλλων η οποία είναι κοινός παράγοντας σε παραπτωματικές ή εγκληματικές συμπεριφορές, αρχίζει με τον εκφοβισμό στο σχολείο (Rolider, 2000).

Το πρόβλημα του εκφοβισμού αφορά σε θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές: Κάθε άτομο δικαιούται να είναι ελεύθερο από καταπίεση και επαναλαμβανόμενη σκόπιμη ταπείνωση τόσο στο σχολείο όσο και στην κοινωνία γενικότερα (Olweus, 1993). Κανένας μαθητής/-τρια δεν πρέπει να φοβάται να πηγαίνει στο σχολείο λόγω του φόβου της κακοποίησης ή του εξευτελισμού και κανένας γονέας δεν πρέπει να στενοχωριέται επειδή συμβαίνουν τέτοια πράγματα στο παιδί του. Επίσης, τα προβλήματα εκφοβισμού σχετίζονται με τη γενικότερη κοινωνική στάση προς τη βία και την καταπίεση. Τι είδους κοινωνικές αξίες θα αποκτήσει ένας μαθητής ο οποίος θυματοποιείται επανειλημμένα από άλλους μαθητές χωρίς την παρέμβαση των ενηλίκων; Η αποφυγή της ενεργούς αντιμετώπισης των προβλημάτων του εκφοβισμού, υποδηλώνει την σιωπηρή αποδοχή τους.

1.1.1 Ορισμοί και μορφές εκφοβισμού – θυματοποίησης

Έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί για τον εκφοβισμό ή θυματοποίηση. Στη συνέχεια παρατίθενται κάποιοι από αυτούς οι οποίοι διατυπώθηκαν από τους σημαντικότερους ερευνητές του εκφοβισμού.

Σύμφωνα με τον Rolider (2000), *εκφοβισμός ή θυματοποίηση είναι η επίδειξη ποικίλων επαναλαμβανόμενων αντικοινωνικών συμπεριφορών που εκτελούνται από ένα μαθητή με ισχύ και επιρροή (σε μια ομάδα) και στοχεύουν άμεσα να βλάψει έναν μαθητή ο οποίος είναι κάποιες φορές ανίκανος να υπερασπίσει τον εαυτό του (φυσικά-σωματικά*

ή συναισθηματικά αδύναμος). Ο θύτης του εκφοβισμού χρησιμοποιεί ένα ή περισσότερα από τα παρακάτω μέσα: απειλές, χλευασμούς, βλασφημίες, προσβολές, τρομοκρατία, παρατηρήσεις που προσβάλουν, σπρώξιμο, τσίμπημα, προσπάθειες εκβιασμού, κλέψιμο ή πάρσιμο των πραγμάτων του άλλου χωρίς άδεια, μπιρκοτάρισμα, διάδοση φημών, αποκλεισμό από παιχνίδια, ή κάθε άλλη ενέργεια που αποβλέπει να βλάψει εσκεμμένα κάποιον άλλον μαθητή.

Κατά τους Smith και Sharp (1994), εκφοβισμός είναι η συστηματική -σκόπιμη και επαναλαμβανόμενη- κακομεταχείριση της δύναμης.

Ο Olweus (1993), ο οποίος είναι από τους πρώτους μελετητές του φαινομένου του εκφοβισμού, δίνει τον ακόλουθο ορισμό: Ένας μαθητής εκφοβίζεται ή θυματοποιείται όταν αυτός ή αυτή εκτίθεται επανειλημμένα για κάποιο διάστημα σε αρνητικές ενέργειες από έναν ή περισσότερους άλλους μαθητές.

Αρνητική ενέργεια είναι όταν κάποιος, από πρόθεση, βλάπτει ή προσπαθεί να βλάψει ή να ταλαιπωρήσει κάποιον άλλο. Η αρνητική ενέργεια μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς τρόπους, οι οποίοι διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες:

Άμεσος φυσικός (σωματικός) εκφοβισμός: Περιλαμβάνει σπρώξιμο, χτύπημα, κλωτσιές, αγγίζοντας στα απόκρυφα σημεία του σώματος του και/ή κάθε άλλο φυσικό τραυματισμό του θύματος, κλέψιμο ή καταστροφή πραγμάτων ή χρημάτων που ανήκουν στο θύμα, (Olweus, 1993. Smith & Sharp, 1994. Rolider, 2000). Οι Kristensen και Smith, (2003) διακρίνουν ως ξεχωριστή κατηγορία από το φυσικό εκφοβισμό, τις τελευταίες συμπεριφορές που αφορούν στην επίθεση στην περιουσία.

Άμεσος λεκτικός εκφοβισμός: Περιλαμβάνει απειλές, χλευασμούς, βρισιές, προσβολές, ταπεινώσεις, εκφοβισμούς, ρατσιστικά σχόλια και άλλες εκφράσεις που αποσκοπούν να βλάψουν τον άλλο (Olweus, 1993. Rolider, 2000).

Έμμεσος εκφοβισμός: Περιλαμβάνει γκριμάτσες ή άσχημες χειρονομίες, την από πρόθεση (επίτηδες) εξαίρεση κάποιου από μια ομάδα, άρνηση συμμόρφωσης με τις επιθυμίες κάποιου προσώπου, διάδοση δυσάρεστων φημών και ψευδών, περιθωριοποίηση παιδιών, αποτροπή συμμετοχής κάποιου σε κοινωνικές δραστηριότητες μιας συγκεκριμένης ομάδας (κοινωνική απομόνωση). Επίσης, να βάζει κάποιος άλλα παιδιά να λένε ψέματα ή να προσπαθεί να κάνει άλλους να αντιπαθήσουν κάποιον (Olweus, 1993. Rolider, 2000). Οι Smith και Shu (2000) διακρίνουν τις συμπεριφορές κοινωνικού αποκλεισμού από τον έμμεσο εκφοβισμό.

Βασικό χαρακτηριστικό του εκφοβισμού είναι η ανισορροπία δύναμης μεταξύ «θύτη» και «θύματος». Η ισχύς του «θύτη» αφορά στο πλεονέκτημα του απέναντι στο θύμα, φυσικό (σωματικό), νοητικό και/ή κοινωνικό. Αυτή η δύναμη μπορεί να είναι αποτέλεσμα της διαφοράς τους στην ηλικία ή στο φύλο (Rolider, 2000). Το θύμα είναι ανίκανο να υπερασπιστεί τον εαυτό του με επάρκεια και έχει φυσικές (σωματικές) και/ή ψυχολογικές ιδιότητες που τον κάνουν περισσότερο ευπαθή. Επίσης, μπορεί να φοβάται να αναφέρει την παρενόχληση-κακοποίηση από φόβο για αντίποινα (Rolider, 2000). Ο εκφοβισμός πραγματοποιείται με πρόθεση να προκαλέσει ζημιά στο «θύμα». Ο «θύτης» διασκεδάζει να κοροϊδεύει ή/και να κακοποιεί το «θύμα» και συνεχίζει αυτή τη συμπεριφορά ακόμα και όταν είναι σαφές ότι το θύμα είναι καταπονημένο (Rolider, 2000). Επίσης, επαναλαμβάνεται για μια εκτεταμένη χρονική περίοδο (Olweus, 1993) και η ισχύς του συνδυαζόμενη με τη χρονική διάρκεια οδηγεί σε επιβλαβή αποτελέσματα για το «θύμα» (Rolider, 2000). Έτσι, οδηγεί σε μακροπρόθεσμα αρνητικά αποτελέσματα για το «θύμα». Η θυματοποίηση συνδέεται με απόρριψη από τους συνομηλίκους και κοινωνική απομόνωση (Perry, 1988). Το «θύμα» αισθάνεται απομονωμένο, εκτεθειμένο και φοβισμένο κατά τη φοίτησή του στο σχολείο. Μπορεί να εμφανίσει μαθησιακές δυσκολίες, προβλήματα υγείας, σκέψεις εκδίκησης και αυτοκτονίας και, σπάνια, προσπάθειες αυτοκτονίας (Rolider, 2000).

Ένας ορισμός ο οποίος περιλαμβάνει τα βασικά σημεία που προαναφέρθηκαν για τον εκφοβισμό είναι ο ακόλουθος: *Εκφοβισμός/θυματοποίηση είναι οι αρνητικές ενέργειες που επιβάλλονται σκόπιμα και κατ' επανάληψη σε ένα πρόσωπο από ένα ή περισσότερα άλλα πρόσωπα, στις οποίες υπάρχει δυσαναλογία στη δύναμη μεταξύ των προσώπων που σχετίζονται, έτσι ώστε το «θύμα» έχει δυσκολία να υπερασπίσει τον εαυτό του/της ενάντια στο «θύτη» ή στους «θύτες»* (Olweus, 1993. Whitney & Smith, 1993. Rolider, 2000).

1.1.2 Η έκταση του φαινομένου του εκφοβισμού

Οι μεγάλης κλίμακας έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες χώρες έχουν δώσει μια ένδειξη της επικράτησης του εκφοβισμού/θυματοποίησης που λαμβάνει χώρα στα σχολεία. Στη Νορβηγία στη δεκαετία του '80, ο Olweus (1993) διαπίστωσε ότι περίπου 9% των παιδιών ανέφεραν ότι θυματοποιήθηκαν και περίπου 7% ανέφεραν ότι εκφοβίζουν άλλα. Επίσης το 1,6 του συνολικού δείγματος των παιδιών ή το 17% των «θυμάτων» ήταν «και θύματα και θύτες».

Στην Αγγλία, οι Whitney και Smith (1993) ανέφεραν ότι περίπου 19% των παιδιών θυματοποιούνται και 9% εκφοβίζουν άλλα. Σε άλλη έρευνα, οι Austin και Smith (1996) κατέγραψαν το ίδιο ποσοστό για τους «θύτες» και αυξημένο (22%) για τα «θύματα», ενώ οι μαθητές «και θύτες και θύματα» αποτελούν το 15%. Μια πιο πρόσφατη εργασία, από τους Smith και Shu (2000), παρουσιάζει κάποια μείωση των ποσοστών στην Αγγλία, ίσως εξ' αιτίας της έκτασης της εργασίας κατά του εκφοβισμού/θυματοποίησης κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (Kristensen & Smith, 2003).

Στη Δανία, η συμμετοχή των μαθητών/-τριών 11-15 ετών στον εκφοβισμό βρέθηκε (Due, Holstein & Jørgensen, 1999) να είναι υψηλότερη απ' ό,τι στις προηγούμενες έρευνες στη Νορβηγία και Αγγλία. Το ποσοστό των παιδιών που ανέφεραν ότι θυματοποιήθηκαν «μερικές φορές» ή συχνότερα ήταν 25%, ενώ το ποσοστό που ανέφεραν ότι εκφοβίζουν άλλα «μερικές φορές» ή συχνότερα ήταν 32%. Σύμφωνα με άλλη έρευνα (Kristensen & Smith, 2003) σε μαθητές/-τριες ηλικίας 10–15 ετών στη Δανία, το 34,1% εμπλέκονται ως «θύτες», «θύματα» ή «και θύτες και θύματα».

Στις ΗΠΑ, σε ένα δείγμα μαθητών Ε΄ Δημοτικού, βρέθηκε ότι οι «θύτες» αποτελούν περίπου το 14% του δείγματος, τα «θύματα» το 18% ενώ, οι «και θύτες και θύματα» (ή επιθετικά θύματα) αποτελούν το 5% και (Pellegrini *et al.*, 1999). Σε άλλη έρευνα στη Νέα Υόρκη μεταξύ μαθητών/-τριών Λυκείου, 35% ανέφεραν ότι θυματοποιήθηκαν. Τα αγόρια ανέφεραν σημαντικά περισσότερη θυματοποίηση σε σύγκριση με τα κορίτσια. Οι βίαιες συμπεριφορές ήταν σημαντικά πιο συχνές μεταξύ των θυματοποιημένων μαθητών σε σχέση με τους μη θυματοποιημένους. Για τα θυματοποιημένα αγόρια η πιθανότητα εκδήλωσης βίαιης συμπεριφοράς ήταν διπλάσια σε σύγκριση με τα θυματοποιημένα κορίτσια (Cleary, 2000). Στις ΗΠΑ, οι μισές βίαιες ενέργειες εναντίον εφήβων συμβαίνουν σε σχολικά κτίρια ή σε σχολική ιδιοκτησία ή στο δρόμο της γειτονιάς από το σχολείο. Οι περισσότερες από αυτές ξεκινούν με φαινομενικά αθώο εκφοβισμό ή ταπεινώσεις (Olweus, 1993, Smith & Sharp, 1994, Rolider, 2000). Οι μαθητές/-τριες, δέχονται κατά μέσο όρο 213 λεκτικές ταπεινώσεις την εβδομάδα, ενώ 160.000 μαθητές/-τριες χάνουν το σχολείο κάθε μέρα, λόγω του φόβου επίθεσης ή εκφοβισμού από ένα «θύτη». Συνολικά, 75% των αμερικανών μαθητών/-τριών από μη αστικά σχολεία αναφέρουν ότι εκφοβίζονται κατά τη διάρκεια της σχολικής τους καριέρας (Hoover, Oliver & Hazier, 1992 στο Rolider, 2000). Το 10% των αμερικανών μαθητών/-τριών που εγκαταλείπουν το σχολείο το κάνουν λόγω

επαναλαμβανόμενου εκφοβισμού. Επίσης, το 90% του συνόλου των μαθητών/-τριών αισθάνονται ότι ο εκφοβισμός προκαλεί κοινωνικά, συναισθηματικά ή ακαδημαϊκά προβλήματα για τους μαθητές που θυματοποιούνται ενώ, το 69% του συνόλου των μαθητών πιστεύουν ότι το σχολείο αντιδρά φτωχά στον εκφοβισμό και την θυματοποίηση (Weinhold & Weinhold, 1999).

Στο Ισραήλ (Rolider, 2000), το 79% των μαθητών/-τριών ανέφεραν ότι έγιναν θύματα λεκτικού εκφοβισμού (τους έβριζαν, γελούσαν μαζί τους, τους χλεύαζαν και τους απειλούσαν) τουλάχιστον μια φορά το μήνα. Επίσης, το 65% των μαθητών/-τριών ανέφεραν ότι έγιναν θύματα φυσικού (σωματικού) εκφοβισμού τουλάχιστον μια φορά το μήνα ενώ, το 36% των μαθητών ανέφεραν ότι έγιναν θύματα έμμεσου εκφοβισμού (τους μπουκοτάριζαν και τους απέκλειαν από ομάδες δραστηριοτήτων) τουλάχιστον μια φορά το μήνα (Rolider, Lapidot & Levy, 2000).

Στην Ελλάδα, η Μπεζέ (1990) βρήκε ότι η άσκηση σωματικής βίας παρατηρείται περισσότερο στην ηλικία 12-15 ετών ενώ η άσκηση λεκτικής βίας στην ηλικία 16-19 ετών (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2001). Ο Φακιολάς (1994) σε έρευνα μεταξύ μαθητών γυμνασίων και λυκείων διαπίστωσε ότι τα αγόρια επικρατούν στις σωματικές και τα κορίτσια στις λεκτικές συγκρούσεις (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2001). Ο Γκότοβος (1996) σε διαπολιτισμική έρευνα στον ευρωπαϊκό χώρο, παρατηρεί ότι στο ελληνικό δείγμα πάνω από 40% των μαθητών δηλώνουν ότι στο σχολείο τους εκδηλώνεται βία ενώ ένας στους τέσσερις μαθητές είναι θύμα σωματικής βίας (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2001). Σε έρευνα στα Ιωάννινα (Andreou, 1999), βρέθηκε ότι το ποσοστό των «θυτών» ήταν 10,5%, των «θυμάτων» 18,8%, των «και θυμάτων και θυτών» 18,2%, και των παιδιών «ούτε θύτες ούτε θύματα» 52,5%.

Σε έρευνα στην Κύπρο (Κόκκινος & Παναγιώτου, 2002) σε μαθητές Γυμνασίου, βρέθηκε ότι το ποσοστό των «θυτών» ήταν 14,1%, των «θυμάτων» 8,9%, των «και θυμάτων και θυτών» 44%, και των παιδιών «ούτε θύτες ούτε θύματα» 33%.

Διεθνής έρευνα του ΕΠΙΨΥ (ΕΠΙΨΥ-HBSC-WHO, 2000) έδειξε ότι τα ποσοστά θυματοποίησης ανάμεσα σε έλληνες μαθητές 11 και 13 ετών είναι αρκετά υψηλά (34% και 39% αντίστοιχα), καθώς επίσης ότι στο 45% των αγοριών και στο 30% των κοριτσιών δεν αρέσει το σχολείο για το οποίο πιστεύουν ότι δεν αποτελεί χώρο μέσα στον οποίο αισθάνονται ασφαλείς. Διάφορες έμμεσες ενδείξεις υποδεικνύουν ότι, στις μέρες μας, ο εκφοβισμός είναι περισσότερο συχνός και εκδηλώνεται με πιο σοβαρές μορφές (Olweus, 1993).

1.1.3 Διαφορές φύλου, ηλικίας και σχολικής τάξης στον εκφοβισμό

Τα αγόρια τείνουν να αναμειχθούν στον εκφοβισμό ως «θύματα», «θύτες» και «και θύματα και θύτες», περισσότερο από τα κορίτσια. (Boulton & Underwood, 1992. Olweus, 1993, Grus, 2002). Στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου τα αγόρια αναφέρουν περισσότερο από τέσσερις φορές σε σχέση με τα κορίτσια ότι έχουν θυματοποιήσει άλλους μαθητές. Τα αγόρια τείνουν να εκφοβίζουν άλλα αγόρια (80%) και κορίτσια (60%) (Olweus, 1993) ενώ τα κορίτσια τείνουν να εκφοβίζουν μόνο άλλα κορίτσια (Rolider, 2000).

Σύμφωνα με άλλη έρευνα οι Whitney & Smith, (1993), δεν βρήκαν για τα «θύματα» καμία σημαντική διαφορά φύλου, αλλά τα αγόρια ανέφεραν τη συμμετοχή στον εκφοβισμό περισσότερο από τα κορίτσια (οι «θύτες» ήταν περισσότεροι από τους και «και θύματα και θύτες») (Kristensen & Smith, 2003). Σε έρευνες με ερωτηματολόγια, αγόρια και κορίτσια είναι εξίσου πιθανό να αναφέρουν ότι θυματοποιήθηκαν (Rolider, 2000).

Στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, τα κορίτσια που ωριμάζουν νωρίτερα συχνά θυματοποιούνται και παρενοχλούνται σεξουαλικά από τα αγόρια (Lane, 1989 στο Rolider, 2000).

Τόσο ο φυσικός (σωματικός) όσο και ο λεκτικός εκφοβισμός είναι περισσότερο συνηθισμένοι μεταξύ των αγοριών ενώ, τα κορίτσια χρησιμοποιούν συχνότερα περισσότερο έμμεσες μορφές παρενόχλησης όπως η συκοφαντία, η διάδοση φημών και ο χειρισμός των φιλικών σχέσεων (στερούν από ένα κορίτσι την “καλύτερη φίλη” της) (Olweus, 1993. Smith & Sharp, 1994). Γενικά, οι σχέσεις μεταξύ των αγοριών είναι περισσότερο σκληρές και επιθετικές από ότι είναι μεταξύ των κοριτσιών (Olweus, 1993. Rigby, 1996). Αφού ο άμεσος εκφοβισμός είναι ευκολότερα παρατηρήσιμος, είναι πιθανό ότι ο εκφοβισμός μεταξύ των κοριτσιών έχει υπο-εκτιμηθεί στο παρελθόν (Smith & Sharp, 1994).

Τα αγόρια συνήθως εκφοβίζουν μόνο τους ενώ τα κορίτσια εκφοβίζουν σε ομάδες (Saunders, 1997 στο Rolider, 2000).

Ορισμένα χαρακτηριστικά προσωπικότητας στην εφηβεία -περιλαμβανόμενης της αυτοεκτίμησης- έχουν βρεθεί να συνδέονται ισχυρά με την κοινωνική συμπεριφορά των αγοριών σε καταστάσεις εκφοβισμού αλλά, όχι και με ανάλογες συμπεριφορές μεταξύ κοριτσιών (Salmivalli *et al.* 1998). Συγκρινόμενα με τα κορίτσια, τα αγόρια είναι

περισσότερο πιθανό να παρασυρθούν από επεισόδια εκφοβισμού και να λάβουν μέρος ενεργά στο εκφοβισμό.

Οι Crick and Bigbee (1998), αναφέρουν ότι μεταξύ των παιδιών 4^{ης} και 5^{ης} τάξης δημοτικού η μοναξιά, η αποφυγή και η δυσφορία/απελπισία ήταν περισσότερο συνηθισμένα για τα θυματοποιημένα αγόρια ενώ, η μοναξιά, το κοινωνικό άγχος και η δυσφορία/απελπισία ήταν περισσότερο συνηθισμένα για τα θυματοποιημένα κορίτσια σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου.

Κάποια δεδομένα δείχνουν ότι τα θυματοποιημένα αγόρια έχουν στενότερη επαφή και περισσότερο θετικές σχέσεις με τους γονείς τους και ιδιαίτερα με τις μητέρες τους, από ότι τα αγόρια γενικά (Olweus, 1993). Αυτή η στενή σχέση γίνεται μερικές φορές αντιληπτή από τους δασκάλους τους ως υπερπροστασία από τη μεριά των μητέρων τους. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τέτοιες τάσεις προς την υπερπροστασία είναι ταυτόχρονα και αιτία και συνέπεια του εκφοβισμού.

Είναι αναμφισβήτητο ότι μορφές εκφοβισμού επηρεάζονται από την ηλικία και το φύλο αμφοτέρω (Schuster, 1996). Οι αναφορές θυματοποίησης μειώνονται με την ηλικία (Olweus, 1993. Kristensen & Smith, 2003). Οι νεώτεροι και περισσότερο αδύναμοι μαθητές αναφέρουν ότι είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στη θυματοποίηση (τα “θύματα” ήταν περισσότερα από τους “και θύματα και θύτες”), ενώ ένα σημαντικό μέρος του εκφοβισμού πραγματοποιείται από μεγαλύτερους μαθητές. Παιδιά μικρότερων τάξεων είναι πιθανότερο να γίνουν “θύματα” μεγαλύτερων “θυτών”, ενώ παιδιά μεγαλύτερων τάξεων είναι πιθανότερο να γίνουν “θύματα” συνομήλικων “θυτών”. Οι νεώτεροι μαθητές υφίστανται περισσότερο άμεσο εκφοβισμό, ενώ οι μεγαλύτεροι μαθητές υφίστανται περισσότερο έμμεσο εκφοβισμό (Olweus, 1993 στο Rolider, 2000).

Ο εκφοβισμός συμβαίνει σε κάθε σχολική τάξη, αλλά είναι πιο συχνός στις τάξεις από Δ΄ δημοτικού έως Γ΄ Γυμνασίου (Olweus, 1994 στο Rolider, 2000). Συνήθως, η θυματοποίηση αρχίζει ως πειράγματα και ταπεινώσεις από νεότερους «θύτες» ενώ, αργότερα, εκδηλώνονται περισσότερο φυσικές-σωματικές παρενοχλήσεις όσο οι θύτες γίνονται μεγαλύτεροι (Rolider, 2000). Οι «θύτες» μπορούν εύκολα να ανιχνευθούν σε κάθε τάξη από την έκτη εβδομάδα του σχολικού έτους.

1.1.4 Παράγοντες που δεν σχετίζονται με τον εκφοβισμό

Η θυματοποίηση συμβαίνει κυρίως μέσα στο σχολείο. Η άποψη που αναφέρεται πολύ συχνά ότι ο εκφοβισμός πραγματοποιείται κυρίως στο δρόμο προς και από το σχολείο δεν είναι βάσιμη (Olweus, 1993. Rolider, 2000). Βέβαια, οι μαθητές/-τριες αναφέρουν ότι λαμβάνουν σημαντικά λιγότερη βοήθεια από άλλους όταν θυματοποιούνται στο δρόμο προς και από το σχολείο. Επίσης, δεν επιβεβαιώνεται από ερευνητικά δεδομένα η άποψη ότι ο εκφοβισμός συμβαίνει κυρίως στα σχολεία των μεγάλων πόλεων (Olweus, 1993).

Υποστηρίζεται ότι ο εκφοβισμός είναι συχνότερος σε μεγαλύτερα σχολεία και σε μεγαλύτερες τάξεις, αλλά τα ερευνητικά δεδομένα (Rutter, 1983. Olweus, 1993) δείχνουν ότι το μέγεθος του σχολείου και της τάξης είναι αμελητέας σημασίας για την αντίστοιχη συχνότητα ή επίπεδο του εκφοβισμού στο σχολείο ή στην τάξη. Υπάρχουν, όμως, ευρήματα (Olweus, 1993) που υποστηρίζουν ότι οι στάσεις των δασκάλων απέναντι στα προβλήματα του εκφοβισμού, καθώς και οι συμπεριφορές τους σε καταστάσεις εκφοβισμού είναι πολύ σημαντικές για την έκταση του εκφοβισμού στο σχολείο ή στην τάξη.

Δεν υπάρχουν αποτελέσματα ερευνών που να υποστηρίζουν ότι η συμπεριφορά των επιθετικών αγοριών ήταν συνέπεια των χαμηλών βαθμών ή της αποτυχίας στο σχολείο (Olweus, 1993. Rolider, 2000). Οι «θύτες» είναι συνήθως μέτριοι (στο μέσο όρο) μαθητές (Rolider, 2000).

Όταν οι μαθητές/-τριες προσπαθούν να εξηγήσουν γιατί ορισμένα παιδιά θυματοποιούνται, τείνουν να αναφέρουν διάφορα (αρνητικά) εξωτερικά χαρακτηριστικά που παρεκκλίνουν, όπως η παχυσαρκία, κόκκινα μαλλιά, μια ασυνήθιστη διάλεκτος ή ότι φορούν γυαλιά. Εντούτοις, τα «θύματα» του εκφοβισμού δεν βρέθηκαν να διαφέρουν από την ομάδα ελέγχου, όσον αφορά σε παρεκκλίνοντα εξωτερικά χαρακτηριστικά (Olweus, 1993). Βέβαια, ένας «θύτης» ίσως επιλέξει κάποιον για να δεχτεί κάτι δυσάρεστο και να χρησιμοποιήσει κάποια πιθανά παρεκκλίνοντα εξωτερικά χαρακτηριστικά του «θύματος» σε μια κατάσταση εκφοβισμού αλλά, αυτό δε σημαίνει ότι το παρεκκλίνον εξωτερικό χαρακτηριστικό είναι η αιτία του εκφοβισμού. Η μόνη εξωτερική παρέκκλιση η οποία διαφοροποιεί τις ομάδες είναι η φυσική (σωματική) δύναμη του «θύτη».

Μια συνηθισμένη άποψη των ψυχολόγων και ψυχιάτρων είναι ότι τα άτομα με επιθετική και δύσκολη συμπεριφορά είναι, κατά βάθος, αγχώδη και ανασφαλή. Τα

ευρήματα του Olweus (1993) δεν υποστηρίζουν αυτή την άποψη καθώς φάνηκε ότι οι «θύτες» είχαν ασυνήθιστα λίγο άγχος και ανασφάλεια ή ήταν κοντά στο μέσο όρο για τέτοιες καταστάσεις. Επίσης, οι «θύτες» δεν υποφέρουν από χαμηλή αυτοεκτίμηση. Εξάλλου, η δημιουργία ενσυναίσθησης για το «θύμα» που υποφέρει, δεν φαίνεται να έχει ως αποτέλεσμα το σταμάτημα της παρενόχλησης από το «θύτη» (Rolider, 2000).

Τέλος, η ύπαρξη παρόμοιων ποσοστών επιθετικών παιδιών ή «θυμάτων» σε όλες τις κοινωνικο-οικονομικές τάξεις με βάση το οικονομικό επίπεδο, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων και τις συνθήκες στέγασης της οικογένειας, δείχνει ότι αυτές οι μεταβλητές δεν επηρεάζουν την εκδήλωση του εκφοβισμού.

1.1.5 Χαρακτηριστικά των «θυτών»

Οι «θύτες» τυπικά, τείνουν να είναι επιθετικοί, παρορμητικοί και κυριαρχικοί στην αλληλεπίδρασή τους με άλλους και έχουν θετική στάση απέναντι στη βία και στη χρήση βίαιων μέσων (Rigby, 1997. Olweus & Endresen, 1998). Βλέπουν την επιθετικότητα ως ένα αποδεκτό και ρεαλιστικό τρόπο που εκφράζει την κοινωνική τους θέση και αντιλαμβάνονται ότι υποστηρίζεται και από τις στάσεις της οικογένειάς τους (Smith & Sharp, 1994). Οι «θύτες» είναι συχνά επιθετικοί και προς τους δασκάλους και προς τους γονείς. Προσελκύονται από καταστάσεις με επιθετικό περιεχόμενο και τείνουν να είναι περισσότερο διεκδικητικοί και εύθικτοι (Rolider, 2000). Συχνά, δείχνουν την ανάγκη να παρουσιάζονται σκληροί για να αποφύγουν να θυματοποιηθούν οι ίδιοι. Ακόμη, οι «θύτες», ειδικά εκείνοι που είναι επιθετικοί σε νεαρή ηλικία, παραμένουν σε κίνδυνο για φτωχές σχέσεις ως έφηβοι και ενήλικοι (Scott *et al.* 2003).

Τα αγόρια «θύτες» τείνουν να είναι σωματικά ισχυρότερα από ότι γενικά τα αγόρια (Olweus, 1993). Η φυσική τους δύναμη τους δίνει τη δυνατότητα να προστατεύσουν τον εαυτό τους εάν δεχθούν επίθεση, πράγμα το οποίο στερούνται τα «θύματα». Σε αντίθεση (Rolider, 2000), τα κορίτσια «θύτες» τείνουν να είναι πιο αδύναμα από άλλα κορίτσια στην τάξη τους. Ενώ τα αγόρια χαρακτηριστικά συμμετέχουν στις άμεσες μεθόδους εκφοβισμού, τα κορίτσια που εκφοβίζονται είναι ικανότερα να χρησιμοποιήσουν λεπτότερες έμμεσες στρατηγικές, όπως η διάδοση φημών και η επιβολή κοινωνικής απομόνωσης (Smith & Sharp, 1994. Banks, 1997).

Οι «θύτες» χαρακτηρίζονται από έλλειψη οίκτου και ενσυναίσθησης για τα θύματά τους και δείχνουν λίγες ή καθόλου ενοχές για τον εκφοβισμό (Olweus, 1993. Smith & Sharp, 1994. Rolider, 2000), ενώ γενικά, είναι ήρεμοι και εκφράζουν λίγα συναισθήματα (Rolider, 2000). Συνήθως, οι «θύτες» κατηγορούν τα «θύματα» και είναι

επιτυχείς στο κρύψιμο της εκφοβιστικής συμπεριφοράς τους. Μερικοί «θύτες» είναι αρκετά έμπειροι κοινωνικά στο χειρισμό καταστάσεων προς όφελός τους (Smith & Sharp, 1994). Αντίθετα από ότι αναμενόταν, οι «θύτες» δεν έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση. Οι έρευνες δείχνουν ότι τείνουν να έχουν συγκρίσιμα επίπεδα αυτοεκτίμησης με τα παιδιά που δεν σχετίζονται με τον εκφοβισμό (Olweus, 1993. Rolider, 2000).

Η δημοτικότητα των «θυτών» μπορεί να βρίσκεται στο μέσο όρο ή λίγο χαμηλότερα από το μέσο όρο (Olweus, 1993, Rolider, 2000). Συνήθως, περιτριγυρίζονται από μια μικρή ομάδα δύο ή τριών φίλων οι οποίοι τους υποστηρίζουν και τους συμπαθούν. Η δημοτικότητα των θυτών μειώνεται σε μεγαλύτερες τάξεις και είναι σημαντικά χαμηλότερη από το μέσο όρο στην Γ' τάξη γυμνασίου, αν και ποτέ δεν φτάνουν στα χαμηλά επίπεδα δημοτικότητας που χαρακτηρίζουν τα «θύματα».

Οι μαθητές οι οποίοι συμμετέχουν στον εκφοβισμό αλλά, οι οποίοι συνήθως δεν παίρνουν την πρωτοβουλία μπορούν να ονομαστούν «παθητικοί θύτες», «ακολουθόντες» ή «πρωτοπαλίκαρα» (Olweus, 1993). Εκφοβίζουν άλλα παιδιά μόνο ως αποτέλεσμα της πίεσης των συνομηλίκων. Η ομάδα των «παθητικών θυτών» είναι πιθανόν αρκετά ανομοιογενής και μπορεί να περιλαμβάνει αγχώδεις και ανασφαλείς μαθητές.

Άλλα παιδιά, όμως, εκφοβίζουν περισσότερο ενεργά, τόσο που μερικές φορές φαίνεται ως αναγκαίο μέρος των σχέσεών τους (Smith & Sharp, 1994). Αυτά τα παιδιά φαίνεται ότι βλέπουν τον κόσμο ως ένα σκληρό μέρος και είναι πολύ περισσότερο έτοιμοι να ερμηνεύσουν τις ενέργειες των άλλων ως επιθετικές ή προκλητικές από ότι τα περισσότερα παιδιά. Χαρακτηριστικά, αυτοί προφασίζονται ότι η εκφοβιστική συμπεριφορά τους είναι δικαιολογημένη εξ αιτίας των προκλήσεων που δέχονται από τα θύματα. Οι Boulton και Underwood (1992) βρήκαν ότι το 44% των «θυτών» αισθάνθηκαν πως τους προκαλούσαν τα «θύματα», ενώ μόνο το 12% των παιδιών «ούτε θύτες ούτε θύματα» είχε την ίδια άποψη.

Υπάρχουν τουλάχιστον τρία μερικώς αλληλοσυσχετιζόμενα κίνητρα της εκφοβιστικής συμπεριφοράς (Olweus, 1993). Κατ' αρχήν, οι «θύτες» έχουν μεγάλη ανάγκη για δύναμη και κυριαρχία. Απολαμβάνουν τα συναισθήματα δύναμης και ελέγχου-υποταγής των άλλων (Olweus, 1993. Rolider, 2000). Δεύτερον, στις οικογένειες των θυτών έχει παρατηρηθεί συναισθηματική απόσταση μεταξύ των μελών της οικογένειας, έλλειψη ζεστασιάς και ασυνεπής πειθαρχία για τα παιδιά (Kaltiala-Heino και συν.,1999). Λόγω αυτών των οικογενειακών συνθηκών στις οποίες οι

περισσότεροι από αυτούς έχουν ανατραφεί, έχουν αναπτύξει κάποιο βαθμό εχθρότητας προς το περιβάλλον. Αυτά τα συναισθήματα και οι παρορμήσεις τους κάνουν να αντλούν ικανοποίηση όταν καταφέρνουν πλήγματα και βάσανα σε άλλα άτομα (Olweus, 1993. Rolider, 2000). Τέλος, υπάρχει κάποιο όφελος για τη συμπεριφορά τους. Οι «θύτες» συχνά εξαναγκάζουν τα “θύματά” τους να τους προμηθεύουν χρήματα, τσιγάρα, μπύρες και άλλα πράγματα αξίας. Επίσης, είναι φανερό ότι η επιθετική συμπεριφορά επιβραβεύεται σε πολλές καταστάσεις με τη μορφή του κύρους-γοήτρου.

Εκτός από τα παραπάνω, αρκετές έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά και οι έφηβοι οι οποίοι παρακολουθούν πολύ βία στην τηλεόραση, στο βίντεο ή στον κινηματογράφο, γίνονται περισσότερο επιθετικοί και έχουν λιγότερη ενσυναίσθηση για τα θύματα της επιθετικότητας (Olweus, 1993).

Μια έρευνα στη Μεγάλη Βρετανία (Salmon, James & Smith, 1998), έδειξε ότι η θυματοποίηση σχετίζεται με υψηλή βαθμολογία ψεύδους, ενώ ο εκφοβισμός σχετίζεται με υψηλή βαθμολογία στην κατάθλιψη. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι τα αγόρια στην Β΄ Γυμνασίου με υψηλό άγχος και υψηλή βαθμολογία ψεύδους ήταν περισσότερο πιθανό να θυματοποιηθούν, ενώ τα κορίτσια στη Γ΄ Γυμνασίου με χαμηλό άγχος και χαμηλή βαθμολογία ψεύδους ήταν ελάχιστα πιθανό να θυματοποιηθούν. Επίσης, τα αγόρια στην Α΄ Λυκείου με χαμηλό άγχος και χαμηλή βαθμολογία ψεύδους και με υψηλή βαθμολογία κατάθλιψης ήταν πιθανότερο να είναι “θύτες”. Αντίθετα, τα κορίτσια στην Β΄ Γυμνασίου με υψηλό άγχος και υψηλή βαθμολογία ψεύδους και χαμηλή βαθμολογία κατάθλιψης είναι ελάχιστα πιθανό να γίνουν “θύτες”.

Οι Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού (2001), βρήκαν (με ανάλυση παλινδρόμησης) ότι οι μαθητές 11-12 χρονών γίνονται θύματα άλλων συμμαθητών τους, κυρίως όταν η οικογένειά τους συμπεριφέρεται άδικα και όταν οι ίδιοι επιτίθενται βίαια στους άλλους καθώς και όταν αφιερώνουν πολλές ώρες σε ιδιαίτερα μαθήματα.

Ο εκφοβισμός μπορεί επίσης να ειπωθεί ως ένα στοιχείο μιας γενικότερης αντικοινωνικής συμπεριφοράς και συμπεριφοράς καταπάτησης κανόνων (διαταραχή διαγωγής). Έτσι, οι νέοι οι οποίοι είναι επιθετικοί και εκφοβίζουν άλλους, διατρέχουν ένα σαφώς αυξανόμενο κίνδυνο να εμπλακούν στο μέλλον σε άλλα προβλήματα συμπεριφοράς όπως νεανική εγκληματικότητα, κατάχρηση αλκοόλ και βίαιη συμπεριφορά κατά την ενηλικίωση (Kaltiala-Heino *et al.* 1999). Διαχρονικές έρευνες (Olweus, 1993) έδειξαν ότι το 60% των αγοριών τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως «θύτες» στις τάξεις ΣΤ΄ δημοτικού έως Γ΄ γυμνασίου, είχαν τουλάχιστον μία καταδίκη στην

ηλικία των 24 ετών. Οι «θύτες» εκφοβισμού στο σχολείο είχαν, ως νέοι ενήλικοι τετραπλάσια αύξηση στο επίπεδο της σχετικά σοβαρής, υποτροπιάζουσας εγκληματικότητας όπως καταγράφεται στα επίσημα εγκληματολογικά αρχεία.

1.1.6 Χαρακτηριστικά των θυμάτων

Τα «θύματα» του εκφοβισμού έχουν φτωχή κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή (Olweus, 1993. Hawker & Boulton, 2000) είναι περισσότερο αγχώδη και ανασφαλής από τα άλλα παιδιά («ούτε θύτες ούτε θύματα»), είναι συχνά επιφυλακτικά, ευαίσθητα και αποσυρμένα. Όταν δέχονται επιθέσεις ή προσβληθούν από άλλους μαθητές/-τριες, συνήθως αντιδρούν με κλάμα (τουλάχιστον στις μικρότερες τάξεις) και απόσυρση και δεν αντεκδικούνται. Μπορεί να έχουν ελλειπείς δεξιότητες διεκδικητικότητας (Smith & Sharp, 1994) και δυσκολεύονται να υποστηρίξουν τον εαυτό τους στην ομάδα των συνομηλίκων.

Τα «θύματα» βιώνουν την απόρριψη από τους συνομηλίκους τους (Perry *et al.* 1988) και δεν είναι ιδιαίτερα διεκδικητικοί και εξωστρεφείς (Slee & Rigby, 1993). Επίσης, τα «θύματα» αναφέρουν χαμηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης σε σχέση με τους «θύτες» και τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα» (Andreou, 1999. Olweus, 1993. Slee & Rigby, 1993) και έχουν αρνητική εικόνα για τον εαυτό τους και την κατάσταση τους. Συχνά βλέπουν τον εαυτό τους ως αποτυχημένο και αισθάνονται κουτοί, ντροπιασμένοι και άσχημοι. Η επαναλαμβανόμενη κακομεταχείριση που δέχονται από τους συνομηλίκους αυξάνει το άγχος τους, την ανασφάλεια και γενικά την αρνητική τους αυτο-αξιολόγηση. Τα «θύματα» του εκφοβισμού θεωρούν δύσκολο να κάνουν και να διατηρήσουν φίλους. Αυτό το πρόβλημα λειτουργεί με δύο τρόπους: τα παιδιά που είναι απομονωμένα και έχουν ελλειπείς κοινωνικές δεξιότητες είναι πιθανότερο να είναι στόχοι για εκφοβισμό, και συγχρόνως, τα παιδιά που εκφοβίζονται μπορεί να αποφεύγονται από άλλα από το φόβο ότι θα θυματοποιηθούν οι ίδιοι ή θα χάσουν την κοινωνική θέση τους

Οι σχέσεις των «θυμάτων» με τους ενηλίκους (δασκάλους, γονείς) είναι καλύτερες απ' ό,τι με τους συνομηλίκους τους (Rolider, 2000). Οι συνομήλικοι τείνουν να απορρίψουν το παιδί που θεωρούν ως «θύμα» (Scott *et al.* 2003). Έτσι, τα «θύματα» στο σχολείο, τείνουν να αισθάνονται μόνοι και γενικά στερούνται καλής ποιότητας φιλίες (Olweus, 1993. Smith, Rolider, 2000. Shu & Madsen, 2001).

Τα παραπάνω αφορούν στα “παθητικά ή υποτακτικά θύματα” σε αντίθεση με τον λιγότερο συνηθισμένο τύπο που περιγράφεται πιο κάτω. Τα (αγόρια) “παθητικά ή υποτακτικά θύματα” (Olweus, 1993) έχουν μια αρνητική στάση απέναντι στη βία και τη χρήση βίαιων μέσων και τείνουν να μην είναι επιθετικά.

Τα αγόρια «θύματα» είναι σωματικά πιο αδύναμα από τα αγόρια γενικά (Rolider, 2000). Έχει βρεθεί μια σαφής θετική συσχέτιση μεταξύ της σωματικής δύναμης και της υψηλής δημοτικότητας ανάμεσα στους συνομηλίκους. Φαίνεται, ότι η δημοτικότητα, όπως και η φυσική δύναμη μειώνουν τον κίνδυνο θυματοποίησης ενός αγοριού. Όμως, η έρευνα δεν έχει υποστηρίξει το δημοφιλές στερεότυπο ότι τα «θύματα» έχουν ασυνήθιστα φυσικά γνωρίσματα (Olweus, 1993). Αντίθετα, τα παιδιά που είναι πρόσφατα νέοι μετανάστες βρίσκονται σε υψηλότερο κίνδυνο να θυματοποιηθούν από τα άλλα παιδιά (Rolider, 2000).

Μια μικρότερη ομάδα «θυμάτων» αφορά στα “προκλητικά θύματα”, τα οποία χαρακτηρίζονται από ένα συνδυασμό άγχους και επιθετικών αντιδράσεων. Αυτοί οι μαθητές συχνά έχουν προβλήματα συγκέντρωσης και συμπεριφέρονται με τρόπους που μπορούν να προκαλέσουν εκνευρισμό και ένταση (στους) γύρω τους. Κάποιοι από αυτούς τους μαθητές μπορούν να χαρακτηριστούν ως υπερκινητικοί. Η συμπεριφορά τους συχνά προκαλεί πολλούς μαθητές της τάξης, με αποτέλεσμα αρνητικές αντιδράσεις από ένα μεγάλο μέρος ή και ολόκληρη την τάξη. Η δυναμική των προβλημάτων εκφοβισμού σε μια τάξη με “προκλητικά θύματα”, διαφέρει εν μέρει από τα προβλήματα σε μια τάξη με “παθητικά θύματα” (Olweus, 1993).

Περίπου τα μισά από τα παιδιά τα οποία σε ένα ανώνυμο ερωτηματολόγιο παραδέχονται ότι θυματοποιήθηκαν, προτιμούν να μην μιλήσουν σε κανέναν γι’ αυτό, για διάφορους λόγους (Smith & Sharp, 1994. Rolider, 2000), όπως επειδή: φοβούνται την εκδίκηση, δεν θέλουν να στενοχωρήσουν τους γονείς τους, ντρέπονται επειδή δεν είναι ικανοί να προστατεύσουν τον εαυτό τους, δυσκολεύονται να αποδείξουν ότι εκφοβίζονται, δεν είναι σίγουροι ότι ο ενήλικος στον οποίο θα μιλήσουν θα είναι εχέμυθος, φοβούνται τις αντιδράσεις των γονιών τους ή ότι θα χάσουν φίλους, είναι μπερδεμένοι και δεν ξέρουν τι να κάνουν, δεν πιστεύουν ότι μπορούν να αλλάξουν την κατάσταση, νομίζουν ότι κανένας δεν θα τους πιστέψει ή θεωρούν ότι αξίζουν αυτή την κακοποίηση (Rolider, 2000).

Η κατοχή των φίλων και η προτίμηση/συμπάθεια από κάποιον από τους συνομηλίκους φαίνεται ότι είναι προστατευτικοί παράγοντες ενάντια στη

θυματοποίηση, μολονότι το τελευταίο ήταν ισχυρότερο από το πρώτο (Pellegrini *et al.*, 1999)

Οι Kochenderfer και Ladd (1997), στις ΗΠΑ, διαπίστωσαν ότι ο εκφοβισμός ήταν πιο επίμονος στα αγόρια «θύματα» ηλικίας 5 - 6 ετών τα οποία οι συνομήλικοι θεωρούσαν ότι “αντιμαχούν/ανταποδίδουν” ως αντίδραση στον εκφοβισμό, σε σύγκριση με τα αγόρια «θύματα» της ίδιας ηλικίας που έγιναν αντιληπτά από τους συνομηλικούς ότι “έχουν τη βοήθεια φίλων” στις καταστάσεις εκφοβισμού. Στη Φινλανδία, οι Salmivalli, Karhunen και Lagerspetz (1996), χρησιμοποιώντας τις αναφορές των «θυμάτων» και των συνομηλικών τους σε μια έρευνα παιδιών ηλικίας 12-13 ετών διαπίστωσαν ότι η “ανημπόρια/αδυναμία αντίδρασης” και η “αντεπιθετικότητα” στα κορίτσια «θύματα» ήταν συμπεριφορές που συνδέθηκαν με την έναρξη ή τη συνέχεια του εκφοβισμού, ενώ για τα αγόρια «θύματα» μόνο η “αντεπιθετικότητα” συνδέθηκε με αυτό. Αντίθετα, οι συμπεριφορές που αφορούσαν σε μειωμένο ή διακεκομμένο εκφοβισμό ήταν η έλλειψη “ανημπόριας/αδυναμίας αντίδρασης” για τα κορίτσια «θύματα» και η “αδιαφορία/αταραξία”, καθώς επίσης και μια έλλειψη “αντεπιθετικότητας”, για τα αγόρια «θύματα».

1.1.7 Χαρακτηριστικά των «και θυμάτων και θυτών»

Οι «και θύματα και θύτες» ή “*προκλητικά θύματα*”, χαρακτηρίζονται από μια προσωπικότητα η οποία εν μέρει επικαλύπτεται με εκείνες των “θυτών” και των “θυμάτων” αλλά φαίνεται να είναι διακριτή σε άλλες περιοχές. Έχει βρεθεί ότι είναι και αγχώδεις και επιθετικοί, καθώς επίσης και υπερενεργητικοί/υπερκινητικοί σε μερικές περιπτώσεις (Olweus, 1993), και τείνουν να έχουν ένα χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης (Andreou, 2000). Επίσης, οι Kumpulainen (1998) στη Φινλανδία, και οι Wolke *et al.* (2000) στην Αγγλία, βρήκαν ότι οι «και θύματα και θύτες» έχουν τον υψηλότερο κίνδυνο για ποικίλα προβλήματα συμπεριφοράς.

Τα παιδιά που εκφοβίζουν άλλους και συγχρόνως θυματοποιούνται τα ίδια, έχουν μια ευδιάκριτη αρνητική άποψη και για τον εαυτό τους και για τους άλλους ανθρώπους. Φαίνεται να πιστεύουν ότι ζουν σε έναν κόσμο στον οποίο μπορούν να είναι είτε θύτες είτε θύματα και εκείνα «επιλέγουν» να είναι και τα δύο, προκειμένου να είναι συνεπείς με την ευδιάκριτα αρνητική αξιολογική στάση τους προς τον εαυτό και την μακιαβελλιστική στρατηγική τους όταν ασχολούνται με ανθρώπους σε διαπροσωπικές καταστάσεις. Αυτό που διαφοροποιεί τους «και θύματα και θύτες» από τους «θύτες» ή

τα «θύματα» είναι η χαμηλή κοινωνική αποδοχή τους και η αρνητική αυτοεκτίμηση τους (Andreou, 1999).

Οι «και θύματα και θύτες» έχει βρεθεί να διαφέρουν σε ορισμένες περιοχές της αυτοαντίληψης από τους «θύτες», τα «θύματα» και τα παιδιά που δεν σχετίζονται με τον εκφοβισμό (Olweus, 1993). Επίσης, οι «και θύματα και θύτες» έχουν υψηλό νευρωτισμό και υψηλό ψυχωτισμό (Mynard & Joseph, 1997).

Οι «θύτες» οι οποίοι οι ίδιοι έχουν θυματοποιηθεί διατρέχουν το μεγαλύτερο κίνδυνο για απόρριψη από τους συνομηλίκους, προβλήματα συμπεριφοράς και διανοητικής υγείας, και σχολική αποτυχία (Nagin & Tremblay, 2000)

Τα παιδιά «και θύματα και θύτες» αντιλαμβάνονται δυσκολίες στην γονική συμπεριφορά όπως τιμωρητικότητα και έλλειψη συνέπειας και φαίνεται ότι ανησυχούν πολύ για τη θέση τους στην οικογένεια, μερικές φορές αμυντικά (Smith & Sharp, 1994).

1.1.8 Διαχρονική σταθερότητα του φαινομένου του εκφοβισμού

Οι μαθητές/-τριες που θυματοποιήθηκαν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, τείνουν να θυματοποιούνται και αρκετά χρόνια αργότερα (Olweus, 1993). Ανάλογα, οι μαθητές/-τριες οι οποίοι είναι επιθετικοί προς τους συνομηλίκους τους σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, τείνουν να είναι επιθετικοί και πολύ αργότερα. Η επιθετική συμπεριφορά είναι ένα σχετικά σταθερό χαρακτηριστικό του ατόμου.

Ένας μαθητής/-τρια, «θύμα» εκφοβισμού θα βρίσκεται συχνά σε δύσκολη θέση για πολύ καιρό. Επιπλέον, οι πιθανότητες του παιδιού να δραπετεύσει από αυτή την κατάσταση είναι πολύ μικρές εκτός και αν γίνουν ειδικές προσπάθειες για να επιφέρουν αλλαγές. Τα παιδιά που εκφοβίζουν άλλα στο σχολείο, μαθαίνουν ότι μπορούν να επιτύχουν αυτό που θέλουν κάνοντας κατάχρηση δύναμης στις σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους (Smith & Sharp, 1994).

Η συνεχιζόμενη χαμηλή αυτοεκτίμηση ή τα συναισθήματα έλλειψης της αυτο-αξίας κάνουν τις μελλοντικές σχέσεις ειλικρίνειας και οικειότητας πιο δύσκολες, όπως για παράδειγμα οι στενές σχέσεις με το αντίθετο φύλο. Η χειρότερη εκδοχή είναι η αυτοκτονία ενός σοβαρά θυματοποιημένου παιδιού. Σε τέτοιες περιπτώσεις, που συμβαίνουν κάθε χρόνο, φαίνεται ότι η σοβαρή θυματοποίηση συμβάλλει ή επιταχύνει την αυτοκτονία εάν δεν αποτελεί τη μοναδική αιτία (Smith & Sharp, 1994).

Η έρευνα (Crick & Bigbee, 1998) έχει δείξει ότι η θυματοποίηση συνομηλίκων μπορεί να οδηγήσει σε μια αρνητική αυτο-αξιολόγηση, η οποία στη συνέχεια μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα εσωτερικευσης, όπως η κατάθλιψη ή η απόσυρση. Επίσης, η

αρνητική αξιολόγηση ενός “θύματος” από τους συνομηλίκους μπορεί να οδηγήσει σε προβλήματα αυτο-ελέγχου, όπως η επιθετική συμπεριφορά ή μαχητικότητα. Κατά συνέπεια, ο εκφοβισμός μπορεί να επιδρά εναντίον των αναπτυξιακών διαδικασιών, που προδιαθέτουν το θύμα στα σοβαρά προβλήματα ρύθμισης προσαρμογής αργότερα στη ζωή (Cleary, 2000).

Μια διαχρονική μελέτη του Olweus (1993) στη Σουηδία, έδειξε ότι αγόρια που υπήρξαν «θύματα» στην ηλικία των 13 ως 16 ετών είχαν ομαλοποιηθεί στην ηλικία των 23 ετών. Εντούτοις, αυτά τα άτομα ήταν πιθανότερο να εμφανίσουν κατάθλιψη και είχαν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση σε σχέση με τους μη θυματοποιημένους συνομηλίκους τους. Είναι σαφές ότι αυτά ήταν τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της επίμονης θυματοποίησης που είχαν βιώσει κατά την πρώιμη εφηβεία, η οποία είχε αφήσει τις ουλές της στο μυαλό τους.

1.1.9 Ο ρόλος των φορέων κοινωνικοποίησης στον εκφοβισμό-θυματοποίηση

Κάποιοι φορείς κοινωνικοποίησης όπως η οικογένεια, το σχολείο, οι συνομήλικοι, η τηλεόραση κ.ά. επηρεάζουν σημαντικά το φαινόμενο του εκφοβισμού.

Οι **συνομήλικοι**, ευρισκόμενοι περισσότερο κοντά στα παιδιά που εμπλέκονται στον εκφοβισμό, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εκδήλωσή του. Ο εκφοβισμός είναι και ομαδικό φαινόμενο. Πολλές μελέτες έχουν δείξει ότι και τα παιδιά και οι ενήλικοι μπορεί να συμπεριφερθούν περισσότερο επιθετικά μετά την παρατήρηση κάποιου άλλου, ενός «μοντέλου» ο οποίος ενεργεί επιθετικά. Η επίδραση είναι ισχυρότερη εάν ο παρατηρητής έχει μια θετική αξιολόγηση από το μοντέλο, για παράδειγμα τον/την αντιλαμβάνεται σκληρό, ατρόμητο και δυνατό. Αυτά τα αποτελέσματα μπορούν φυσικά να εφαρμοστούν και στην περίπτωση του εκφοβισμού (Olweus, 1993). Εκείνοι οι οποίοι επηρεάζονται πιο πολύ από τέτοιες επιδράσεις μοντέλων είναι πιθανόν μαθητές οι οποίοι είναι κάπως ανασφαλείς και εξαρτημένοι («παθητικοί θύτες», πρωτοπαλίκαρα), οι οποίοι δεν έχουν φυσική θέση μεταξύ των συνομηλίκων τους και οι οποίοι θα ήθελαν να αυτο-προβληθούν. Ο όρος «κοινωνική μετάδοση» χρησιμοποιήθηκε γι' αυτό τον τύπο επίδρασης.

Ένας άλλος μηχανισμός σχετίζεται στενά με την αποδυνάμωση του ελέγχου ή τις αναστολές κατά των επιθετικών τάσεων (Olweus, 1993). Η βασική αρχή εδώ είναι ότι βλέποντας ένα μοντέλο να ανταμείβεται για την επιθετική συμπεριφορά, τείνουν να ελαττωθούν οι αναστολές του παρατηρητή κατά της επιθετικότητας. Αντιστρόφως, οι

αρνητικές συνέπειες για το μοντέλο συχνά ενεργοποιούν και ενισχύουν τις ανασταλτικές τάσεις στον παρατηρητή. Σε μια κατάσταση εκφοβισμού, αυτός ο μηχανισμός μπορεί να λειτουργήσει με τον ακόλουθο τρόπο: Το μοντέλο (ο «θύτης» ή οι «θύτες»), συνήθως ανταμείβεται μέσω της νίκης του/της πάνω στο «θύμα». Επίσης, μόνο σε ένα πολύ μικρό βαθμό θα υπάρχουν αρνητικές συνέπειες γι' αυτή τη συμπεριφορά από τους δασκάλους, τους γονείς και τους συνομηλίκους. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνδυαζόμενοι αποδυναμώνουν τον έλεγχο κατά των επιθετικών τάσεων στους ουδέτερους μαθητές/παρατηρητές και μπορεί να συμβάλλουν στη συμμετοχή τους στον εκφοβισμό. Είναι σημαντικό ότι οι ενήλικοι και οι συνομήλικοι παρεμβαίνουν και προσπαθούν να σταματήσουν τις αυξανόμενες καταστάσεις εκφοβισμού και εξ' αιτίας αυτών των μηχανισμών.

Υπάρχει επίσης ένας τρίτος παράγοντας ο οποίος μπορεί να συμβάλλει στην εξήγηση του γιατί κάποιοι μαθητές οι οποίοι είναι συνήθως καλοί και μη-επιθετικοί μερικές φορές συμμετέχουν στον εκφοβισμό χωρίς ιδιαίτερους δισταγμούς: Μια μειωμένη αίσθηση της ατομικής ευθύνης (Olweus, 1993). Είναι γνωστό από την κοινωνική ψυχολογία ότι η αίσθηση ατομικής ευθύνης ενός προσώπου για μια αρνητική ενέργεια όπως ο εκφοβισμός μπορεί να μειωθεί σημαντικά όταν αρκετοί άνθρωποι συμμετέχουν. Αυτή η «διάχυση» ή «αραίωση» της υπευθυνότητας επίσης έχει ως αποτέλεσμα λιγότερα συναισθήματα ενοχή μετά το περιστατικό.

Τελικά με τον καιρό μπορεί να υπάρξουν αλλαγές στις αντιλήψεις των συμμαθητών για τα «θύματα». Ως αποτέλεσμα επανειλημμένων επιθέσεων και εξευτελιστικών σχολίων, το «θύμα» γίνεται βαθμιαία αντιληπτό ως αρκετά ανάξιο πρόσωπο το οποίο σχεδόν «εκλιπαρεί να το χτυπήσουν πολύ» και το οποίο αξίζει να βασανίζεται. Τέτοιες αλλαγές στην αντίληψη, επίσης, συμβάλλουν στην αποδυνάμωση των πιθανών συναισθημάτων ενοχής των «θυτών» (Olweus, 1993).

Οι συνομήλικοι τείνουν να δίνουν θετική προσοχή στον «θύτη», παρά στο «θύμα». Η ενίσχυση του «θύτη» μπορεί να εξυπηρετήσει τη διατήρηση της ισχύος του «θύτη» επάνω στο «θύμα» και μέσα στην ομάδα των συνομηλίκων (Rolider, 2000).

Οι συνομήλικοι που παρακολουθούν τον εκφοβισμό είναι πιθανό να διεγερθούν-ερεθιστούν και περισσότερο πιθανό να συμμετέχουν (Rigby, 1996, Rolider, 2000). Σε παρατηρήσεις σε παιδικές χαρές, οι συνομήλικοι παρενέβησαν-μεσολάβησαν σε σημαντικά περισσότερα επεισόδια από ότι έκαναν οι ενήλικοι (11% των επεισοδίων έναντι 4%) (Rolider, 2000).

Μελετώντας το ρόλο των συνομηλίκων στον εκφοβισμό, ο Rolider (2000) βρήκε ότι το 60% παρακολουθούν παθητικά, το 15% ενθαρρύνουν τον θύτη, το 10% συνδέονταν με τον θύτη, το 10% κρατούσαν αποστάσεις, ενώ μόνο το 5% προσπαθούσαν να σταματήσουν την κακοποίηση-παρενόχληση

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τον εκφοβισμό είναι **η οικογένεια**. Οι γονείς των μαθητών/-τριών που θυματοποιούνται και ιδιαίτερα εκείνων που εκφοβίζουν άλλους, είναι σχετικά απληροφόρητοι για το πρόβλημα και μιλούν με τα παιδιά τους μόνο σε περιορισμένη έκταση (Olweus, 1993). Οι γονείς μπορεί ακούσια να υποστηρίζουν τον εκφοβισμό αποδεχόμενοι ότι είναι μόνο ένα φυσιολογικό τμήμα της ανάπτυξης και να αφήσουν τα παιδιά να λύσουν μόνοι τους τα προβλήματά τους (Rolider, 2000).

Συχνά τα «θύματα» κρατούν κρυφά τα προβλήματά τους (Olweus, 1993. Rolider, 2000) κι όταν είναι αρκετά θαρραλέα για να μιλήσουν, μιλούν συχνότερα στους γονείς παρά στους δασκάλους (Rigby, 1996). Ο Olweus (1993), βρήκε ότι η υπερπροστασία των γονέων μπορεί να αποτελέσει παράγοντα κινδύνου. Ίσως, τα παιδιά τα οποία προέρχονται από υπερπροστατευτικά οικογενειακά περιβάλλοντα δεν αναπτύσσουν δεξιότητες ανεξαρτησίας το ίδιο όπως οι συνομήλικοί τους και είναι περισσότερο ευάλωτα στην εκμετάλλευση από πιθανούς «θύτες» (Smith & Sharp, 1994).

Έχει βρεθεί ότι κάποιοι **τρόποι ανατροφής** είναι ιδιαίτερα σημαντικοί για τη δημιουργία επιθετικών παιδιών (Olweus, 1993). Κατ' αρχήν μια αρνητική βασική συναισθηματική στάση των γονέων προς το παιδί, που χαρακτηρίζεται από έλλειψη ζεστασιάς και εμπλοκής/ενδιαφέροντος, σαφώς αυξάνει τον κίνδυνο να γίνει το αγόρι, στο μέλλον, επιθετικό και εχθρικό προς τους άλλους. Οι πατέρες οι οποίοι ήταν επιθετικοί και είχαν εκφοβιστική συμπεριφορά στο σχολείο είναι περισσότερο πιθανό να έχουν γιους οι οποίοι εκφοβίζουν άλλα παιδιά (Smith & Sharp, 1994).

Δεύτερον, εάν οι γονείς γενικά επιτρέπουν και ανέχονται, χωρίς να θέτουν σαφή όρια στην επιθετική συμπεριφορά των παιδιών προς τους συνομηλίκους τους, τα αδέρφια και τους ενήλικους είναι πιθανό ότι το επίπεδο επιθετικότητας των παιδιών θα αυξηθεί. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η έλλειψη ελέγχου των δραστηριοτήτων του παιδιού από τους γονείς.

Τρίτον, έχει βρεθεί ότι το επίπεδο επιθετικότητας των παιδιών αυξάνεται όταν οι γονείς χρησιμοποιούν μεθόδους “επιβολής δύναμης” για την ανατροφή των παιδιών, όπως σωματικές τιμωρίες και βίαια ξεσπάσματα συναισθημάτων. Μάλιστα, θεωρείται

ότι τα σχολεία με το υψηλότερο ποσοστό των παιδιών που εμπλέκονται στον εκφοβισμό, βρίσκονται σε περιοχές όπου ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό παιδιών λαμβάνει “λιγότερο ικανοποιητική ανατροφή” και βιώνουν πολλά οικογενειακά προβλήματα. Τέλος, λιγότερο σημαντικός παράγοντας είναι η ιδιοσυγκρασία του παιδιού. Ένα παιδί με δραστήρια και επιθετική ιδιοσυγκρασία είναι περισσότερο πιθανό να εξελιχθεί σε επιθετικός νεαρός από ότι ένα παιδί με συνηθισμένη και πιο ήσυχη ιδιοσυγκρασία.

Όπως μεγαλώνει το παιδί είναι σημαντικό για τους γονείς να παρακολουθούν διακριτικά τις δραστηριότητές του εκτός σχολείου καθώς και ποιοι είναι οι φίλοι του. Οι περισσότερες ανεπιθύμητες ενέργειες, περιλαμβάνοντας τον εκφοβισμό και την αντικοινωνική ή εγκληματική συμπεριφορά, τείνουν να συμβαίνουν όταν οι γονείς δεν ξέρουν τι κάνουν τα παιδιά τους ή όταν αυτοί ή άλλοι ενήλικοι είναι απόντες (Olweus, 1993).

Συχνές συγκρούσεις, ασυμφωνίες ή ανοιχτές φιλονικίες μεταξύ των γονέων -είτε αυτοί οδηγούνται στο διαζύγιο είτε όχι- δημιουργούν ανασφαλείς σχέσεις για το παιδί και σχετίζονται με τη χρήση περισσότερο ακατάλληλων μεθόδων ανατροφής των παιδιών (Olweus, 1993). Οι «θύτες» λοιπόν, συχνά, προέρχονται από οικογενειακό περιβάλλον στο οποίο έχουν βιώσει την αμέλεια, την εχθρότητα και τη χρήση σκληρών τιμωριών.

Ο ρόλος του σχολείου είναι καθοριστικός στην εκδήλωση επιθετικών συμπεριφορών. Η ενημέρωση, των δασκάλων ή καθηγητών του σχολείου για το φαινόμενο του εκφοβισμού, οι στάσεις τους απέναντι στην επιθετικότητα, η επιτήρηση των χώρων του σχολείου, ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η επιθετικότητα κ.ά. επηρεάζουν την έκταση και τη σοβαρότητα των επιθετικών συμπεριφορών που εκδηλώνονται στα σχολεία.

Σύμφωνα με τα «θύματα» και τους «θύτες», οι δάσκαλοι, το 1983, έκαναν σχετικά λίγα για να σταματήσουν τον εκφοβισμό στο σχολείο, (Olweus, 1993). Επίσης, έρχονται σε περιορισμένη, μόνο, επαφή με τους μαθητές που εμπλέκονται στον εκφοβισμό προκειμένου να τους μιλήσουν για τα προβλήματα. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα στα δημοτικά σχολεία.

Οι διευθυντές των σχολείων υπαγορεύουν τον τόνο για το σχολείο τους. Ο εκφοβισμός μειώνεται εάν οι διευθυντές δεσμευθούν να εξετάσουν τον εκφοβισμό (Charach *et al.* 1995). Το κλειδί για τη μείωση του εκφοβισμού στα σχολεία είναι μια

σαφής τακτική σχετικά με τον εκφοβισμό, όπου οι συνέπειες εφαρμόζονται με σταθερότητα (Olweus, 1991).

Ο εκφοβισμός συμβαίνει όταν υπάρχει ελλιπής επίβλεψη ή όταν μεγάλες ομάδες παιδιών συμπλέκονται σε τραχύ και άταχτο παιχνίδι ή ανταγωνιστικά αθλήματα (Murphy *et al.* 1983). Επιπλέον, όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των δασκάλων (ανά 100 μαθητές) που επιβλέπουν κατά τη διάρκεια του διαλείμματος, τόσο λιγότερα είναι τα προβλήματα εκφοβισμού στο σχολείο (Olweus, 1993).

Οι στάσεις, οι συνήθειες και οι συμπεριφορές του προσωπικού του σχολείου, ιδιαίτερα εκείνες των δασκάλων, είναι καθοριστικοί παράγοντες για την πρόληψη και τον έλεγχο των εκφοβιστικών ενεργειών, καθώς επίσης και την επανακατεύθυνση τέτοιων συμπεριφορών σε περισσότερο κοινωνικά αποδεκτά κανάλια. Ο Boulton (1997) παρατήρησε ότι οι εκπαιδευτικοί δε θεωρούν εκφοβισμό τον «κοινωνικό αποκλεισμό» και τα «πειράγματα», αν και στη σχετική βιβλιογραφία αυτά θεωρούνται αιτίες για εγκατάλειψη του σχολείου και συχνά για εμπλοκή σε παραβατικότητα (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2000). Επίσης οι εκπαιδευτικοί με τα περισσότερα χρόνια υπηρεσίας, έχουν αρνητικότερη άποψη για τους μαθητές-«θύματα», γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί ως έλλειψη συμπάθειας απέναντί τους.

1.2 ΚΑΤΑΘΛΙΨΗ

Η κατάθλιψη παλαιότερα θεωρούνταν ως κατάσταση που επηρέαζε μόνο τους ενήλικους. Σήμερα, η κατάθλιψη παιδικής ηλικίας αναγνωρίζεται ευρέως και θεωρείται ως σοβαρή κατάσταση που επηρεάζει λειτουργικότητα των παιδιών και των εφήβων (Lamargine, 1995). Τα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι η κατάθλιψη στα παιδιά μπορεί να μην είναι εύκολα αναγνωρίσιμη επειδή συχνά συνυπάρχει με άλλα προβλήματα, ίσως περισσότερο εμφανή, όπως τη διαταραχή της διαγωγής (Carlson & Cantwell, 1980).

1.2.1 Οι διαταραχές της διάθεσης

Σύμφωνα με το DSM-IV, υπάρχουν τέσσερα είδη επεισοδίων της διάθεσης: το μείζον καταθλιπτικό επεισόδιο, το μανιακό επεισόδιο, το μικτό επεισόδιο και το υπομανιακό επεισόδιο. Ανάλογα με την παρουσία (ή την απουσία) των τεσσάρων αυτών

επεισοδίων της διάθεσης, γίνεται η διάγνωση καθεμιάς από τις βασικές διαταραχές της διάθεσης

Το *μείζον καταθλιπτικό επεισόδιο* χαρακτηρίζεται από την παρουσία καταθλιπτικής διάθεσης ή έντονης ελάττωσης του ενδιαφέροντος ή της ευχαρίστησης σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητες στο μεγαλύτερο μέρος της ημέρας κατά τη διάρκεια τουλάχιστον δύο εβδομάδων. Στα παιδιά και τους εφήβους, η διάθεση μπορεί να είναι ευερέθιστη, αντί καταθλιπτική. Επίσης είναι πιθανή και η ύπαρξη άλλων συμπτωμάτων όπως σημαντική απώλεια ή αύξηση βάρους, αϋπνία, ψυχοκινητική διέγερση ή επιβράδυνση, αισθήματα ενοχής, επανερχόμενες σκέψεις θανάτου και άλλα (Γκοτζαμάνης, 1996).

Οι διαταραχές της διάθεσης ταξινομούνται σε δύο βασικές κατηγορίες, τις καταθλιπτικές και τις διπολικές διαταραχές. Οι καταθλιπτικές διαταραχές είναι δύο: α) η *μείζον καταθλιπτική διαταραχή*, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα ή περισσότερα μείζονα καταθλιπτικά επεισόδια και συνοδά συμπτώματα όπως διαταραχές στον ύπνο και β) η *δυσθυμική διαταραχή*, η οποία χαρακτηρίζεται από καταθλιπτική διάθεση και συνοδά συμπτώματα κατά το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας, για τουλάχιστον ένα χρόνο στα παιδιά και δύο χρόνια στους ενήλικες.

Επιπλέον, στο DSM-IV αναφέρεται η *διαταραχή της προσαρμογής με καταθλιπτική διάθεση* όταν η καταθλιπτική διάθεση, η ευσυγκινησία ή το συναίσθημα αβοήθητου αποτελούν αντιδράσεις του ατόμου σε έναν αναγνωρίσιμο στρεσογόνο παράγοντα, όπως η διάλυση της οικογένειας, μέσα σε διάστημα τριών μηνών από την εμφάνισή του.

1.2.2 Η κλινική εικόνα της κατάθλιψης

Τα βασικά χαρακτηριστικά της κατάθλιψης είναι η παρατεταμένη μελαγχολική διάθεση και η απώλεια του ενδιαφέροντος και της ευχαρίστησης σχεδόν για όλες τις δραστηριότητες, μια κατάσταση που είναι γνωστή ως «ανηδονία». Στο 80% των παιδιών και εφήβων με τη διάγνωση της κατάθλιψης αναφέρεται επίσης ως βασικό χαρακτηριστικό η ευερέθιστη διάθεση (Goodyer & Cooper, 1993).

Η κατάθλιψη μπορεί να οδηγήσει τα παιδιά σε απόσυρση και σε μειωμένη αυτοεκτίμηση. Η ματαιώση, η θλίψη και η απόγνωσή τους μπορούν να μετατραπούν σε θυμό ή εχθρότητα που μπορούν να τα οδηγήσουν σε επιθετικές ή ενοχλητικές συμπεριφορές.

Μπορούμε να δούμε την κατάθλιψη και την αυτο-εκτίμηση ως ένα φαύλο κύκλο. Η ανικανότητα ενός παιδιού να σχετίζεται θετικά σε κοινωνικές καταστάσεις μπορεί να

οδηγήσει σε χαμηλή αυτο-εκτίμηση η οποία οδηγεί στην κατάθλιψη. Η κατάθλιψη οδηγεί έπειτα σε περαιτέρω ανικανότητα να σχετίζεται με άλλους ή να γίνεται πλήρως αποδεκτός σε κοινωνικές ομάδες γεγονός που επιδρά αρνητικά στην χαμηλή αυτο-εκτίμηση (Davila και συν., 1995).

Η μετάβαση από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στο γυμνάσιο ή από το γυμνάσιο στο λύκειο αυξάνει το συναίσθημα της χαμηλής αυτοεκτίμησης. Μερικοί μαθητές, ιδιαίτερα κορίτσια, δεν καταφέρνουν να ξεπερνούν αυτή τη χαμηλή αυτο-εικόνα στο τέλος της εφηβείας (Feldman & Elliot, 1990).

Σύμφωνα με τους Oster και Montgomery (1995), η κατάθλιψη επηρεάζει τα παιδιά και του εφήβους στους παρακάτω τομείς:

Διάθεση: Τα παιδιά με κατάθλιψη έχουν μεταβαλλόμενη ή ασταθή διάθεση και βιώνουν συχνά έντονα και παρατεταμένα συναισθήματα θλίψης, ενοχής, ντροπής και υπερευαισθησίας στην κριτική.

Συμπεριφορά: Τα παιδιά με κατάθλιψη μπορεί να παρουσιάσουν αυξημένη κινητική δραστηριότητα, οξυθυμία και διέγερση ή αντίθετα υποτονική διάθεση και, ορισμένες φορές, υπερβολικό κλάμα. Επίσης, αποφεύγουν τους φίλους και τις κοινωνικές δραστηριότητες. Οι έφηβοι ενδέχεται να εκφράσουν τη θλίψη τους με επιθετική συμπεριφορά σε λεκτικό επίπεδο, άρνηση να συνεργαστούν, αντικοινωνική και καταστροφική συμπεριφορά ή να οδηγηθούν στην κατάχρηση αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών.

Αντιλήψεις: Η κατάθλιψη στα παιδιά και στους εφήβους μπορεί να οδηγήσει στη μείωση της αυτοεκτίμησης και σε συναισθήματα προσωπικής αναξιότητας. Αυτά τα παιδιά αρχίζουν να πιστεύουν ότι δεν είναι ικανά για τίποτα και ότι είναι καταδικασμένα να αποτύχουν σε όλα με τα οποία μπορεί να ασχοληθούν. Η στάση τους απέναντι στο σχολείο μπορεί να γίνει ιδιαίτερα αρνητική, να κάνουν συχνές απουσίες από το σχολείο ή να παρουσιάσουν ξαφνική πτώση στη σχολική τους απόδοση. Επίσης, μπορεί να κυριαρχούν στη ζωή τους ανησυχίες και φόβοι.

Σκέψη: Τα παιδιά και οι έφηβοι με κατάθλιψη επικεντρώνονται κυρίως στις ενδότερες σκέψεις τους και ασκούν έντονη αυτοκριτική. Οι σκέψεις αυτές είναι συνήθως αρνητικές και απαισιόδοξες, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το μέλλον. Η παρατεταμένη διάρκεια και αυξημένη ένταση των συναισθημάτων που σχετίζονται με την κατάθλιψη, παρεμποδίζουν τη λειτουργικότητα του ατόμου και ενδέχεται να το οδηγήσουν ακόμα και αυτοκαταστροφικές σκέψεις για τις οποίες οι γονείς τους συχνά

είναι απληροφόρητοι. Επίσης, τα παιδιά αυτά αντιμετωπίζουν συχνά δυσκολίες στη συγκέντρωση της προσοχής και στη λήψη αποφάσεων ενώ συχνά κατηγορούν τον εαυτό τους για τα πάντα.

Βιολογικές αλλαγές: Οι διαταραχές στον ύπνο και στη διατροφή, οι οποίες συχνά συνοδεύουν την καταθλιπτική διάθεση, ενδέχεται να οδηγήσουν σε απώλεια βάρους και στην εμφάνιση αισθημάτων σωματικής κόπωσης. Επίσης, πολλές φορές τα παιδιά και οι έφηβοι με κατάθλιψη παρουσιάζουν σωματικά συμπτώματα όπως πονοκεφάλους, ναυτία και πόνους στο στομάχι.

1.2.3 Επιδημιολογία

Η εκτίμηση της συχνότητας της κατάθλιψης στον πληθυσμό των παιδιών και εφήβων ποικίλλει σημαντικά, ανάλογα με τον τρόπο που ο κάθε ερευνητής χρησιμοποιεί τον όρο «κατάθλιψη»: ως σύμπτωμα, σύνδρομο ή διαταραχή (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

Η *κατάθλιψη* μπορεί να αναφέρεται ως *σύμπτωμα*, το οποίο μπορεί να εμφανιστεί σε όλους τους ανθρώπους ως αντίδραση σε οδυνηρές καταστάσεις και γεγονότα. Με βάση αυτόν τον ορισμό, η καταθλιπτική διάθεση εμφανίζεται πολύ συχνά στο γενικό πληθυσμό. Σύμφωνα με ευρείες επιδημιολογικές έρευνες στις Ηνωμένες Πολιτείες και στον Καναδά, εκτιμάται ότι το 10-20% των αγοριών και το 15-20% των κοριτσιών περνούν περιόδους όπου κυριαρχεί η καταθλιπτική διάθεση, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά στην εφηβεία κυμαίνονται μεταξύ 20- 46% για τα αγόρια και 25-59% για τα κορίτσια (Hammen & Rudolph, 1996).

Μια έρευνα των Kaplan και συν. (1984), οι οποίοι χρησιμοποίησαν την κλίμακα κατάθλιψης του Beck (BDI), εκτίμησε ότι το ποσοστό της κατάθλιψης στο γενικό εφηβικό πληθυσμό ήταν 8%.

Με την έννοια της *διαταραχής*, η κατάθλιψη εμφανίζεται σε ποσοστό μικρότερο του 1% σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, αυξάνεται στο 2-3% στα παιδιά σχολικής ηλικίας ενώ κυμαίνεται μεταξύ 3-8% στους εφήβους. Σύμφωνα με την Αμερικανική Ψυχιατρική Ένωση, στην ηλικία των 6 - 12 ετών, ένα στα δέκα παιδιά πάσχει από κάποια μορφή καταθλιπτικής διαταραχής και είναι ανίκανο να δραπετεύσει από τα επίμονα συναισθήματα θλίψης.

Αρκετά παιδιά σχολικής ηλικίας επηρεάζονται από ήπιες μορφές κατάθλιψης οι οποίες μπορεί να επηρεάσουν τη σχολική επίδοση (Lamarine, 1995). Η ηλικία αιχμής για την κατάθλιψη συσχετίζεται με την ηλικία αιχμής για τη χαμηλή αυτοεκτίμηση. Οι

Feldman και Elliot (1990), θεωρούν ότι η πρωταρχική περίοδος για τη χαμηλή αυτοεκτίμηση είναι η πρώιμη και μέση εφηβεία με περίοδο αιχμής την ηλικία μεταξύ δεκατριών και δεκατεσσάρων ετών.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια αύξηση στη συχνότητα εμφάνισης της κατάθλιψης σε συνδυασμό με μείωση του μέσου όρου ηλικίας πρώτης εμφάνισης της διαταραχής (Cross-National Collaborative Group, 1992). Ένας παράγοντας ο οποίος ενδέχεται να έχει συμβάλει σε αυτή την εξέλιξη είναι οι ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών. Ο υπερπληθυσμός των πόλεων, η διάλυση της οικογένειας, η αυξημένη χρήση ναρκωτικών ουσιών και η ανεργία αποτελούν γενεσιουργές καταστάσεις άγχους για τους νέους ανθρώπους, οι οποίοι φαίνεται να είναι πιο ευάλωτοι στην κατάθλιψη απ' ό,τι παλαιότερα (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

1.2.4 Κατάθλιψη και φύλο

Οι Nolen-Hoeksema, Girgus, & Seligman (1992) αναφέρουν ότι στην προεφηβεία, τα αγόρια έχουν υψηλότερο ή ίσο ποσοστό καταθλιπτικών συμπτωμάτων και διαταραχών σε σχέση με τα κορίτσια, ενώ οι Broderick και Korteland (2002), βρήκαν ότι, γενικά, τα κορίτσια στην Ε' και ΣΤ' δημοτικού αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης σε σύγκριση με τα αγόρια αυτής της ηλικίας. Πάντως μέχρι την εφηβεία οι όποιες διαφορές στη συχνότητα εμφάνισης της κατάθλιψης ανάμεσα στα δύο φύλα είναι μικρές. Από την ηλικία των 13 έως 15 ετών εμφανίζεται σημαντική αύξηση της κατάθλιψης στα κορίτσια. Ίσως, αυτό να οφείλεται στην τάση των κοριτσιών να εκφράζουν τα συναισθήματά τους με μεγαλύτερη άνεση από ό,τι τα αγόρια.

Οι πρώιμες ενδείξεις της κατάθλιψης στην εφηβεία, φαίνεται να διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο του παιδιού. Τα κορίτσια εκφράζουν περισσότερη θλίψη/δυσθυμία και άγχος, (εσωτερικευμένες μορφές συμπεριφοράς) ενώ, αντίθετα, τα αγόρια παρουσιάζουν περισσότερο επιθετική και αντιδραστική συμπεριφορά, ανταγωνισμό και έλλειψη εμπιστοσύνης στους άλλους (δηλαδή, εξωτερικευμένα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς). Οι διαφορές αυτές πιθανόν οφείλονται σε παράγοντες όπως ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά, είδος διαπαιδαγώγησης στο οικογενειακό περιβάλλον και στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001). Εξάλλου, σύμφωνα με τη θεωρία των κοινωνικών στερεοτύπων του φύλου, οι κοινωνικές επιταγές μπορεί να ωθήσουν ορισμένα κορίτσια στην εφηβεία σε εσωτερικευμένες μορφές συμπεριφοράς, ακόμη και σε υποτίμηση των ικανοτήτων τους

προκειμένου να αποφύγουν τις αρνητικές εκτιμήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος και να γίνονται αποδεκτά από τους άλλους (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

1.2.5 Τα πιθανά αίτια της κατάθλιψης

Οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί για την ερμηνεία της εμφάνισης της κατάθλιψης στα παιδιά αποτελούν, συνήθως, προέκταση αντίστοιχων θεωριών που δημιουργήθηκαν και αξιολογήθηκαν ερευνητικά προκειμένου να εξηγήσουν την εμφάνιση της κατάθλιψης στους ενήλικες. Έχει διαπιστωθεί, ότι η ανάπτυξη της κατάθλιψης επηρεάζεται από βιολογικούς, γενετικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες οι οποίοι αλληλεπιδρούν και καθιστούν ευάλωτο το παιδί και του δημιουργούν την προδιάθεση να αναπτύξει τη διαταραχή (Cicchetti & Toth, 1998).

Οι *γενετικές θεωρίες* για την κατάθλιψη εισηγούνται την ύπαρξη ενός γενετικού παράγοντα ο οποίος κάνει μερικά παιδιά πιο ευπαθή από άλλα στην κατάθλιψη. Οι οικογένειες με ιστορικό κατάθλιψης παρουσιάζουν συχνά τα συμπτώματα κατά τη διάρκεια της εφηβείας (Fritz, 1995). Τα παιδιά των οποίων οι βιολογικοί γονείς πάσχουν από κατάθλιψη είναι τρεις φορές πιθανότερο για να αναπτύξουν την διαταραχή.

Εξάλλου το στρεσογόνο περιβάλλον ή οικογενειακές καταστάσεις μπορούν να συμβάλουν στην έναρξη της κατάθλιψης. Ένα παιδί που είναι ψυχολογικά, φυσικά ή σεξουαλικά κακοποιημένο μπορεί να είναι πιο ευαίσθητο στη διαταραχή. Η ζωή με έναν γονέα που έχει μια ψυχιατρική ασθένεια ή εξάρτηση ή σε ένα σπίτι όπου υπάρχει ένας υψηλός βαθμός οικογενειακής ασυμφωνίας μπορεί επίσης να βάλει ένα παιδί σε αυξανόμενο κίνδυνο. Η απώλεια ενός γονέα, μέσω διαζυγίου ή θανάτου, ή η μακροπρόθεσμη ασθένεια ενός μέλους της οικογένειας ή του ίδιου του παιδιού μπορεί να προκαλέσει σοβαρό στρες που μπορεί να οδηγήσει στην κατάθλιψη. Εντούτοις, μπορεί να αναπτύξουν κατάθλιψη και παιδιά από σταθερά και υγιή σπίτια.

Μελέτες με οικογένειες διδύμων και υιοθετημένων παιδιών δείχνουν ότι αυτό που ίσως κληρονομείται γενετικά είναι μια προδιάθεση στο άγχος και την κατάθλιψη ενώ, η εκδήλωση κατάθλιψης ή κάποιας διαταραχής άγχους προϋποθέτει την ύπαρξη περιβαλλοντικών αγχογόνων καταστάσεων (Kendler, 1995).

Σχετικά με το ρόλο των *βιολογικών παραγόντων* στην εμφάνιση της κατάθλιψης, φαίνεται ότι νευροχημικές ανωμαλίες στα παιδιά μπορεί να είναι περισσότερο το αποτέλεσμα χρόνιας έκθεσης σε στρεσογόνες ψυχολογικές και κοινωνικές συνθήκες οι οποίες σχετίζονται με την κατάθλιψη. Στη συνέχεια, οι ανωμαλίες αυτές μπορεί να

προκαλέσουν αλλοίωση στη δομή και λειτουργία του εγκεφάλου η οποία ενδέχεται να προκαλέσει περαιτέρω ελλείμματα στον κοινωνικό και γνωστικό τομέα, τα οποία να διευκολύνουν την εμφάνιση της κατάθλιψης (Post και συν., 1996).

Εκτός από τις γενετικές προδιαθέσεις στην κατάθλιψη, μπορεί επίσης, να συμβάλει και η *έλλειψη κοινωνικών δεξιοτήτων*. Αυτές οι ελλείψεις κοινωνικών δεξιοτήτων είναι δυσκολότερο να προσδιοριστούν καθώς είναι δύσκολο να βρεθεί εάν υπάρχει ανικανότητα να διαμορφωθούν σοβαρές αιτίες κοινωνικών δεξιοτήτων, ή εάν προκύπτουν από την κατάθλιψη (Lamarine, 1995).

Η κατάθλιψη είναι συχνότερη μετά από την ηλικία των δέκα ετών. Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία μπορούν να περιγράψουν τον εαυτό τους πώς αισθάνονται στις ακεφίες ή “θέλοντας να μην είναι τίποτα όταν μεγαλώνουν”. Συμπτωματικά, η ηλικία αιχμής για την κατάθλιψη και τη χαμηλή αυτοεκτίμηση συμπίπτει με τη μετάβαση από το Δημοτικό στο Γυμνάσιο. Σε αυτή την ηλικία μπορεί να υπάρχει μια ανικανότητα να ασχοληθεί με τις νέες κοινωνικές απαιτήσεις καθώς επίσης και με τις ακαδημαϊκές απαιτήσεις του νέου σχολείου (Eccles et. al. 1993).

Οι *γνωσιακές θεωρίες* επικεντρώνονται στο ρόλο των αρνητικών και δυσλειτουργικών αντιλήψεων για την εμφάνιση και την πορεία της κατάθλιψης.

Ο *Beck*, πρότεινε την πρώτη γνωσιακή θεωρία για την κατάθλιψη σύμφωνα με την οποία τα άτομα με κατάθλιψη ερμηνεύουν με λανθασμένο τρόπο τα γεγονότα της ζωής επειδή χρησιμοποιούν λανθασμένες αντιλήψεις ως ερμηνευτικά φίλτρα για την κατανόηση των γεγονότων αυτών και έτσι κάνουν αρνητικές «αυτόματες σκέψεις». Τα γνωστικά προβλήματα των ατόμων με κατάθλιψη εμφανίζονται σε τρεις τομείς. Πρώτον, τα άτομα αυτά όταν επεξεργάζονται τις πληροφορίες επικεντρώνονται επιλεκτικά στα αρνητικά ερεθίσματα. Δεύτερον, η κατάθλιψη σχετίζεται με τη λεγόμενη αρνητική «γνωστική τριάδα», δηλαδή τα άτομα αυτά αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως ανάξιο ή ανίκανο, τον κόσμο ως κακό ή άδικο και το μέλλον δίχως ελπίδα. Τρίτον, τα άτομα αυτά αναπτύσσουν αρνητικά γνωστικά σχήματα, τα οποία είναι σταθερές δομές στη μνήμη, οι οποίες ανθίστανται στην αλλαγή και καθοδηγούν την επεξεργασία των πληροφοριών προς την αρνητική αυτοκριτική (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

Οι σχετικές έρευνες που έχουν γίνει με παιδιά και εφήβους έχουν δείξει ότι τα παιδιά με κατάθλιψη κάνουν περισσότερα γνωστικά λάθη από τους άλλους συνομηλίκους τους όπως υπεργενίκευση, επιλεκτική προσοχή στα αρνητικά γεγονότα και προσωποποίηση των αρνητικών γεγονότων (Leitenberg et al., 1986). Επιπλέον, έχει επιβεβαιωθεί η

παρουσία αρνητικής αυτοεικόνας, χαμηλής αυτοεκτίμησης και αρνητικών αυτόματων σκέψεων στα παιδιά με κατάθλιψη (Asarnow et al., 1987).

Η *γνωσιακή θεωρία της επίκτητης ανικανότητας* (learned helplessness) για την κατάθλιψη είναι ευρέως διαδεδομένη. Η επίκτητη ανικανότητα (Seligman, 1995) είναι μια καταθλιπτική στάση στην οποία το άτομο αντιμετωπίζει προβλήματα: *συμπεριφοράς* (είναι παθητικό, αναποφάσιστο, αμφιταλαντευόμενο και ανήμπορο), *συναισθηματικά* (θλίψη, λύπη και δυστυχία), *σωματικά* (ανορεξία, αϋπνία και αίσθηση της σωματικής κόπωσης) και *γνωστικά/νοητικά* (σκέπτεται ότι η ζωή είναι γεμάτη απελπισία και το ίδιο το άτομο ανάξιο και άχρηστο) (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001).

Ο Seligman θεωρεί ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από επιδημία κατάθλιψης καθώς στη δεκαετία μας η κατάθλιψη είναι δέκα φορές περισσότερο εμφανής από ό,τι στη δεκαετία του 1950. Επίσης, τονίζει ότι η πιο σημαντική αιτιολογία για την επιδημία της κατάθλιψης είναι η προστασία από και η απορρόφηση των κραδασμών της δυσφορίας. Η παγκόσμια εκστρατεία που μας προτρέπει να νιώθουμε πάντα ευχάριστα και να διατηρούμε μια άψογη εικόνα μάς ωθεί να προσπαθούμε διαρκώς και πυρετωδώς να αποφύγουμε τη δυσφορία, το θυμό, τη θλίψη και το άγχος. Αυτά τα ανθρώπινα συναισθήματα θεωρούνται ενοχλητικά και πρέπει να αποδιώχνονται αμέσως. Η απόλυτη προστασία των μαθητών (οι γονείς που προσπαθούν να τους προσφέρουν τα πάντα έτοιμα και οι καθηγητές που «φουσκώνουν» τη βαθμολογία) καθώς και ο τρόπος ζωής στη σύγχρονη κοινωνία, που καταπνίγει τα προβλήματα, δεν βοηθούν τους νέους να μάθουν πώς να αξιοποιούν το θετικό της δυσφορίας. Τα έντονα συναισθήματα (άγχος, θλίψη, θυμός) βιώνονται και υπάρχουν για να μας παρακινούν και μας εμπυχώνουν να λύσουμε τα προβλήματά μας, να δραστηριοποιηθούμε για αλλαγή και για δράση, και να ενεργούμε με αισιοδοξία και αποτελεσματικότητα (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001).

Η *κεντρική ιδέα των θεωριών των διαπροσωπικών σχέσεων* είναι ότι η κατάθλιψη αποτελεί μια αντίδραση στις δυσκολίες που βιώνει το άτομο στην αλληλεπίδρασή του με το κοινωνικό περιβάλλον, ιδιαίτερα στα πλαίσια της οικογένειας, ενώ, ταυτόχρονα, η καταθλιπτική συμπεριφορά συμβάλλει στην παγίωση και επιδείνωση των δυσκολιών αυτών.

Η πρώτη θεωρία η οποία συσχέτισε την κατάθλιψη με τη διατάραξη των διαπροσωπικών σχέσεων ήταν η *ψυχαναλυτική θεωρία* σύμφωνα με την οποία η αντικειμενική ή υποκειμενική απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου προς το οποίο το

άτομο τρέφει αμφιθυμικά συναισθήματα, οδηγεί σε βιώματα επιθετικότητας που στρέφονται προς τον ίδιο τον εαυτό με τη μορφή της αυτοκριτικής και άλλων συμπτωμάτων της κατάθλιψης. Αυτή η θεωρία ωστόσο δεν αφορούσε τα παιδιά για τα οποία επικρατούσε η άποψη ότι δεν μπορούν να βιώσουν κατάθλιψη λόγω του ανεπαρκώς αναπτυγμένου υπερεγώ τους (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

Η θεωρία του δεσμού επικεντρώθηκε, επίσης, στον αποχωρισμό από τους γονείς ως παράγοντα που προδιαθέτει το παιδί για την εμφάνιση της κατάθλιψης (Bowlby, 1961). Η διακοπή της σχέσης αυτής μπορεί να σχετίζεται όχι μόνο με πραγματική απώλεια του γονέα αλλά και με βιώματα ελλιπούς συναισθηματικής διαθεσιμότητας και φροντίδας από το γονέα. Η συστηματική αποτυχία του γονέα να ικανοποιήσει τις συναισθηματικές ανάγκες του παιδιού σχετίζεται με την ανάπτυξη ανασφαλούς δεσμού. Αυτό το είδος του δεσμού δημιουργεί στο παιδί την αντίληψη ότι το ίδιο δεν αξίζει, ότι δεν το αγαπούν και ότι δεν μπορεί να βασιστεί στους άλλους. Ο ανασφαλής δεσμός δημιουργεί επίσης δυσκολίες στο παιδί να χειριστεί τις συναισθηματικές του εμπειρίες. Αυτοί οι παράγοντες θέτουν τις βάσεις για τη μεταγενέστερη εμφάνιση κατάθλιψης (Cicchetti και συν., 1991).

Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στις οικογένειες όπου το παιδί ή οι γονείς πάσχουν από κατάθλιψη, έχουν δείξει ότι οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα μέλη αυτών των οικογενειών είναι συχνά δυσλειτουργικές. Επίσης, ένας από τους παράγοντες που συσχετίζεται με την επαναλαμβανόμενη κατάθλιψη είναι μια αρνητική σχέση μεταξύ των εφήβων και των πατέρων τους μαζί με μια ανικανότητα των μητέρων να παρακολουθήσουν τη συμπεριφορά (Sanford, 1996).

Σύμφωνα με τις *περιβαλλοντικές θεωρίες* η κατάθλιψη συσχετίζεται συχνά με αρνητικά γεγονότα όπως είναι το διαζύγιο ή ο θάνατος των γονέων, οι κακές συνθήκες διαβίωσης, κάποιο σοβαρό ατύχημα ή ακόμη και η αλλαγή γειτονιάς και σχολείου (Kovacs, 1997). Αυτά τα γεγονότα μπορεί να συνδυάζονται και με άλλους παράγοντες κινδύνου, όπως η έλλειψη κοινωνικής στήριξης ή η ελλιπής γονική φροντίδα.

Ο τρόπος που τα παιδιά αντιδρούν στα αρνητικά γεγονότα διαφοροποιείται ανάλογα με το αναπτυξιακό τους επίπεδο. Φαίνεται ότι η σχέση μεταξύ αρνητικών γεγονότων και κατάθλιψης δεν είναι ευθύγραμμη καθώς οι αντιδράσεις των ανθρώπων στο ίδιο αρνητικό γεγονός συχνά διαφέρουν. Η υποκειμενική αξία που αποδίδει το άτομο σε αυτά τα γεγονότα ανάλογα με τις ανάγκες και τις προτεραιότητές του, καθώς

και το συναίσθημα πραγματικής ή υποκειμενικής ευθύνης που βιώνει, είναι παράγοντες που μεσολαβούν ανάμεσα στα αρνητικά γεγονότα και την εμφάνιση κατάθλιψης.

Σύμφωνα με τις *θεωρίες «διάθεσης-στρες»*, η κατάθλιψη θεωρείται ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο άγχος που επιβάλλουν οι εξωτερικές συνθήκες και στο βαθμό ευαισθησίας και αντοχής του ατόμου. Αν το άτομο εκτεθεί σε αγχογόνες καταστάσεις που ξεπερνούν το επίπεδο αντοχής του στο άγχος, τότε είναι επιρρεπές στην εμφάνιση της κατάθλιψης. Ο βαθμός ευαισθησίας του κάθε ατόμου δεν είναι ο ίδιος για όλους τους τομείς της ζωής του. Τα ελάχιστα ερευνητικά δεδομένα που διαθέτουμε σχετικά με την ορθότητα αυτής της θεωρίας στα παιδιά και τους εφήβους είναι θετικά (Hammen & Goodman-Brown).

Οι θεωρίες «διάθεσης-στρες», υποστηρίζουν τη σημασία των υποκείμενων γνωστικών ή κινητήριων καταστάσεων στην ανάπτυξη των καταθλιπτικών διαταραχών. Γενικά, τα κορίτσια αναφέρουν ότι βιώνουν περισσότερους παράγοντες στρες από τα αγόρια από την πρώιμη εφηβεία και μετά. Η παρουσία αυτών των παραγόντων κινδύνου στα κορίτσια θα μπορούσε να τα κάνει πιο ευαίσθητα στην κατάθλιψη όταν αντιμετωπίζουν τις πιέσεις/στρες της εφηβείας. Ένα μηρυκαστικό/αναλογιστικό (ruminatation) ύφος αντιμετώπισης έχει προταθεί ότι αποτελεί σημαντικό παράγοντα κινδύνου (Nolen-Hoeksema & Girgus, 1994).

Σύμφωνα με μια παραλλαγή του μοντέλου αυτού, τα άτομα που είναι ευάλωτα στην εμφάνιση της κατάθλιψης δεν υφίστανται μόνο τα αρνητικά γεγονότα αλλά λειτουργούν στη ζωή τους με τέτοιο τρόπο ώστε να τα προκαλούν, γεγονός το οποίο πυροδοτεί περαιτέρω καταθλιπτικές αντιδράσεις (Hammen, 1991).

Σύμφωνα με το *αναπτυξιακό μοντέλο* που προτείνουν οι Hammen και Rudolph (1996) σχετικά με την εμφάνιση της κατάθλιψης στα παιδιά, οι πρώιμες αρνητικές εμπειρίες που μπορεί να βιώνει ένα παιδί στα πλαίσια της οικογένειάς του κωδικοποιούνται στη μνήμη του ως αρνητικά γνωστικά σχήματα με βάση τα οποία αξιολογεί τον εαυτό του ως ανάξιο, τους άλλους ως αδιάφορους απέναντί του και τις σχέσεις με τους ανθρώπους ως απρόβλεπτες και επιβλαβείς. Η ανάπτυξη ενός τέτοιου γνωστικού προφίλ δημιουργεί στο παιδί την τάση να επικεντρώνεται επιλεκτικά στα αρνητικά γεγονότα με αποτέλεσμα την παγίωση και σταθεροποίηση των αρνητικών γνωστικών σχημάτων που αποτελούν τη βάση της επεξεργασίας των διαφόρων βιωμάτων. Το παιδί που αρχίζει να λειτουργεί γνωστικά με αυτόν τον τρόπο τείνει να συμπεριφέρεται ανάλογα, με αποτέλεσμα την αντιμετώπιση δυσκολιών στον κοινωνικό

τομέα οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν στην απόρριψη από τους άλλους και, μακροπρόθεσμα, στην κοινωνική απομόνωση και την κατάθλιψη. Η καταθλιπτική συμπεριφορά σε συνδυασμό με το αρνητικό γνωστικό προφίλ επιδεινώνει περισσότερο τις αντικειμενικές δυσκολίες του παιδιού, το οποίο λειτουργεί με ακόμη πιο δυσλειτουργικό τρόπο στις διαπροσωπικές του σχέσεις αυξάνοντας έτσι τις αγχογόνες καταστάσεις που το περιβάλλουν και οι οποίες αποτελούν τη βάση για νέα καταθλιπτικά επεισόδια. Σε αυτόν το φαύλο κύκλο εμπλέκονται και οι βιολογικοί παράγοντες καθώς η χρόνια έκθεση σε αγχογόνες καταστάσεις και οι καταθλιπτικές αντιδράσεις που ακολουθούν αλλοιώνουν τη λειτουργία εκείνων των εγκεφαλικών κέντρων που είναι υπεύθυνα για τη ρύθμιση του συναισθήματος με αποτέλεσμα την αύξηση των δυσκολιών του παιδιού για αποτελεσματική αντιμετώπιση του άγχους.

Είναι ευνόητο ότι μια τέτοια κατάσταση επηρεάζει την ανάπτυξη του παιδιού σε πολλούς τομείς, με αποτέλεσμα την πιθανή εμφάνιση ελλειμμάτων όχι μόνο στον κοινωνικό αλλά και στο γνωστικό και ακαδημαϊκό τομέα, τα οποία αυξάνουν τα βιώματα αποτυχίας του παιδιού, γεγονός που ενισχύει περαιτέρω τη χαμηλή αυτοεκτίμηση και το συναίσθημα προσωπικής απαξίας. Φαίνεται λοιπόν, ότι η εμφάνιση της κατάθλιψης κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας μπορεί να αποτελέσει ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα με σοβαρές συνέπειες για την αναπτυξιακή πορεία του παιδιού (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

1.2.6 Τα συνωδά προβλήματα της κατάθλιψης

Σε πολλές διαταραχές παρατηρούνται καταθλιπτικά συμπτώματα (Ivarsson και συν., 1994). Τα παιδιά και οι έφηβοι με κατάθλιψη συνήθως αντιμετωπίζουν επιπροσθέτως προβλήματα κυρίως στους τομείς των ακαδημαϊκών επιδόσεων, των γνωστικών λειτουργιών και των κοινωνικών τους σχέσεων. Ορισμένα συμπτώματα της κατάθλιψης συνδέονται άμεσα με τη λειτουργικότητα των παιδιών και των εφήβων σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Η δυσκολία στη συγκέντρωση της προσοχής δυσχεραίνει την εκτέλεση πολύπλοκων δραστηριοτήτων, ενώ η έλλειψη κινήτρου και ενδιαφέροντος μειώνει την προσπάθεια που καταβάλλουν τα παιδιά κατά τη μελέτη. Επίσης, η ψυχοκινητική επιβράδυνση μπορεί να μειώσει το ρυθμό απόκτησης νέων γνώσεων με αποτέλεσμα την περιορισμένη επιτυχία στη σχολική τάξη, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε περαιτέρω μείωση του κινήτρου για μάθηση και αρνητικές σχολικές εμπειρίες.

Επίσης, η κατάθλιψη επηρεάζει αρνητικά τις γνωστικές λειτουργίες των παιδιών και των εφήβων και κυρίως τον τρόπο αντίληψης και επεξεργασίας των ερεθισμάτων που προέρχονται από το κοινωνικό περιβάλλον. Οι έφηβοι με κατάθλιψη πιστεύουν, συνήθως, ότι δεν μπορούν να κάνουν τίποτα σωστό, ότι είναι καταδικασμένοι στην αποτυχία και αποδίδουν συνεχώς στον εαυτό τους ευθύνες για οτιδήποτε δεν πηγαίνει καλά. Κατά τη διάρκεια των καταθλιπτικών επεισοδίων οι έφηβοι συνήθως επικεντρώνονται στην αρνητική πλευρά των γεγονότων, την οποία μεγαλοποιούν και γενικεύουν (Nolen-Hoeksema και συν., 1992). Επίσης, επηρεάζονται σε υπερβολικό βαθμό από τις παρατηρήσεις των άλλων και μπορεί να μη δίνουν καμία αξία στα επιτεύγματά τους και ταυτόχρονα να μην αποδέχονται την επιβράβευση. Αυτός ο διαστρεβλωμένος τρόπος αντίληψης και ερμηνείας της πραγματικότητας προκαλεί συχνά στα παιδιά και τους εφήβους με κατάθλιψη συναισθήματα ματαιώσης και αποστέρησης, τα οποία υποθάλπουν την ικανότητα ανάληψης πρωτοβουλιών και την εμπιστοσύνη των παιδιών αυτών στον εαυτό τους.

Στον κοινωνικό τομέα, πάντως, τα παιδιά και οι έφηβοι με κατάθλιψη αντιμετωπίζουν τις περισσότερες δυσκολίες. Συχνά παραπονιούνται ότι δεν έχουν φίλους και ότι δεν είναι αγαπητά και αποδεκτά στις παρέες των συνομηλίκων τους. Πολλές φορές, αυτές οι αρνητικές και απαισιόδοξες σκέψεις των εφήβων με κατάθλιψη επιβεβαιώνονται όσον αφορά το βαθμό δημοτικότητας και αποδοχής τους από τους άλλους. Τα άλλα παιδιά αρχίζουν να αποφεύγουν παιδί ή τουλάχιστον δεν προτιμούν το καταθλιπτικό που παραπονιέται. Έχει διαπιστωθεί ότι ακόμα και όταν τα παιδιά αυτά προσπαθούν να διατηρήσουν μια κοινωνική επαφή, οι μη λεκτικές ενδείξεις της κατάθλιψής τους απομακρύνουν από κοντά τους τα άλλα παιδιά με αποτέλεσμα τη μείωση της προσπάθειας για κοινωνική επαφή και τη διεύρυνση της κοινωνικής απομόνωσης (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

1.2.7 Συννοσηρότητα

Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα, στο 40-70% των παιδιών και εφήβων με κατάθλιψη συνυπάρχει τουλάχιστον ακόμη μια διαταραχή (Cicchetti & Toth, 1998). Τα υψηλότερα ποσοστά συννοσηρότητας διαπιστώνονται ανάμεσα στην κατάθλιψη και τις αγχώδεις διαταραχές σε ποσοστό 60-70%. Συνήθως μάλιστα τα συμπτώματα των διαταραχών άγχους προηγούνται της κατάθλιψης, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας αναπτυξιακής σχέσης ανάμεσα σε αυτές τις δύο διαταραχές.

Υψηλά ποσοστά συννοσηρότητας παρατηρούνται επίσης ανάμεσα στην κατάθλιψη και τη διαταραχή της διαγωγής, κυρίως στα αγόρια. Η συνύπαρξη των δύο αυτών διαταραχών συνδέεται με δυσμενέστερη έκβαση των δυσκολιών του ατόμου (Harrington και συν., 1991).

Οι διαταραχές οι οποίες συνήθως συνυπάρχουν με την κατάθλιψη διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία του παιδιού. Κατά την προσχολική ηλικία, η κατάθλιψη συχνά συνοδεύεται από τη διαταραχή άγχους του αποχωρισμού. Στη σχολική ηλικία συνηθέστερη είναι η συνύπαρξη της κατάθλιψης με τη διαταραχή της διαγωγής, ενώ στην εφηβική ηλικία συχνά συνεμφανίζεται με τις διαταραχές διατροφής και την κατάχρηση ουσιών (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

1.2.8 Η αναπτυξιακή πορεία των παιδιών με κατάθλιψη

Η εκδήλωση των συμπτωμάτων της κατάθλιψης διαφοροποιείται ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται το παιδί. Οι διαφορετικοί τρόποι εκδήλωσης των συμπτωμάτων αυτών σχετίζονται άμεσα με το επίπεδο της βιολογικής, συναισθηματικής και γνωστικής ανάπτυξης του παιδιού. Τα μικρά παιδιά κινούνται στο επίπεδο της συγκεκριμένης σκέψης και αντιδρούν άμεσα στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Αντίθετα, οι έφηβοι έχουν την ικανότητα να σκέφτονται σε αφαιρετικό επίπεδο για τον εαυτό τους και μπορούν να διατηρήσουν αρνητική αυτοεικόνα και απαισιόδοξες προσδοκίες για το μέλλον.

Καθώς τα παιδιά πλησιάζουν τη σχολική ηλικία, η καταθλιπτική διάθεση είναι πλέον εμφανής, καθώς και η έκφραση συναισθημάτων ενοχής και υπερβολικής αυτοκριτικής. Η έλλειψη κινήτρου μπορεί να επηρεάσει το βαθμό αποτελεσματικότητας του παιδιού τόσο στις σχολικές όσο και στις κοινωνικές του δραστηριότητες. Η επιθετική συμπεριφορά καθώς και οι διαταραχές στον ύπνο και τη διατροφή ενδέχεται να κάνουν επίσης την εμφάνισή τους.

Οι έφηβοι με κατάθλιψη παρουσιάζουν τις περισσότερες πιθανότητες λεκτικής εξωτερίκευσης των συναισθημάτων στενοχώριας και δυσφορίας που βιώνουν. Οι απότομες και ξαφνικές μεταπτώσεις της διάθεσης, η αρνητική και αντιδραστική συμπεριφορά καθώς και η απομάκρυνση από τα σχολικά καθήκοντα αποτελούν περαιτέρω ενδείξεις κατάθλιψης στην εφηβεία. Επιπλέον, οι έφηβοι αυτοί κάνουν συχνά αρνητική αξιολόγηση του εαυτού τους, έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και πολλές φορές παραπονιούνται για υπερβολική κόπωση και απώλεια της ενέργειάς τους (Κάκουρος & Μανιαδάκη, 2002).

1.2.9 Διάγνωση της κατάθλιψης

Ποικίλα ψυχομετρικά μέσα χρησιμοποιούνται για τη διάγνωση της κατάθλιψης σε παιδιά και εφήβους: κλίμακες αυτοαναφορών, κλίμακες αξιολόγησης της συμπεριφοράς από γονείς και δασκάλους, κλινική διάγνωση της κατάθλιψης με τη χρήση δομημένων διαγνωστικών συνεντεύξεων.

Οι κλίμακες αυτοαναφορών βασίζονται στη χρήση του όρου «κατάθλιψη» ως σύμπτωμα. Οι κλίμακες αυτές δεν χρησιμοποιούνται για την κλινική διάγνωση της κατάθλιψης αλλά στοχεύουν στην αξιολόγηση της καταθλιπτικής διάθεσης, όπως αυτή παρουσιάζεται από το ίδιο το άτομο. Οι πιο διαδεδομένες κλίμακες αυτοαναφορών για την κατάθλιψη στα παιδιά είναι το CDI (Children's Depression Inventory - Kovacs, 1980) και το BDI (Beck Depression Inventory - Beck et al., 1961).

1.2.10 Εκφοβισμός και κατάθλιψη

Η συχνή θυματοποίηση είναι πιθανόν να αποτελεί σημαντική πηγή στρες-πίεσης. Εκείνοι που θυματοποιούνται συχνά μπορεί να εμφανίσουν κατάθλιψη. Η κατάθλιψη είναι εξίσου πιθανό να εμφανιστεί τόσο μεταξύ μεταξύ των «θυμάτων» όσο και μεταξύ των «θυτών» του εκφοβισμού. Είναι δε πιο συνηθισμένη μεταξύ εκείνων των μαθητών που είναι «και θύτες και θύματα» (Kaltiala-Heino και συν. 1999). Οι Austin και Joseph (1996), υποστηρίζουν ότι οι μαθητές «και θύτες και θύματα» βρίσκονται στον υψηλότερο κίνδυνο για κατάθλιψη, ακολουθούμενοι από τα «θύματα» του εκφοβισμού.

Οι καταθλιπτικοί έφηβοι μπορεί, επίσης να προσελκύσουν αρνητικά την προσοχή των συνομηλίκων τους. Συγκρινόμενοι με τους συνομηλίκους τους, εκείνοι που θυματοποιούνται είναι περισσότερο εσωστρεφείς και λιγότερο διεκδικητικοί (Kaltiala-Heino και συν. 1999). Τα «θύματα» επίσης, τείνουν να απορρίπτονται από τους συνομηλίκους τους (Slee & Rigby, 1993). Έτσι, η κατάθλιψη μπορεί να είναι μαζί αποτέλεσμα και αιτία της θυματοποίησης.

1.3 ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΑΓΧΟΓΟΝΩΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ

1.3.1 Ορισμός του άγχους/στρες

Οι Lazarus και Folkman (1984), οι οποίοι διατύπωσαν τη «γνωστική θεωρία για το στρες και την αντιμετώπισή του», ορίζουν το στρες ως η «σχέση μεταξύ ατόμου και

περιβαλλοντικών συνθηκών οι οποίες θεωρούνται (από το άτομο) ότι υπερβαίνουν τις δυνάμεις του και θέτουν σε κίνδυνο την ευημερία του».

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το άτομο αντιλαμβάνεται ως αγχογόνο ένα γεγονός, όταν «κρίνει» ότι αυτό ξεπερνά τις ψυχοσωματικές, κοινωνικές ή συναισθηματικές ικανότητές του. Η διαδικασία αυτή, που ονομάστηκε «γνωστική εκτίμηση», είναι ουσιαστικά μια διαδικασία αξιολόγησης και εμπλέκει το γνωστικό δυναμικό του ατόμου. Έτσι, το επίπεδο του άγχους/στρες εξαρτάται ως ένα μεγάλο βαθμό: α) από την πρωτογενή εκτίμηση του ατόμου για τις αξίες, κίνητρα και δεσμεύσεις που διακυβεύονται και β) από την δευτερογενή εκτίμηση των δυνατοτήτων και εναλλακτικών λύσεων που διαθέτει για την αντιμετώπιση μιας κατάστασης. Οι δυνατότητες αυτές μπορεί να αφορούν σε βιολογικά, υλικά, κοινωνικά και ψυχολογικά εφόδια που διαθέτει το άτομο. Τα ψυχολογικά εφόδια περιλαμβάνουν την πίστη και ελπίδα του (ότι μπορεί να τα καταφέρει), δεξιότητες για λύση προβλημάτων, αυτοεκτίμηση και το ηθικό του για δράση και αντίσταση σε μια αντιξοότητα (Μπεζεβέγκης, 2001).

Το αναπτυσσόμενο άτομο έχει περιορισμούς σε σχέση τον ενήλικο στην εμπειρία και στα νοητικά/γνωστικά εφόδια. Οι περιορισμοί αυτοί επηρεάζουν τη δυνατότητα των παιδιών να εκφράσουν και να ρυθμίσουν αποτελεσματικά το συναίσθημα που κάθε φορά βιώνουν και να διεκπεραιώσουν τη γνωστική εκτίμηση μιας κατάστασης ή ενός γεγονότος.

Διαφορές μεταξύ παιδιών/εφήβων και ενηλίκων έχουν εντοπιστεί και στις πηγές του άγχους. Οι πηγές άγχους για παιδιά και εφήβους μπορούν να συνοψιστούν σε τέσσερις (4) ευρείες κατηγορίες: Το σχολείο (πειθαρχία, σχολική επίδοση), τους συνομηλίκους/συμμαθητές, την οικογένεια (διαπροσωπικές σχέσεις, ασθένεια, θάνατος, χαμηλό μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο) και τα προσωπικά προβλήματα που έχουν να κάνουν με την αντίληψη του παιδιού/εφήβου για τον εαυτό του, τις υποχρεώσεις του, το μέλλον του, τον ελεύθερο χρόνο του, την ψυχοσεξουαλική του ανάπτυξη κ.τ.ό. (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 1997).

1.3.2 Αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων

Το άγχος/στρες είναι μια κατάσταση την οποία όλοι προσπαθούν είτε να αποφύγουν, είτε να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά. Ο στόχος είναι μια καλύτερη

προσαρμογή στις περιβαλλοντικές απαιτήσεις που το προκαλούν. Η επιτυχής αντιμετώπιση του άγχους είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη και διατήρηση της ψυχικής υγείας του ανθρώπου (Μπεζεβέγκης, 2001).

Κατά τους Lazarus και Folkman (1984), οι οποίοι θεωρούνται και οι θεμελιωτές της συναφούς έρευνας, η αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων (*coping*) είναι «*η διαδικασία με την οποία το άτομο προσπαθεί να χειριστεί/ρυθμίσει απαιτήσεις (εξωτερικές ή εσωτερικές) που το ίδιο θεωρεί ότι θέτουν σε δοκιμασία ή υπερβαίνουν τις διαθέσιμες δυνάμεις του*».

Η αντιμετώπιση του άγχους προϋποθέτει μια σκόπιμη προσπάθεια, γι' αυτό διαφοροποιείται από τις αντανakλαστικές ή αυτοματοποιημένες αντιδράσεις του ατόμου, οι οποίες είναι εκτός του βουλευτικού του ελέγχου (Compas, 1987β). Όσον αφορά συγκεκριμένα στα παιδιά, συμπεριφορές αντιμετώπισης, τοποθετούνται στο μέσον ενός συνεχούς, το οποίο έχει στο ένα του άκρο τις αντανakλαστικές κινήσεις του νεογέννητου και στο άλλο άκρο τις αυτοματοποιημένες αντιδράσεις που -λόγω μάθησης- δεν χρειάζονται πλέον συνειδητό έλεγχο (Murphy, 1974).

Σύμφωνα με τους Cohen & Lazarus (1979), οι οποίοι έκαναν ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, οι λειτουργίες που επιτελεί η αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων είναι οι εξής: α) «μειώνει τις βλαπτικές περιβαλλοντικές συνθήκες και βελτιώνει τις προοπτικές του ατόμου για «ανάρρωση», β) θωρακίζει το άτομο ώστε να υπομείνει ή να προσαρμοστεί σε αρνητικά γεγονότα και καταστάσεις, γ) συμβάλλει στη διατήρηση μιας θετικής αυτο-εικόνας, δ) και μιας συναισθηματικής ισορροπίας και ε) καθιστά το άτομο ικανό να διατηρήσει ικανοποιητικές σχέσεις με άλλα πρόσωπα».

Η αντιμετώπιση του άγχους συνίσταται σε επιμέρους, συγκεκριμένες μορφές συμπεριφοράς, η χρήση και εμφάνιση των οποίων εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Αυτά τα σύνολα γνωστικών διαδικασιών, συμπεριφορών και δεξιοτήτων, που κινητοποιεί το άτομο όταν αναμένει (ή υφίσταται ήδη) μια αγχογόνο εμπειρία, ονομάζονται **στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων** (Latack & Havlovic, 1992). Οι στρατηγικές αντιμετώπισης που κατευθύνονται στην πηγή του άγχους, την οποία προσπαθούν να μειώσουν ή να την τροποποιήσουν είναι οι στρατηγικές οι εστιασμένες στο πρόβλημα. Άλλες στρατηγικές κατευθύνονται προς το συναίσθημα, με σκοπό να το ρυθμίσουν. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει, την αποφυγή της πηγής άγχους, τη γνωστική της αναδόμηση ή την επιλεκτική στροφή προς θετικές πλευρές του εαυτού ή της κατάστασης.

Σε κάθε περίπτωση, η κύρια λειτουργία των στρατηγικών αντιμετώπισης είναι να βοηθηθεί η προσαρμογή του ατόμου. Κάποιες μελέτες δείχνουν ότι οι στρατηγικές που εστιάζονται στο πρόβλημα ασκούν θετική επίδραση στην προσαρμογή του ατόμου, ενώ εκείνες που εστιάζονται στο συναίσθημα θεωρούνται δυσ-προσαρμοστικές. (Μπεζεβέγκης, 2001).

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τον παράγοντα της *ελεγχιμότητας* του γεγονότος που προκαλεί το άγχος/στρες, κατά τη μελέτη της αποτελεσματικότητας των στρατηγικών αντιμετώπισης, οι ερευνητές έδειξαν ότι, όταν το γεγονός αυτό θεωρείται ελέγξιμο, είναι πιθανότερο να χρησιμοποιηθούν στρατηγικές εστιασμένες στο πρόβλημα. Αντίθετα, όταν η κατάσταση αντικειμενικά δεν μπορεί να τροποποιηθεί, επιλέγεται συνηθέστερα κάποια στρατηγική ρύθμισης του συναισθήματος. Τέτοια γεγονότα/καταστάσεις που προκαλούν άγχος σε παιδιά είναι οι σχέσεις τους με γονείς και δασκάλους (Brodzinsky, Elias, Steiger, Simon, Gill & Hitt, 1992).

Κατά τη συναφή *θεωρία της εναρμόνισης* (goodness of fit) (Folkman, Schaefer, & Lazarus, 1979), η λειτουργικότητα/αποτελεσματικότητα μιας στρατηγικής εξαρτάται από το «ταίριασμα» ανάμεσα στη στρατηγική αντιμετώπισης και στα χαρακτηριστικά του αγχογόνου ερεθίσματος (ειδικότερα, την ελεγχιμότητά του). Έτσι, μια στρατηγική εστιασμένη στο πρόβλημα είναι λειτουργική-προσαρμοστική, όταν υιοθετείται για την αντιμετώπιση ενός αγχογόνου ερεθίσματος που γίνεται αντιληπτό ως ελέγξιμο. Στην περίπτωση αυτή, μια στρατηγική εστιασμένη στο συναίσθημα θα είναι δυσ-προσαρμοστική. Αντίθετα, λειτουργική/προσαρμοστική είναι η εστιασμένη στο συναίσθημα στρατηγική, όταν το γεγονός/ερέθισμα θεωρείται αδύνατο να ελεγχθεί/τροποποιηθεί. Σε μια τέτοια περίπτωση, κάθε προσπάθεια αντιμετώπισης εστιασμένη στο πρόβλημα πρέπει να θεωρηθεί δυσ-προσαρμοστική. Η θεωρία αυτή είχε τύχει μερικής μόνον εμπειρικής υποστήριξης, ίσως λόγω εννοιολογικών προβλημάτων και μεθοδολογικών ανεπαρκειών.

1.3.3 Ταξινόμηση των στρατηγικών αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων

Το θεωρητικό πρότυπο των Lazarus & Folkman (1984) έχει ως κεντρικό στοιχείο την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο άτομο και στο περιβάλλον του. Το περιβάλλον συνίσταται σε γεγονότα/ερεθίσματα, τα οποία το άτομο επεξεργάζεται και αντιδρά σε αυτά.

Το θεωρητικό πρότυπο των Lazarus & Folkman προτάθηκε για την περιγραφή και ερμηνεία της σχετικής συμπεριφοράς σε ενήλικες. Είναι, ωστόσο, φανερό ότι μπορεί να ισχύσει -και ισχύει- και στην περίπτωση παιδιών και εφήβων, ασφαλώς με τις διαφοροποιήσεις που υπαγορεύει η εξελικτική φύση της παιδικής/εφηβικής συμπεριφοράς. Η ισχύς του θεωρητικού αυτού μοντέλου καταδεικνύεται από το γεγονός ότι δεν έχει προταθεί μια πραγματικά διαφορετική προσέγγιση στα θέματα άγχους και αντιμετώπισής του.

Δύο άλλες θεωρήσεις αυτού του θέματος, επεκτείνουν το μοντέλο των Lazarus & Folkman και του προσθέτουν μια σαφή εξελικτική διάσταση (Μπεζεβέγκης, 2001).

α. Η πρώτη θεώρηση (Boekaerts, 1996) παρουσιάζει την όλη διαδικασία «άγχους-αντιμετώπιση» ως μια σειρά στοιχείων τα οποία διαδέχονται το ένα το άλλο και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους από τη στιγμή της εμφάνισης ενός αγχογόνου ερεθίσματος μέχρι την αντιμετώπισή του. Τέτοια στοιχεία είναι (1) *το αρνητικό γεγονός καθαυτό*, (2) *οι δεξιότητες αντιμετώπισης*, (3) *οι σκοποί της αντιμετώπισης*, (4) *η εκτίμηση της κατάστασης*, (5) *η πρόθεση για αντιμετώπιση* και (6) *οι συγκεκριμένες στρατηγικές που υιοθετούνται*. Στα στοιχεία αυτά προστίθενται δύο ακόμη συστατικά της όλης διαδικασίας, που είναι και ξεχωριστά χαρακτηριστικά αυτού του μοντέλου, *η τροποποίηση των δεξιοτήτων αντιμετώπισης άγχους* και *η αξιολόγηση των σκοπών της αντιμετώπισης*. Τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούν συνέχεια και συνέπεια της εφαρμογής των συγκεκριμένων στρατηγικών (στοιχείο 6) για την αντιμετώπιση ενός αγχογόνου ερεθίσματος. Τέλος, θεωρείται σημαντικός ο ρόλος της *μνήμης εργασίας*, η οποία συνδέεται με (επηρεάζει και επηρεάζεται από) τα πρώτα τέσσερα στοιχεία, δηλ. το ερέθισμα, τις δεξιότητες και τους σκοπούς της αντιμετώπισης καθώς και την εκτίμηση της κατάστασης.

β. Η δεύτερη εναλλακτική θεώρηση της διαδικασίας «άγχους-coping» περιλαμβάνει τον *κοινωνικό περίγυρο* του ατόμου (Berg, Meegan & Deviney, 1998). Σύμφωνα με αυτούς τους θεωρητικούς, η αντιμετώπιση ενός αγχογόνου ερεθίσματος δεν είναι μια ατομική υπόθεση, αλλά υπόθεση μιας κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο. Οι «άλλοι» δεν υποστηρίζουν απλώς τις αποφάσεις/δραστηριότητες ενός μεμονωμένου ατόμου, αλλά εμπλέκονται σε μια συλλογική προσπάθεια αντιμετώπισης του άγχους. Ακόμη και το αγχογόνο ερέθισμα δεν θεωρείται χαρακτηριστικό του ατόμου, αλλά γίνεται αντιληπτό ως χαρακτηριστικό της ομάδας. Η εξελικτική φύση του μοντέλου αυτού έγκειται στη συνεχή αλλαγή των σχέσεων ατόμου-ομάδας στα επάλληλα εξελικτικά στάδια (Μπεζεβέγκης, 2001).

Έχουν προταθεί διάφορες *διαστάσεις της αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων*. Οι Lazarus & Folkman (1984), χρησιμοποιώντας ως κριτήριο ταξινόμησης την *κατεύθυνση των ενεργειών του ατόμου*, έχουν προτείνει τη διάκριση ανάμεσα σε *στρατηγικές εστιασμένες στο πρόβλημα* και *στρατηγικές εστιασμένες στο συναίσθημα*, υποστηρίζοντας πως οι άνθρωποι χρησιμοποιούν και τα δύο είδη στρατηγικών όταν αντιμετωπίζουν αγχογόνες καταστάσεις της καθημερινής ζωής. Μια παραπλήσια ταξινόμηση διακρίνει *στρατηγικές προσέγγισης* και *στρατηγικές αποφυγής* (Herman & McHale, 1993). Τα δύο αυτά είδη στρατηγικών έχουν ονομαστεί αντίστοιχα και *ενεργητικές* στρατηγικές και *στρατηγικές αποφυγής*, (Billings & Moos, 1981).

Ένα κριτήριο ταξινόμησης που έχει χρησιμοποιηθεί είναι η μέθοδος αντιμετώπισης. Έτσι, οι μέθοδοι έχουν ταξινομηθεί σε γνωστικές και σε συμπεριφορικές στρατηγικές (Ebata & Moos, 1991).

Όλες αυτές οι διαστάσεις και τα είδη των στρατηγικών αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων ισχύουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, και σε περιπτώσεις παιδιών και εφήβων, όπως δείχνει η σχετική βιβλιογραφία (Μπεζεβέγκης, 2001).

1.3.4 Παράγοντες που συνδέονται με τα είδη αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η έρευνα για τους σημαντικότερους παράγοντες που φαίνεται να συνδέονται με τη διαφορική χρήση των ποικίλων στρατηγικών coping από παιδιά και εφήβους έχει δείξει τα εξής:

Χαρακτηριστικά του ερεθίσματος/περιβάλλοντος. Το αγχογόνο ερέθισμα καθαυτό φαίνεται να συνδέεται με το είδος της προτιμώμενης στρατηγικής για την αντιμετώπισή του. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό είναι η *ελεγχιμότητα* (κατά πόσο, δηλαδή, ένα ερέθισμα γίνεται αντιληπτό ως εύκολο ή δύσκολο να ελεγχθεί). Το χαρακτηριστικό αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το αναπτυσσόμενο άτομο, καθώς παιδιά και έφηβοι, λόγω της ατελούς ανάπτυξης και της εξάρτησής τους από τους ενήλικες, αντιλαμβάνονται περισσότερο γεγονότα ως μη ελέγξιμα, σε σύγκριση με τους ενήλικες και, συνεπώς, καταφεύγουν συχνότερα σε στρατηγικές εστιασμένες στο συναίσθημα (Brodzinsky και συν., 1992). Ένα τέτοιο φαινόμενο είναι η μοναξιά, η έλλειψη δηλαδή φίλων, όπως έδειξε έρευνα σε παιδιά δημοτικού σχολείου (Γαλανάκη & Μπεζεβέγκης, 1996). Στην έρευνα αυτή η πλειοψηφία των στρατηγικών αντιμετώπισης της μοναξιάς (66%) εμπίπτει στην κατηγορία στρατηγικών εστιασμένων στο συναίσθημα.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του ερεθίσματος είναι η *ασάφεια*: Όταν η όλη κατάσταση είναι ασαφής (π.χ. ακαθόριστες συνθήκες απειλής ή κινδύνου), το άτομο τείνει να υιοθετεί στρατηγικές αντιμετώπισης με βάση την εμπειρία του, τις πεποιθήσεις του ή την προσωπικότητά του (Lazarus & Folkman, 1984).

Προσωπικότητα: Τόσο η προσωπικότητα του ατόμου ως σύνολο όσο και επιμέρους χαρακτηριστικά της, επηρεάζουν το είδος της στρατηγικής που χρησιμοποιούν τα παιδιά. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η αίσθηση αντοχής, ο ενδοπροσωπικός/εξωπροσωπικός έλεγχος (που επηρεάζει την αντίληψη ότι ένα γεγονός είναι ελέγξιμο ή όχι, η αυτοεκτίμηση, η δημοτικότητα και διαστάσεις της προσωπικότητας, όπως ο νευρωτισμός, η εξωστρέφεια και η δεκτικότητα σε εμπειρίες (Μπεζεβέγκης, 2001).

Φύλο. Ο παράγοντας αυτός είναι από τους συχνότερα εξεταζόμενους. Τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών σε παιδιά και εφήβους δεν είναι σαφή ούτε επιτρέπουν την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων για διαφορές φύλου στην αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων. Για παράδειγμα, οι στρατηγικές που εστιάζονται στο πρόβλημα φαίνεται να προτιμώνται περισσότερο άλλοτε από αγόρια και άλλοτε από κορίτσια. Τα συμπεράσματα γίνονται περισσότερο συνεπή όταν εξετάζεται το συγκεκριμένο είδος επίλυσης του προβλήματος. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι τα κορίτσια χρησιμοποιούν, σε σύγκριση με τα αγόρια, συχνότερα την αναζήτηση βοήθειας και διαπροσωπικής στήριξης (Brodzinsky και συν. 1992). Επίσης, οι παθητικές ή/και εστιασμένες στο συναίσθημα στρατηγικές χρησιμοποιούνται συχνότερα από τα κορίτσια παρά από τα αγόρια.

Ηλικία. Η ηλικία του παιδιού/εφήβου, ως φύσει σταθερός δείκτης εξέλιξης, έχει συνδεθεί με τη διαφορεική χρήση στρατηγικών αντιμετώπισης σε πλείστες έρευνες, αν και τα δεδομένα είναι ως ένα βαθμό διφορούμενα.

Υπάρχουν δεδομένα σύμφωνα με τα οποία ο τρόπος διαπαιδαγώγησης και οι γονικοί τρόποι αντιμετώπισης του άγχους συνδέονται άμεσα με τους τρόπους που το παιδί χρησιμοποιεί για να αντιμετωπίσει το δικό του άγχος/στρες (Kliewer & Lewis, 1995 στο Μπεζεβέγκης, 2001).

1.3.5 Στρατηγικές αντιμετώπισης του εκφοβισμού - θυματοποίησης

Η ικανότητα αποτελεσματικής αντιμετώπισης διαπροσωπικών συγκρουσιακών καταστάσεων έχει αναγνωριστεί ως σημαντική συνιστώσα των κοινωνικών δεξιοτήτων. Η επίλυση προβλημάτων, η αποστασιοποίηση (*distancing*) και η αναζήτηση κοινωνικής στήριξης που θεωρούνται ως στρατηγικές προσέγγισης, είναι τρεις βασικοί τρόποι αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους, ενώ η εσωτερίκευση και η εξωτερίκευση που θεωρούνται ως στρατηγικές αποφυγής αντιπροσωπεύουν δύο ομάδες συναισθηματικών αντιδράσεων στο στρες (Causey & Dubow, 1992). Οι Kristensen & Smith (2003) βρήκαν ότι τα παιδιά προτιμούν τυπικά τη χρήση των στρατηγικών “προσέγγισης” ως απάντηση στον εκφοβισμό.

Οι Kristensen & Smith (2003) υποθέτουν ότι ένα μεγάλο μέρος της εμφανούς μείωσης των αυτο-αναφορών θυματοποίησης με την ηλικία μπορεί να αποδοθεί σε μια αλλαγή (βελτίωση) στις στρατηγικές αντιμετώπισης των μεγαλύτερων παιδιών, καθώς τα περισσότερα «μαθαίνουν από την εμπειρία» στην αντιμετώπιση των ηπιότερων επεισοδίων του εκφοβισμού και της παρενόχλησης. Μόνο στις πιο σοβαρές και συνεχιζόμενες περιπτώσεις εκφοβισμού υπάρχει μια αποτυχία να μαθευτούν οι επαρκείς δεξιότητες αντιμετώπισης.

Οι Kristensen & Smith (2003) σε έρευνά τους στην Δανία με παιδιά ηλικίας 10 – 15 ετών, βρήκαν ότι η Αναζήτηση Κοινωνικής Στήριξης επιλέχτηκε σημαντικά συχνότερα, ενώ η Απομάκρυνση/Αποστασιοποίηση σημαντικά λιγότερο. Αυτό μπορεί να είναι ένα σημαντικό εύρημα, καθώς η Αναζήτηση Κοινωνικής Στήριξης είναι και χρήσιμη στρατηγική και υποστηρίζει την εργασία αντιμετώπισης του εκφοβισμού στο σχολείο, αλλά επίσης προτιμάται λιγότερο με την ηλικία, ειδικά από τα αγόρια. Επίσης, βρήκαν ότι τα μικρότερα παιδιά προτιμούν σημαντικά περισσότερο την αναζήτηση κοινωνικής στήριξης, την απομάκρυνση/ αποστασιοποίηση και την εσωτερίκευση, ως στρατηγικές αντιμετώπισης του εκφοβισμού, έναντι των μεγαλύτερων παιδιών, ενώ η αναζήτηση κοινωνικής στήριξης είναι λιγότερο συχνή μεταξύ των αγοριών. Αυτό, μπορεί να αντανakλά μια όλο και περισσότερο αρνητική στάση απέναντι στους συνομηλίκους, ειδικά για τα αγόρια, τα οποία δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τη θυματοποίηση και που εμφανίζονται ως ανεπιθύμητοι σύντροφοι στην όλο και περισσότερο συνειδητή περίοδο της εφηβείας. Η χρήση της **εξωτερίκευσης** από τους “και θύματα και θύτες” συμφωνεί με τις αναφορές του Olweus (1993) ότι τα χαρακτηριστικά εκείνων που είναι “και θύματα και θύτες” ως ομάδα είναι παρόμοια με

εκείνα των «θύτων» όσον αφορά στις επιθετικές τάσεις. Επίσης, τα στοιχεία τους δείχνουν ότι γενικά η “αντιμαχία/ανταπόδοση” ή “αντεπιθετικότητα” δεν είναι μια πολύ επιτυχής στρατηγική (Kochenderfer & Ladd, 1997. Salmivalli και συν., 1996). Ενώ οι διεκδικητικές στρατηγικές μπορούν να είναι χρήσιμες, η “αντεπιθετικότητα” είναι απίθανο να εργαστεί ενάντια στο «θύτη» ή στους «θύτες» οι οποίοι είναι (εξ ορισμού) ισχυρότεροι από το θύμα. Η εμμονή των παιδιών που είναι «και θύματα και θύτες» στις στρατηγικές εξωτερίκευσης μπορεί να είναι και ένα σύμπτωμα των δυσκολιών τους στις σχέσεις με τους συνομηλίκους, και ένας παράγοντας που συμβάλλει στις συνεχιζόμενες δυσκολίες τους (Kristensen & Smith, 2003).

Οι Smith *et al.* (2001) στην Αγγλία ερεύνησαν τις στρατηγικές αντιμετώπισης άγχους που χρησιμοποιήθηκαν από θύματα εκφοβισμού ηλικίας 10 έως 14 ετών. Οι πιο συνηθισμένες στρατηγικές αντιμετώπισης άγχους που χρησιμοποιήθηκαν ήταν “αδιαφόρησα για τους θύτες”, ακολουθούμενη από “τους είπα να σταματήσουν”, “ζήτησα βοήθεια από έναν ενήλικο” και “αντιμάχησα/ανταπέδωσα”. Οι λιγότερο χρησιμοποιούμενες στρατηγικές αντιμετώπισης του εκφοβισμού ήταν “έτρεξα μακριά”, “ζήτησα βοήθεια από τους φίλους” και “φώναξα”. Τα πιο μικρά παιδιά ανέφεραν συχνότερα ότι “φώναξαν” ή “έτρεξαν μακριά”, ενώ τα μεγαλύτερα παιδιά ανέφεραν συχνότερα ότι «αδιαφόρησαν για τους θύτες». Τα κορίτσια ανέφεραν συχνότερα ότι “φώναξαν” ή “ζήτησαν βοήθεια από φίλους ή ενηλικούς”, ενώ τα αγόρια ανέφεραν συχνότερα ότι “αντιμάχησαν/ανταπέδωσαν”. Διαπίστωσαν ότι οι στρατηγικές “φώναξα”, “έτρεξα μακριά”, “είπα στους «θύτες» να σταματήσουν”, και “ζήτησα βοήθεια από φίλους ή ενηλικούς” συσχετίστηκαν με συχνότερο εκφοβισμό.

Οι Smith & Sharp (1994), σε ένα δείγμα μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από τους οποίους το 40% είχε θυματοποιηθεί κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους, βρήκαν ότι το 20% των μαθητών είπαν πως «θα απουσίαζαν από το σχολείο για να αποφύγουν τη θυματοποίηση», το 29% αντιμετώπιζαν δυσκολίες συγκέντρωσης στη σχολική εργασία, το 22% αισθάνονταν σωματικά άρρωστοι μετά τη θυματοποίηση και το 20% αντιμετώπιζαν δυσκολίες στο ύπνο ως αποτέλεσμα του εκφοβισμού.

Σε άλλη έρευνα (Åland, Finland, Olafsen & Viemerö, 2000) με παιδιά 10 - 12 ετών, τα αγόρια χρησιμοποίησαν την «αυτοκαταστροφή» περισσότερο από τα κορίτσια. Οι «και θύματα και θύτες» ανέφεραν ότι χρησιμοποιούν περισσότερο «επιθετικές» στρατηγικές σε σύγκριση με τα «θύματα» και τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα», καθώς επίσης και περισσότερο “αυτοκαταστροφικές” στρατηγικές σε σχέση με όλα τα

άλλα παιδιά. Τα «θύματα» έμμεσου εκφοβισμού, συγκρινόμενα με τα «θύματα» άμεσου εκφοβισμού, ανέφεραν περισσότερο “αυτοκαταστροφικές” στρατηγικές.

Οι Bijttebier & Vertommen (1998) θεωρούν ότι οι στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποιούν τα παιδιά σχετίζονται με την κοινωνική αποδοχή. Σύμφωνα με τον Bandura τα παιδιά μπορούν να συμπεριφερθούν επιθετικά όταν έχουν δει ένα πρότυπο να δρα επιθετικά. Ο Olweus (1993) θεωρεί ότι εκείνοι που επηρεάζονται περισσότερο από τα αποτελέσματα των προτύπων είναι εκείνοι που δεν έχουν μια φυσική θέση μεταξύ των συνομηλίκων τους και οι οποίοι θα επιθυμούσαν να αυτο-επιβεβαιωθούν. Επομένως, αυτός ο μηχανισμός μπορεί να είναι ιδιαίτερα κατάλληλος για την κατανόηση της συμπεριφοράς της ομάδας των «και θυμάτων και θυτών» που χαρακτηρίζονται από χαμηλή κοινωνική αποδοχή.

Σε έρευνα της Andreou (2001), οι «και θύματα και θύτες» σημείωσαν ενδιάμεση βαθμολογία ανάμεσα στους «θύτες» και στα «θύματα» στην Αναζήτηση Κοινωνικής Στήριξης και είχαν τη χαμηλότερη βαθμολογία στην Επίλυση Προβλημάτων. Δεν βρέθηκε καμία σημαντική διαφορά μεταξύ της ομάδας των παιδιών που ήταν «και θύματα και θύτες» και των υπολοίπων ομάδων για την Αποστασιοποίηση, οι «και θύματα και θύτες» ήταν παρόμοιοι με τα «θύματα» μόνο όσον αφορά στην στρατηγική αντιμετώπισης της Εσωτερίκευσης, αλλά παρόμοιοι με τους «θύτες» μόνο όσον αφορά στην στρατηγική αντιμετώπισης της Εξωτερίκευσης. Στην ίδια έρευνα βρέθηκε ότι τα αγόρια «θύτες» προτιμούν τις στρατηγικές Εξωτερίκευσης, ενώ αποφεύγουν να χρησιμοποιούν στρατηγικές Επίλυσης Προβλημάτων.

Η θυματοποίηση συσχετίζεται με συναισθηματικές στρατηγικές αντιμετώπισης σε συγκρουσιακές αλληλεπιδράσεις. Τα αγόρια που θυματοποιούνται, παρά τα κοινωνικά τους προβλήματα, αναζητούν κοινωνική στήριξη στην ομάδα των συνομηλίκων. Οι μορφές εκφοβισμού διαφέρουν μεταξύ αγοριών και κοριτσιών (Whitney & Smith, 1993). Έτσι τα αγόρια, τα οποία κυρίως υπομένουν φυσικές επιθέσεις ή απειλές, φαίνεται ότι αναζητούν υποστήριξη επειδή πιστεύουν ότι οι συνομήλικοί τους θα τους συμπονέσουν περισσότερο επειδή βρίσκονται σε φανερό σωματικό κίνδυνο. Τα κορίτσια, τα οποία κυρίως θυματοποιούνται λεκτικά ή έμμεσα, χρησιμοποιούν περισσότερο στρατηγικές εσωτερίκευσης.

Τα αγόρια ενδιαφέρονται περισσότερο και είναι πιο ισχυρά στη συνέχιση των όσων κάνουν, ενώ τα κορίτσια ενδιαφέρονται περισσότερο για τη διατήρηση της διαπροσωπικής αρμονίας. Τα αυξημένα επίπεδα της στρατηγικής αντιμετώπισης της Εξωτερίκευσης στα αγόρια «θύτες» ταιριάζουν καλά σε αυτή την περιγραφή ενώ, τα

αυξημένα επίπεδα της στρατηγικής αντιμετώπισης της Εσωτερικευσης στα «θύματα» και των δύο φύλων είναι σύμφωνα με την περιγραφή του Olweus (1993) ότι τα «θύματα» κλαίει εύκολα, είναι εμφανώς αγχώδη και τείνουν να ενισχύουν τους επιτιθέμενους με την υποταγή και εγκαταλείποντας τις διεξόδους. Επιπλέον, η έλλειψη στρατηγικών Επίλυσης Προβλημάτων στα αγόρια «θύτες» υποστηρίζει την ιδέα ότι τα αγόρια παράγουν λιγότερη ποικιλία των εναλλακτικών λύσεων επίλυσης προβλημάτων από τα συνομήλικά τους κορίτσια (Musson-Miller, 1993).

Στη Φινλανδία, οι Olafsen και Viemerö (2000), διαπίστωσαν ότι τα παιδιά 10 - 12 ετών που ήταν «και θύματα και θύτες» χρησιμοποίησαν περισσότερο “επιθετικές” στρατηγικές αντιμετώπισης στρεσογόνων συγκρούσεων στο σχολείο, σχετικά με τα «θύματα» της ίδιας ηλικίας και τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα».

Από θυματοποιημένους μαθητές, εκείνοι που μίλησαν στους ενηλίκους γι’ αυτό (δάσκαλοι ή γονείς) ανέφεραν ότι τα πράγματα βελτιώθηκαν ή τακτοποιήθηκαν στην πλειοψηφία των περιπτώσεων (55%). Μόνο για μια μειονότητα (13-16%) τα πράγματα έγιναν χειρότερα μετά από τη συζήτηση (ίσως εάν ο ενήλικος αποκρίθηκε κατά τρόπο αδέξιο ή αναποτελεσματικό) (Smith & Shu, 2000).

1.3.6 Στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων και κατάθλιψη

Οι μαθητές και οι μαθήτριες βιώνουν το άγχος και την κατάθλιψη σε υψηλά επίπεδα, και οι στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποιούν έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους δυσπροσαρμοστικό χαρακτήρα (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001).

Σύμφωνα με τον Lazarus (1981), οι ψυχολογικοί παράγοντες που συσχετίζονται με το φύλο και που δημιουργούν τις έντονες διαφορές στα επίπεδα κατάθλιψης και άγχους είναι οι στρατηγικές αντιμετώπισης. Σε έρευνα των Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti (2001), τα κορίτσια χρησιμοποίησαν στρατηγικές αντιμετώπισης μοναχικού χαρακτήρα, παρόλο που η κουλτούρα μας θεωρείται συλλογικά προσανατολισμένη. Οι στρατηγικές της απομόνωσης και της αποφυγής έχουν χαρακτηριστεί ως μη προσαρμοστικές (Lazarus & Folkman, 1984). Η στήριξη από την οικογένεια, τους φίλους και άλλους κοινωνικούς δεσμούς θεωρείται ότι αποτελεί απαραίτητο στοιχείο στη χρήση αποτελεσματικών στρατηγικών επίλυσης προβλημάτων (Billings & Moos, 1985).

Φαίνεται ότι οι μαθήτριες πιστεύουν πως χρειάζεται να αντέξουν μόνες τους την κατάσταση. Επιπλέον, ο τρόπος σκέψης της μαθημένης ή επίκτητης ανικανότητας συνδέεται με σκέψεις απαξίωσης και με την αίσθηση της έλλειψης προσωπικών ικανοτήτων (Peterson, Maier, & Seligman, 1993). Ίσως οι μαθητές που βιώνουν τα ανώτερα επίπεδα άγχους να αισθάνονται ότι δεν μπορούν να ελέγξουν την κατάσταση. Πρόκειται ουσιαστικά για την οργάνωση ενός γνωστικού πλαισίου «μαθημένης ή επίκτητης ανικανότητας». Αυτός ο τρόπος σκέψης ωθεί το άτομο στη θλίψη. Η κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο όταν το άτομο έχει να αντιμετωπίσει απαιτητικές δοκιμασίες στις οποίες πρέπει να αποδώσει (Seligman, 1995 στο Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001).

Τα καταθλιπτικά άτομα αναμασούν τις αγχογόνες σκέψεις τους, αποσυνδέονται από το περιβάλλον και απορροφώνται ολοκληρωτικά από τον ίδιο τους τον εαυτό. Αυτού του είδους οι στρατηγικές αντιμετώπισης αποδεικνύονται δυσλειτουργικές, αφού στην πραγματικότητα δεν διευκολύνουν το άτομο, αλλά αντίθετα λειτουργούν εις βάρος του. Η θεώρηση των καταστάσεων μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα έχει ποικίλα αρνητικά αποτελέσματα για τη νοητική και την ψυχική υγεία και λειτουργία. Οι νοητικές ικανότητες επιβραδύνονται, η αυτοεικόνα και η αυτοεκτίμηση φθείρονται ουσιαστικά, η δε ψυχολογική και σωματική ικανότητα για άμυνα αλλοιώνεται (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001).

Η υιοθέτηση της στρατηγικής αντιμετώπισης «απομόνωση» φαίνεται ότι συσχετίζεται με υψηλά ποσοστά κατάθλιψης τόσο στους μαθητές όσο και στις μαθήτριες. Επίσης, οι μαθητές που δήλωσαν ότι αποδέχονται βοήθεια από τους γύρω τους είχαν την τάση να παρουσιάζουν χαμηλότερες τιμές στην κατάθλιψη. Από την άλλη πλευρά, οι μαθήτριες που εκδήλωσαν απόσυρση έτειναν να συγκεντρώνουν υψηλότερες τιμές στην κατάθλιψη. Σημαντικά υψηλά επίπεδα κατάθλιψης είναι πιθανό να συσχετίζονται με τη χρήση συμπεριφορών αποφυγής, την απόσυρση και την απομόνωση (ως στρατηγικές αντιμετώπισης). Αντίθετα, μαθητές που χρησιμοποιούν στρατηγικές όπως υποστήριξη από την οικογένεια, αποδοχή βοήθειας και κοινωνική στήριξη παρουσίαζαν στατιστικά χαμηλότερα επίπεδα κατάθλιψης (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001).

Στην Ελλάδα, οι διαφορετικοί στόχοι της κοινωνικοποίησης των αγοριών και κοριτσιών, είναι πιθανό να ευθύνονται για κάποιες από τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των φύλων ως προς την κατάθλιψη και τις στρατηγικές αντιμετώπισης. Τα κορίτσια στηρίζονται στα πόδια τους για να μην είναι βάρος στους άλλους και όχι για να

ανταγωνιστούν. Τα κορίτσια φαίνεται ότι είναι πιο πιθανό να αντιδράσουν στο στρες «αναμασώντας» τις αγχογόνες σκέψεις τους, ανησυχώντας και επιζητώντας κοινωνική στήριξη/συμπαράσταση (Nolen-Hoeksema, 1990).

Ο αναλογισμός (rumination) (Morrow & Nolen-Hoeksema, 1990) ή εστίαση της προσοχής στο εαυτό μπορεί να οριστεί ως μια σταθερή, εστιασμένη στο συναίσθημα στρατηγική αντιμετώπισης η οποία περιλαμβάνει απάντηση σε προβλήματα κατευθύνοντας την προσοχή εσωτερικά προς αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις. Η στρατηγική αναλογισμός/απομόνωση-απόσυρση για προβλήματα περιλαμβάνει αμφότερα γνωστικά (σκέψεις εστιασμένες στον εαυτό) και συναισθηματικά (αυξημένη συναισθηματική αντιδραστικότητα) στοιχεία. Η στρατηγική αναλογισμός μπορεί να περιλαμβάνει απομόνωση στον εαυτό για να στοχαστεί ένα πρόβλημα, γράψιμο σε ημερολόγιο για το πόσο λυπημένος αισθάνεται κάποιος, ή να μιλάει συνεχώς για κάποια αρνητική εμπειρία με σκοπό να αποκτήσει αυξημένη προσωπική επίγνωση. Γενικά, εντούτοις, η στρατηγική αναλογισμός εστιάζοντας σε προβλήματα ενώ το άτομο έχει καταθλιπτική διάθεση μπορεί να χειροτερέψει την κατάθλιψη.

Πειράματα έχουν δείξει ότι αυτός ο τύπος της αυξημένης εστίασης στον εαυτό αυξάνει τη διάρκεια και την ένταση των καταθλιπτικών επεισοδίων, ιδιαίτερα σε κορίτσια στην εφηβεία (Ingram *et al.* 1988. Morrow & Nolen-Hoeksema, 1990) οι οποίες είναι πολύ περισσότερο πιθανό να επιδείξουν αυτήν την στρατηγική αντιμετώπισης από ότι τα αγόρια (Butler & Nolen-Hoeksema, 1994). Η στρατηγική αναλογισμός παρατείνει την καταθλιπτική διάθεση αυξάνοντας τη σημασία και τη συχνότητα ανάκλησης αρνητικών γεγονότων και παρεμποδίζοντας την προσοχή και τη συγκέντρωση. Τα άτομα που χρησιμοποιούν αυτήν τη στρατηγική (οι αναλογιστικοί) είναι λιγότερο κινητοποιημένα από ότι οι τα άτομα που δεν την χρησιμοποιούν (μη-αναλογιστικοί) για να συμμετέχουν σε θετικές συμπεριφορές αντιμετώπισης. Η στρατηγική αναλογισμός σε συνδυασμό με τη δυσφορία έχει φανεί να προβλέπει φτωχή διαπροσωπική επίλυση προβλημάτων, μεγαλοποίηση της σοβαρότητας των προβλημάτων και χαμηλότερα επίπεδα αυτο-αποτελεσματικότητας (Lyubomirsky & Nolen-Hoeksema, 1995). Οι Spasojevic και Alloy (2001) κατέληξαν ότι ο αναλογισμός ήταν ο κοινός σύνδεσμος που μεσολαβούσε μεταξύ των παραγόντων κινδύνου κατάθλιψης και της κατάθλιψης. Σε αντίθεση, αποτελέσματα μελετών σε εφήβους και ενηλίκους εισηγούνται ότι η χρήση της στρατηγικής της απόσπασης της προσοχής (distraction), δηλαδή η σκόπιμη εστίαση σε ουδέτερες ή ευχάριστες σκέψεις ή η συμμετοχή σε δραστηριότητες οι οποίες εκτρέπουν την προσοχή σε περισσότερο θετικές

κατευθύνσεις, μπορούν να μειώσουν τα καταθλιπτικά επεισόδια (Nolen-Hoeksema, Morrow, & Fredrickson, 1993).

Μια μελέτη (Broderick, 1998) αποκάλυψε ότι τα κορίτσια των Δ΄ και Ε΄ τάξεων Δημοτικού ήταν σημαντικά πιθανότερο να προτιμήσουν τις αναλογιστικές επιλογές αντιμετώπισης από ότι τα αγόρια όταν έρχονται αντιμέτωπα με ακαδημαϊκούς, οικογενειακούς και άλλους παράγοντες άγχους που σχετίζονται με τους συνομήλικους, παρά την έλλειψη διαφορών στην κατάθλιψη μεταξύ των ομάδων.

Παρόμοια ήταν τα ευρήματα της Nolen-Hoeksema (1987), ότι τα αγόρια ήταν πιθανότερο να αποσβέσουν τις αρνητικές επιπτώσεις που σχετίζονται με το στρες. Τα αγόρια σε αυτήν την μελέτη ήταν πιθανότερο από ότι τα κορίτσια να επιλέξουν την απόσπαση της προσοχής ή τρόπους αποφυγής για να αντιμετωπίσουν προβλήματα. Τα κορίτσια, από την άλλη μεριά, ήταν επιρρεπή να ενισχύσουν αρνητικές επιπτώσεις δίνοντας απαντήσεις στις στρεσογόνες καταστάσεις που ήταν πολύ αρνητικές (“αισθάνθηκα ότι επρόκειτο να πεθάνω”) και επίμονες (“θα ήμουν σε κακή διάθεση όλη την ημέρα”).

Η έρευνα των Broderick και Korteland (2002), αποκάλυψε ότι το φύλο, η ηλικία και το επίπεδο της κατάθλιψης σχετίζονται με το ύψος αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων. Τα κορίτσια στην πρώιμη εφηβεία έδειξαν υψηλότερες αναλογιστικές (*ruminative*) τάσεις και υψηλότερη βαθμολογία κατάθλιψης από τα αγόρια γενικά, ένα εύρημα το οποίο είναι συνεπές με τη βιβλιογραφία για εφήβους.

Οι Broderick και Korteland (2002) βρήκαν, τέλος, ότι τα παιδιά των Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων δημοτικού που ήταν περισσότερο καταθλιπτικά έδειξαν τη λιγότερη εμπιστοσύνη σε προσεγγίσεις ενεργούς επίλυσης προβλήματος, την απόσπαση της προσοχής (*distraction*) και την αναζήτηση υποστήριξης από ότι οι λιγότερο καταθλιπτικοί συνομήλικοί τους. Στο σημείο αυτό έμοιαζαν με τους αντίστοιχούς τους εφήβους και ενήλικες. Αυτό το αποτέλεσμα δείχνει ότι, σε αυτήν την αναπτυξιακή περίοδο, λειτουργεί ή αρχίζει να λειτουργεί ένα πρόωρο σχέδιο παθητικής αντιμετώπισης, που μοιάζει με την αντιμετώπιση που εκδηλώνεται από μεγαλύτερα σε ηλικία καταθλιπτικά άτομα (Broderick & Korteland, 2002).

Η έρευνά μας επεδίωξε να προσδιορίσει την επικράτηση των συμπεριφορών εκφοβισμού/θυματοποίησης μεταξύ μαθητών/-τριών 5^{ης} και 6^{ης} τάξης δημοτικών σχολείων της Αττικής και να συχετίσει τον εκφοβισμό με την καταθλιπτική διάθεση και τις στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων.

1.4 ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Ερευνήσαμε το φαινόμενο του εκφοβισμού/θυματοποίησης σε σχέση με την καταθλιπτική διάθεση και τις στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων σε παιδιά Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων δημοσίων δημοτικών σχολείων του νομού Αττικής

Ο μεγάλος όγκος της έρευνας για τον εκφοβισμό/θυματοποίηση διεθνώς, και η συναφής ανάπτυξη και εξέλιξη προγραμμάτων για την αντιμετώπισή του αποτελεί κίνητρο για την περαιτέρω έρευνα του φαινομένου στη χώρα μας, καθώς στην Ελλάδα η σχετική έρευνα δεν έχει αναπτυχθεί ανάλογα.

Ενδιαφερόμαστε να διευκρινίσουμε πώς επιδρούν στο φαινόμενο του εκφοβισμού/θυματοποίησης οι ανεξάρτητες μεταβλητές: «φύλο», «τάξη φοίτησης», και «εθνικότητα». Αναμένεται ότι:

Τα αγόρια συνηθίζουν να χρησιμοποιούν περισσότερο άμεσες (φυσικές ή λεκτικές) επιθέσεις για να εκφοβίσουν άλλους, ενώ τα κορίτσια συνηθίζουν περισσότερο έμμεσες, λεπτές και κοινωνικές μεθόδους όπως ο αποκλεισμός, ο χειρισμός, η διάδοση φημών κτλ. (Olweus, 1993. 1994. Rigby, 1996. Rolider, 2000).

Τα αγόρια είναι πιθανότερο από τα κορίτσια να είναι ταυτόχρονα δράστες και «θύματα» φυσικής επιθετικότητας και λεκτικού εκφοβισμού από τους συνομηλικούς τους (Smith και Sharp, 1994. Rolider, 2000). Επίσης, τα αγόρια τείνουν να εκφοβίζουν άλλα αγόρια και κορίτσια, ενώ τα κορίτσια τείνουν να εκφοβίζουν μόνο άλλα κορίτσια (Olweus, 1993. 1994. Rolider, 2000).

Τα παιδιά μικρότερων τάξεων είναι πιθανότερο να γίνουν «θύματα» μεγαλύτερων θυτών, ενώ παιδιά μεγαλύτερων τάξεων είναι πιθανότερο να γίνουν «θύματα» συνομήλικων «θυτών». Επίσης, οι νεώτεροι μαθητές υφίστανται περισσότερο άμεσο εκφοβισμό, ενώ οι μεγαλύτεροι μαθητές υφίστανται περισσότερο έμμεσο εκφοβισμό (Olweus, 1993. Rolider, 2000).

Επίσης, θέλουμε να διερευνήσουμε το επίπεδο καταθλιπτικής διάθεσης των παιδιών που φοιτούν στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού σχολείου καθώς και τη

σχέση του με τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση, αλλά και με τις ανεξάρτητες μεταβλητές: «φύλο», «τάξη φοίτησης», και «εθνικότητα». Αναμένουμε ότι το καταθλιπτικό συναίσθημα είναι εξίσου συχνό μεταξύ «θυτών» και «θυμάτων» και περισσότερο συχνό μεταξύ των «και θυτών και θυμάτων (Kaltiala-Heino και συν., 1999). Ακόμα, προβλέπουμε ότι τα κορίτσια θα επιδείξουν γενικά υψηλότερα επίπεδα καταθλιπτικής διάθεσης από ότι τα αγόρια (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001. Broderick & Korteland, 2002).

Τέλος, διερευνώνται διαφορές στη χρήση στρατηγικών αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους, όπως αναζήτηση οικογενειακής στήριξης, συμπεριφορική αποφυγή, αδυναμία/παραίτηση, λύση προβλήματος, απομόνωση/απόσυρση, αναζήτηση κοινωνικής στήριξης και αναθεώρηση/επανεκτίμηση σε σχέση με τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση και το καταθλιπτικό συναίσθημα. Επίσης, μας ενδιαφέρει η επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών: «φύλο», «τάξη φοίτησης» και «εθνικότητα». Αναμένουμε ότι η στρατηγική «Απομόνωση» θα παρουσιάζει θετική συνάφεια με την καταθλιπτική διάθεση (Αγγελή, 2000. Τριλίβα, Βασιλάκη, Chimienti, 2001).

2. ΜΕΘΟΔΟΣ

2.1. Δείγμα

Στην παρούσα έρευνα πήραν μέρος συνολικά 485 μαθητές 5^{ης} και 6^{ης} τάξης δημοτικού, οι οποίοι κατά το σχολικό έτος 2003 – 2004 φοιτούσαν σε 8 δημόσια δημοτικά σχολεία του νομού Αττικής. Ο τρόπος επιλογής του δείγματος έγινε σύμφωνα με τις αρχές της “κατά συστάδες“ τυχαίας δειγματοληψίας, η οποία δεν φτάνει στο επίπεδο της ατομικής περίπτωσης, αλλά σε μια ολόκληρη ομάδα ατομικών περιπτώσεων όπως είναι η σχολική τάξη (Παρασκευόπουλος, 1993).

Όλα αυτά τα σχολεία ήταν δημόσια και ανήκουν στις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης της Αθήνας, της Δυτικής Αττικής και της Ανατολικής Αττικής. Η επιλογή τους έγινε με στόχο την αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση των σχολείων όλων των περιοχών της Αττικής. Τα σχολεία χωρίστηκαν σε δυο ομάδες σύμφωνα με τον τρόπο λειτουργίας τους. Τα Ολοήμερα Δημόσια Δημοτικά σχολεία και τα Πειραματικά Ολοήμερα Δημόσια Δημοτικά σχολεία. Η διαφορά μεταξύ των δύο αυτών τύπων σχολείων έγκειται στη δυνατότητα επιλογής των γονέων ή κηδεμόνων για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην απογευματινή ζώνη. Στα (απλώς) Ολοήμερα Δημοτικά σχολεία

οι γονείς ή κηδεμόνες μπορούν να επιλέξουν εάν τα παιδιά τους θα συμμετέχουν στην απογευματινή ζώνη, ενώ στα Πειραματικά Ολοήμερα Δημοτικά σχολεία όλοι οι μαθητές παραμένουν έως τις 4.00 μ.μ. Στην απογευματινή ζώνη και των δύο τύπων ολοήμερων σχολείων προσφέρονται νέα γνωστικά αντικείμενα όπως εκπαίδευση σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, θεατρική αγωγή και χορός ή εμπλουτίζεται το αναλυτικό τους πρόγραμμα με επιπλέον ώρες γυμναστικής και ξένων γλωσσών.

Επιλέχθηκαν ως Ολοήμερα Δημόσια Δημοτικά σχολεία, το 1^ο Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Μαραθώνα, το 8^ο Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Αμαρουσίου, το 1^ο Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Περιστερίου και το 4^ο Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Παλαιού Φαλήρου. Ως Πειραματικά Ολοήμερα επιλέχθηκαν, το 76^ο Πειραματικό Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Αθηνών, το 2^ο Πειραματικό Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Μελισσίων και το 1^ο Πειραματικό Ολοήμερο Δημοτικό σχολείο Αιγάλεω.

Οι βασικοί λόγοι για την επιλογή του δείγματος με το συγκεκριμένο τρόπο, ήταν αφ' ενός μεν η επιθυμία να συμπεριληφθούν στο δείγμα μαθητές και εκπαιδευτικοί από τα περισσότερα γεωγραφικά διαμερίσματα της Αττικής αφ' ετέρου δε, να εκπροσωπούνται στο δείγμα και οι δύο τύποι σχολείων.

Ο ερευνητικός πληθυσμός στην συγκεκριμένη μελέτη αποτελείται από το σύνολο των μαθητών και μαθητριών που φοιτούν στην Πέμπτη (Ε') και Έκτη (ΣΤ') τάξεις των προαναφερθέντων δημοσίων δημοτικών σχολείων του Νομού Αττικής, κατά το σχολικό έτος 2003-04 και οι δάσκαλοι της τάξης τους. Επιλέχθηκαν οι μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού καθώς αποτελεί βασικό εύρημα της διεθνούς βιβλιογραφίας ότι τα παιδιά της ηλικίας των δέκα ετών και άνω απαντούν αξιόπιστα σε ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς (Achenbach,).

Το σύνολο των μαθητών των σχολείων (προσκαλούμενο δείγμα) ήταν 571 και πήραν μέρος στην έρευνα 485 συνολικά μαθητές (συμμετέχον δείγμα). Το δείγμα, δηλαδή, αποτελούν 485 παιδιά. Από αυτά τα 241 (49,7%) ήταν αγόρια και τα 244 (50,3%) κορίτσια. Πρέπει να αναφερθεί ότι τα παιδιά τα οποία τελικά συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια είναι λιγότερα για δύο κυρίως λόγους: Καταρχήν, αποκλείστηκαν από την έρευνα τα παιδιά για τα οποία οι γονείς τους αρνήθηκαν να δώσουν έγγραφη συγκατάθεση συμμετοχής των σε αυτήν, και δεύτερον κάποια από τα παιδιά έτυχε να απουσιάζουν τη μία ή και τις δύο ημέρες χορήγησης των ερωτηματολογίων στο σχολείο τους.

Αναλυτικότερα, ως προς την **τάξη φοίτησης**, τα 215 (44,3%) φοιτούσαν στην Ε΄ τάξη και τα 270(55,7%) φοιτούσαν στην ΣΤ΄ τάξη. Στον Πίνακα 1 φαίνεται η κατανομή των 485 παιδιών του δείγματος, ως προς την τάξη φοίτησης και το φύλο.

Πίνακας 1. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) του συνόλου των παιδιών του δείγματος ως προς την τάξη φοίτησης και το φύλο.

Τάξη φοίτησης	Φύλο					
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%
5 ^η Δημοτικού	104	48,4	111	51,6	215	44,3
6 ^η Δημοτικού	137	50,7	133	49,3	270	55,7
Σύνολο	241	49,7	244	50,3	485	100,0

Σημείωση. Οι σχετικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο.

Η **ηλικία** των υποκειμένων κυμαίνεται από 10,00 έως 13,92 ετών, ενώ η μέση ηλικία τους ήταν 11,06 έτη και η τυπική απόκλιση της κατανομής των ηλικιών τους ήταν 0,64.

Όσον αφορά στη **χώρα γέννησης**, το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα (89,1%), το 8,4 % έχουν γεννηθεί στην Αλβανία, το 1% σε χώρα της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και το 1,5% σε άλλη χώρα. Από τα 485 παιδιά του δείγματος, τα 434 (89,5%) παιδιά είχαν ελληνική **εθνικότητα**, τα 50 (10,3%) ήταν μετανάστες ή παλιννοστούντες ενώ, για 1 παιδί (0,2%) υπήρχαν ελλιπή στοιχεία στα μητρώα των σχολείων ως προς την εθνικότητά του. Στον Πίνακα 2 φαίνεται η κατανομή των 485 παιδιών του δείγματος, ως προς την εθνικότητα και το φύλο.

Πίνακας 2. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των παιδιών του δείγματος ως προς την εθνικότητα και το φύλο.

Εθνικότητα	Φύλο					
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%
Ελληνική	214	49,3	220	50,7	434	89,7
Μετανάστες/ Παλινοστούντες	26	5,2	24	4,8	50	10,4
Σύνολο	240	49,6	244	50,4	485	100,0

Σημείωση. Οι σχετικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο.

Επίσης, αναφορικά με την **επίδοση** στο σχολείο όπως προκύπτει από το μέσο όρο των μέσων όρων στα μαθήματα «Γλώσσα» και «Μαθηματικά» της τάξης της προηγούμενης σχολικής χρονιάς, οι 305 μαθητές έχουν μέσο όρο 10 ή Α και οι 249 έχουν μέσο όρο 5-9 ή Β/Γ.

Όσον αφορά στο **επάγγελμα του πατέρα** των υποκειμένων της έρευνας αυτής, οι 154 (31,8%) κατέχουν θέσεις ανώτερου επιπέδου (επιστήμονες με ανώτατες θέσεις, επιστήμονες υπάλληλοι και καλλιτέχνες), οι 195 (40,2%) θέσεις μέσου επιπέδου (μικροεπιχειρηματίες υπάλληλοι μέσης εκπαίδευσης στο δημόσιο ή στον ιδιωτικό τομέα και τεχνίτες), οι 81 (16,7%) ο θέσεις κατώτερου επιπέδου (εργάτες, αγρότες, ψαράδες και κτηνοτρόφοι), ενώ για 55 (11,3%) υπήρχαν ελλιπή στοιχεία στα μητρώα των σχολείων ως προς το επάγγελμα του πατέρα τους. Επίσης, όσον αφορά στο επάγγελμα της μητέρας των υποκειμένων αυτής της έρευνας, οι 137 (28,2%) εργαζόταν σε θέσεις ανώτερου επιπέδου ή υψηλής εξειδίκευσης, οι 88 (18,1%) σε θέσεις μέσου επιπέδου, οι 52 (10,7%) σε θέσεις κατώτερου επιπέδου, οι 155 (32%) ασχολούνταν αποκλειστικά με τα οικιακά, ενώ για 53 (10,9%) παιδιά υπήρχαν ελλιπή στοιχεία στα μητρώα των σχολείων ως προς το επάγγελμα της μητέρας τους. Στον Πίνακα 3 φαίνεται η κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) των 485 μαθητών και μαθητριών του δείγματος ως προς το επάγγελμα του πατέρα και της μητέρας.

Πίνακας 3. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συχνότητες) του επαγγέλματος του πατέρα και της μητέρας του συνόλου των μαθητών και μαθητριών του δείγματος.

Επάγγελμα	Φύλο γονέα			
	Πατέρας		Μητέρα	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Ανώτερου επιπέδου (επιστήμονες με ανώτατες θέσεις ή υπάλληλοι και καλλιτέχνες)	154	31,8	137	28,2
Μέσου επιπέδου (μικροεπιχειρηματίες, υπάλληλοι Μ.Ε. και τεχνίτες)	195	40,2	88	18,1
Κατώτερου επιπέδου (εργάτες, αγρότες, ψαράδες και κτηνοτρόφοι)	81	16,7	52	10,7
Οικιακά	-	-	155	32
Ελλιπή στοιχεία	55	11,3	53	10,9

Σημείωση. Οι σχετικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο του γονέα.

Ως προς την **οικογενειακή κατάσταση των γονέων** του συνόλου των μαθητών της έρευνας οι 415 (85,6%) ήταν έγγαμοι ενώ οι 42 (8,7%) είχαν διαφορετική οικογενειακή κατάσταση (διαζύγιο, 2^{ος} γάμος, θάνατος ή απλή συμβίωση). Τέλος, για 28 παιδιά υπήρχαν ελλιπή στοιχεία στα μητρώα των σχολείων ως προς την οικογενειακή κατάσταση των γονέων τους.

2.2. ΜΕΣΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

2.2.1 Ερωτηματολόγιο για τον ΕΚφοβισμό και τη Θυματοποίηση (Ε.ΕΚ.Θ) (Rolider, 2000).

Το Ερωτηματολόγιο για τον ΕΚφοβισμό και τη Θυματοποίηση (Ε.ΕΚ.Θ) (βλέπε Παράρτημα) κατασκευάστηκε από τον καθηγητή ψυχολογίας Amos Rolider του Department of Behavioral Sciences, Emek Yezreel College του Ισραήλ (Rolider, 2000).

Χρησιμοποιείται για να μελετήσει το φαινόμενο του bullying το οποίο αποδίδεται, στα ελληνικά, με τους όρους εκφοβισμός ή θυματοποίηση. Είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς και απευθύνεται σε μαθητές των τριών τελευταίων τάξεων του δημοτικού. Αποτελείται από 13 ερωτήσεις οι οποίες εξετάζουν τον εκφοβισμό, την θυματοποίηση, το αίσθημα ασφαλείας, την παρατήρηση, τις μορφές εκφοβισμού και τους τρόπους που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να αντιμετωπίσουν τη θυματοποίηση, την τάξη φοίτησης των παιδιών που εμπλέκονται στον εκφοβισμό και το χώρο όπου λαμβάνει χώρα ο εκφοβισμός. Οι περισσότερες από τις ερωτήσεις περιλαμβάνουν ορισμένα υποερωτήματα ώστε να ληφθούν αναλυτικότερες πληροφορίες. Ανάλογα με τον τρόπο συμπλήρωσης, οι ερωτήσεις χωρίζονται σε αυτές που είναι πολλαπλής επιλογής μη αμοιβαίως αποκλειόμενων απαντήσεων και αυτές που είναι διαβαθμιστικής επιλογής τύπου Likert.

Το ερωτηματολόγιο μεταφράστηκε στην ελληνική γλώσσα με την τεχνική της αντίστροφης μετάφρασης προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην παρούσα μελέτη. Την μετάφραση από τα αγγλικά στα ελληνικά επιμελήθηκε η αναπληρώτρια καθηγήτρια ψυχολογίας Μόττη-Στεφανίδη ενώ η μετάφραση από τα ελληνικά στα αγγλικά πραγματοποιήθηκε από καθηγήτρια αγγλικής γλώσσας.

2.2.2 Κλίμακα αυτοαναφοράς για την κατάθλιψη του Birleson - Depression Self- Rating Scale (DSRS)

Η κλίμακα αυτοαναφοράς για την κατάθλιψη του Birleson (Depression Self-Rating Scale - DSRS) (βλέπε Παράρτημα) αναπτύχθηκε για την ανίχνευση της μέτριας έως σοβαρής κατάθλιψης κατά την παιδική ηλικία (Birleson, 1981). Διαμορφώθηκε μετά από την κλίμακα κατάθλιψης του Zung (Zung Depression Scale) για να μετρήσει τα συναισθηματικά, γνωστικά και σωματικά συμπτώματα της κατάθλιψης κατά τη διάρκεια των δύο προηγούμενων εβδομάδων του υποκειμένου (Myers & Winters, 2002). Σύμφωνα με τους Birleson και συν., (1987), η DSRS μπορεί να αντλήσει μια εσωτερική διάσταση της κατάθλιψης, ενώ τα παιδιά είναι ικανά να εκτιμήσουν την κατάσταση των συναισθημάτων τους.

Οι περισσότερες προτάσεις της DSRS προήλθαν από βιβλιογραφικές περιγραφές της κατάθλιψης της παιδικής ηλικίας, αν και μερικά στοιχεία είναι μοναδικά, απεικονίζοντας την εμπειρία του συγγραφέα (Myers & Winters, 2002). Οι προτάσεις της

DSRS αντιστοιχούν περίπου στα κριτήρια της κατάθλιψης σύμφωνα με το DSM-III (APA, 1980).

Η κλίμακα αυτοαξιολόγησης για την κατάθλιψη του Birleson (DSRS), περιλαμβάνει 18 ερωτήσεις που η κάθε μια σχετίζεται με διαφορετικές πτυχές της ζωής των παιδιών ή εφήβων και πώς αισθάνονται για αυτές. Η διατύπωση των προτάσεων είναι απλή και εύκολα κατανοητή από τα περισσότερα παιδιά. Το παιδί καλείται να κρίνει εάν μια συγκεκριμένη κατάσταση ίσχυε σε αυτόν ή αυτήν (ή όχι) κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δύο εβδομάδων και να εκτιμήσει εάν αυτή συμβαίνει τις περισσότερες φορές ή μόνο μερικές φορές (Birleson και συν., 1987).

Η βαθμολογία των προτάσεων της DSRS κυμαίνεται από 0 έως 2. Η απάντηση «μερικές φορές» βαθμολογείται με 1, ενώ οι απαντήσεις «ποτέ» και «τις περισσότερες φορές» βαθμολογούνται με 0 ή 2 ανάλογα με τον θετικό ή αρνητικό τόνο της πρότασης (Birleson και συν., 1987).

Η κλίμακα DSRS είναι εύκολο να χρησιμοποιηθεί σε παιδιά ηλικίας μεταξύ 8 έως 14 ετών (Birleson και συν., 1987). Η χρησιμότητά της για τον παιδικό πληθυσμό έχει καταδειχθεί και από τους Asarnow και Carlson (Ivarsson και συν., 1994). Οι προτάσεις της DSRS φαίνεται να βρίσκονται κοντά στα συναισθήματα και τη σκέψη των παιδιών και των εφήβων.

Η DSRS διακρίνει συστηματικά τα παιδιά με κατάθλιψη από τα παιδιά χωρίς κατάθλιψη και δείχνει υψηλή συσχέτιση ($r = 0,81, p < 0,001$) με το μακρύτερο ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς για την κατάθλιψη του Covacs (Children's Depression Inventory - CDI) (Birleson και συν., 1987). Όμως, η DSRS θέτει λιγότερες γνωστικές απαιτήσεις από ότι το CDI (Ivarsson και συν., 1994).

Σύμφωνα με τους Myers & Winters (2002), τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα της DSRS αφορούν στην καταλληλότητά της για παιδιά, την πολύ απλή γλώσσα, την συντομία της, την ευκολία χρήσης και βαθμολόγησής της. Τέλος, αντίθετα από το CDI, δεν απαιτεί από τα παιδιά να συγκρίνουν τις δηλώσεις. Τα πλεονεκτήματα αυτά ήταν καθοριστικά για την επιλογή του συγκεκριμένου ερωτηματολογίου στην έρευνά μας, αφού τα νεότερα και λιγότερο ικανά παιδιά είναι περισσότερο «συγκεκριμένα» και μπορεί να έχουν περιορισμένη ακουστική και οπτική μνήμη η οποία προκαλεί δυσκολία στην κατανόηση μακρών ερωτήσεων (Birleson και συν., 1987).

Η εγκυρότητα περιεχομένου της DSRS έχει περιγραφεί από τον Birleson (1981) και η εσωτερική συνέπεια και σταθερότητα ήταν ικανοποιητική (Birleson και συν., 1987, Ivarsson & Gillberg, 1997). Η αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων εμφανίζεται καλή (Charman, 1994). Όπως και με άλλες κλίμακες κατάθλιψης, τα κορίτσια σημείωσαν υψηλότερη βαθμολογία από τα αγόρια (Ivarsson και Gillberg, 1997). Η γενική εγκυρότητα εμφανίζεται να είναι τουλάχιστον επαρκής (Myers & Winters, 2002). Οι Ivarsson και συν. (1994) βρήκαν ότι οι βαθμολογίες της κλίμακας κατάθλιψης του Beck (Beck Depression Inventory – BDI) και της DSRS είχαν υψηλή συνάφεια μεταξύ τους ($r = 0,79, p < 0,01$) και υποστηρίζουν ότι η DSRS είναι ένα έγκυρο εργαλείο για την ανίχνευση της κατάθλιψης σε εφηβικό πληθυσμό.

2.2.3 Η κλίμακα Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (ΣΑΚΑ)

Η κλίμακα Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (Σ.Α.Κ.Α.) (βλέπε Παράρτημα) κατασκευάστηκε στο Ψυχομετρικό Εργαστήριο του Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών από τον καθηγητή Ψυχολογίας Η. Μπεζεβέγκη.

Η απουσία μιας κλίμακας στρατηγικών αντιμετώπισης βασισμένης σε ελληνικά δεδομένα, καθώς και η διαπίστωση εννοιολογικών προβλημάτων που σχετίζονται με την κατασκευή τέτοιων κλιμάκων οδήγησαν στην κατασκευή της κλίμακας ΣΑΚΑ (Μπεζεβέγκης, 2001).

Η κλίμακα ΣΑΚΑ. χρησιμοποιείται για να μελετήσει τη διαδικασία αντιμετώπισης του άγχους από παιδιά και εφήβους (10-17 ετών). Είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτο-αναφοράς. Αποτελείται από 35 προτάσεις που αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς τρόπους-στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων από παιδιά και εφήβους. Οι συμμετέχοντες δηλώνουν πόσο συχνά χρησιμοποιούν κάθε στρατηγική σε μια κλίμακα τεσσάρων διαβαθμίσεων, τύπου Likert (από 0 = ποτέ μέχρι 3 = συχνά). Η κλίμακα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αξιολογήσει είτε τις στρατηγικές αντιμετώπισης ενός συγκεκριμένου προβλήματος είτε γενικώς τους τρόπους που συνήθως χρησιμοποιεί το παιδί ή ο έφηβος όταν βιώνει στρεσογόνες καταστάσεις. Αξιολογούνται 7 παράγοντες: Π1-αναζήτηση οικογενειακής στήριξης, Π2-συμπεριφορική αποφυγή, Π3-αδυναμία/παραίτηση, Π4-λύση προβλήματος, Π5-απομόνωση/απόσυρση, Π6-αναζήτηση κοινωνικής στήριξης και Π7-αναθεώρηση/επανεκτίμηση (Σταλίκας, Τριλίβα & Ρούση, 2002). Οι παράγοντες Π1-αναζήτηση οικογενειακής στήριξης, Π4-λύση προβλήματος και Π6-αναζήτηση κοινωνικής στήριξης σχετίζονται με την

εστίαση στο πρόβλημα ενώ, οι παράγοντες Π2-συμπεριφορική αποφυγή Π3-δυναμία/παραίτηση και Π5-απομόνωση/απόσυρση σχετίζονται με την εστίαση στο συναίσθημα. Οι δύο αυτές κατηγορίες έχουν ονομασθεί εναλλακτικά στρατηγικές προσέγγισης και αποφυγής, αντίστοιχα. Ο παράγοντας Π7-αναθεώρηση/επανεκτίμηση είχε ένα διαφορετικό σε σχέση με τους άλλους, εννοιολογικό περιεχόμενο καθώς σχετίζεται και με την εστίαση στο πρόβλημα και με την εστίαση στο συναίσθημα.

Η βαθμολόγηση γίνεται με τον υπολογισμό του μέσου όρου των βαθμών των προτάσεων που αποτελούν τον κάθε παράγοντα. Υψηλότερος μέσος όρος δηλώνει συχνότερη χρήση της συγκεκριμένης στρατηγικής.

Η κατασκευή της κλίμακας ακολούθησε δύο φάσεις: Στην πρώτη φάση δόθηκε σε μαθητές των τελευταίων τάξεων του δημοτικού σχολείου και όλων των τάξεων του γυμνασίου ανοικτή ερώτηση σχετική με το «τι κάνουν - ή δεν κάνουν - όταν τους συμβαίνει κάτι που τους αναστατώνει, τους ανησυχεί, τους προκαλεί άγχος». Με τον τρόπο αυτόν συγκεντρώθηκαν περίπου 700 απαντήσεις, από τις οποίες επιλέχθηκαν συνολικά 65 απαντήσεις-προτάσεις που αντιπροσώπευαν διαφορετικούς τρόπους τους οποίους χρησιμοποιούν παιδιά 11-16 ετών για να αντιμετωπίσουν προβλήματα της καθημερινής τους ζωής (Μπεζεβέγκης, 2001).

Στη δεύτερη φάση, οι 65 προτάσεις της προηγούμενης φάσης αποτέλεσαν, με τυχαία σειρά, το περιεχόμενο ενός καταλόγου-ερωτηματολογίου, το οποίο χορηγήθηκε ομαδικά σε 419 μαθητές, της ΣΤ΄ Δημοτικού, της Β΄ Γυμνασίου και της Α΄ Λυκείου. Εκτός από ορισμένα δημογραφικά στοιχεία, ζητήθηκε από τους μαθητές να σκεφθούν ένα ή περισσότερα γεγονότα/συμβάντα που τους προκάλεσαν άγχος τους τελευταίους έξι μήνες. Στη συνέχεια οι μαθητές δήλωναν, σε μια κλίμακα πόσο συχνά χρησιμοποίησαν τον τρόπο που περιέγραψε καθεμία από τις 65 προτάσεις για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα.

Οι απαντήσεις υποβλήθηκαν σε ανάλυση παραγόντων. Με βάση το scree plot, τις ιδιοτιμές (μεγαλύτερες από 1,00) και τα φορτία των προτάσεων στους παράγοντες (ελάχιστο 0,40), αποφασίστηκε ότι η λύση των επτά παραγόντων ήταν ικανοποιητική. Οι επτά αυτοί παράγοντες είχαν σαφές εννοιολογικό περιεχόμενο και ικανό αριθμό προτάσεων ο καθένας ώστε να αποτελούν μια διακριτή κατηγορία coping. Στην τελική φάση κατασκευής του ερωτηματολογίου, αφού απομακρύνθηκαν προτάσεις με χαμηλή αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας και -αντίθετα- προστέθηκαν δύο προτάσεις με ενδιαφέρον εννοιολογικό περιεχόμενο, επιχειρήθηκε νέα ανάλυση παραγόντων. Η δεύτερη αυτή ανάλυση ανέδειξε πάλι επτά παράγοντες.

Τα **ψυχομετρικά χαρακτηριστικά** της κλίμακας Σ.Α.Κ.Α θεωρούνται ικανοποιητικά (Μπεζεβέγκης, 2001, Σταλίκας, Τριλίβα & Ρούση, 2002). Οι ιδιοτιμές των παραγόντων κυμαίνονται από 5,28 (1^{ος} παράγων) μέχρι 1,28 (7^{ος} παράγων), ενώ η συνολική διακύμανση που εξηγείται από τους επτά παράγοντες είναι περίπου 48%. Οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας κυμαίνονται από το υψηλό 0,91 έως το μέτριο 0,59 (ένας παράγοντας), ενώ η αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων της κλίμακας (επανέλεγχος σε τμήμα του αρχικού δείγματος μετά 12-15 ημέρες) ήταν ιδιαίτερος ικανοποιητική και κυμάνθηκε από το 0,91 (1^{ος} παράγων) μέχρι το 0,65 (3^{ος} παράγων). Η διαδικασία κατασκευής της κλίμακας (π.χ. οι προτάσεις της προέρχονται από άμεσες απαντήσεις παιδιών και εφήβων για τις στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποιούν) της προσδίδει υψηλή οικολογική εγκυρότητα. Η εγκυρότητά της κλίμακας Σ.Α.Κ.Α. ελέγχθηκε επίσης, με τη συσχέτιση των βαθμών της με τους βαθμούς της κλίμακας Coping Scale for Children and Youth (Κλίμακα Coping για Παιδιά και Νέους) των Brodzinsky και συν. (1992). Βρέθηκε στατιστικά σημαντική υψηλή θετική συνάφεια μεταξύ ομοίων παραγόντων στις δύο κλίμακες. Τέλος, σε άλλη έρευνα, η οποία μελέτησε τη σχέση των στρατηγικών coping με τον ενδο- ή εξω-προσωπικό έλεγχο, βρέθηκε ότι τα παιδιά με υψηλούς βαθμούς ενδοπροσωπικού ελέγχου προτιμούσαν συστηματικά τις στρατηγικές επίλυσης του προβλήματος παρά εκείνες που οδηγούσαν στην αποφυγή του. Ακόμη, με την κλίμακα ΣΑΚΑ ανιχνεύτηκαν διαφορές φύλου και ηλικίας οι οποίες συμφωνούν με αντίστοιχα ευρήματα άλλων ερευνών.

Η επιλογή του ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ στην έρευνά μας οφείλεται στο γεγονός ότι τα ερωτηματολόγια αποτελούν τη συχνότερη μέθοδο αξιολόγησης των τρόπων αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων, καθώς παρέχουν το σημαντικό πλεονέκτημα της ευκολίας στάθμισης της διαδικασίας σε πολλά υποκείμενα, αυξάνοντας έτσι την αξιοπιστία της μεθόδου. Επίσης, σημαντική είναι η δυνατότητα συλλογής πληροφοριών για μεγάλο αριθμό υποκειμένων σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα.

2.3. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Οι κλίμακες χορηγήθηκαν ομαδικά στους μαθητές της πέμπτης και έκτης τάξης των προαναφερθέντων εγκεκριμένων δημοτικών σχολείων. Το σύνολο των μαθητών των σχολείων ήταν 571 και πήραν μέρος στην έρευνα 485 συνολικά μαθητές (ποσοστό συμπλήρωσης: 84%). Οι γονείς (ή κηδεμόνες) των μαθητών είχαν λάβει μια επιστολή η οποία τους ενημέρωνε για τους σκοπούς της έρευνας, τον τρόπο διασφάλισης του

απορρήτου των απαντήσεων και ζητούσε την ενυπόγραφη άδειά τους για συμμετοχή του παιδιού τους στην έρευνα. Η συμμετοχή των μαθητών ήταν εθελοντική και τους δόθηκε διαβεβαίωση ότι τα δεδομένα ήταν ανώνυμα και ότι θα χρησιμοποιηθούν μόνο για τους σκοπούς της έρευνας. Η χορήγηση των ερωτηματολογίων έγινε από μια ομάδα εκπαιδευμένων μεταπτυχιακών φοιτητών Σχολικής Ψυχολογίας (Αλεξανδρή Άλντα, Στάμος Σπύρος και Χατζοπούλου Ειρήνη) και προπτυχιακών φοιτητών Ψυχολογίας (Καλαντζοπούλου Αγγελική, Καλέα Μαρία, Πούλιος Αντώνης και Σώκου Κατερίνα). Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν στα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα κατά τη διάρκεια δύο διδακτικών ωρών (45 λεπτών) σε δύο διαδοχικές ημέρες. Για κάθε ερωτηματολόγιο διαβάζονταν μεγαλόφωνα -οι ίδιες κάθε φορά- οδηγίες συμπλήρωσής τους και ακολουθούσε ως παράδειγμα η συμπλήρωση του πρώτου ερωτήματος του κάθε ερωτηματολογίου. Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν σε τυχαία σειρά κάθε φορά. Τα στοιχεία που αφορούν σε δημογραφικά χαρακτηριστικά των παιδιών συλλέχθηκαν από τα μητρώα των σχολείων με τη συγκατάθεση των διευθυντών των σχολείων.

3. ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων όσον αφορά: α) στον εκφοβισμό-θυματοποίηση, β) την καταθλιπτική διάθεση, γ) τις στρατηγικές αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους και δ) τη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης και του εκφοβισμού των παιδιών από την καταθλιπτική διάθεση και τις στρατηγικές αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους.

Αρχικά βαθμολογήθηκαν οι σύνθετες μεταβλητές με βάση τις οδηγίες των ερωτηματολογίων. Για τη διερεύνηση της συσχέτισης των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού με δημογραφικά χαρακτηριστικά των ατόμων του δείγματος σχεδιάστηκε ένα μοντέλο πολυπαραγοντικής ανάλυσης διακύμανσης (Factorial ANOVA), με τέσσερις ανεξάρτητες μεταβλητές: την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης, το φύλο, την τάξη φοίτησης και την εθνικότητα. Όπου χρειάστηκε, ο έλεγχος των διαφορών των μέσων όρων ανά ζεύγη έγινε με το κριτήριο του Scheffé. Αυτή η ανάλυση προτιμήθηκε από τον έλεγχο των μέσων όρων για κάθε ανεξάρτητη μεταβλητή χωριστά με το *t*-κριτήριο επειδή επιτρέπει τον έλεγχο πιθανών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών. Επίσης, παρουσιάζονται οι στατιστικώς σημαντικές αλληλεπιδράσεις που προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές για $p < 0,01$. Η επιλογή αυτή έγινε λόγω του μεγάλου μεγέθους του δείγματος. Η συσχέτιση κατηγορικών διμεταβλητών μελετήθηκε με το στατιστικό κριτήριο χ^2 . Ειδικότερα, για τη στατιστική πρόβλεψη των σύνθετων μεταβλητών από τους παράγοντες της κλίμακας αυτοαναφοράς για την κατάθλιψη DSRS και τους παράγοντες της κλίμακας στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων χρησιμοποιήθηκε η βηματική ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης (stepwise multiple regression). Τα ευρήματα παρουσιάζονται αναλυτικά παρακάτω:

3.1. Ερωτηματολόγιο για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση (E.EK.Θ. Rolider, 2000)

Από την βαθμολογία του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση προέκυψαν τέσσερις σύνθετες μεταβλητές, η «θυματοποίηση», ο «εκφοβισμός», «το αίσθημα ασφαλείας» και η «παρατήρηση». Επίσης, με βάση την διάμεσο των μαθητών στις σύνθετες μεταβλητές «θυματοποίηση» και «εκφοβισμός» προέκυψε η μεταβλητή «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης». Τέλος, από την

βαθμολογία των ερωτήσεων 4, 5, 6, 7 προέκυψαν μεταβλητές που περιγράφουν το φαινόμενο του εκφοβισμού/θυματοποίησης.

3.1.1 Περιγραφικά χαρακτηριστικά

Η ερώτηση 1 του Ε.ΕΚ.Θ (Rolider, 2000) αφορά στη σύνθετη εξαρτημένη μεταβλητή «**θυματοποίηση**» και αποτελείται από 11 υποερωτήματα που περιγράφουν συμπεριφορές επιθετικότητας που μπορεί να επιδέχεται το άτομο. Βαθμολογούνται σε κλίμακα τύπου Likert (από 1 = ποτέ μέχρι 4 = κάθε ημέρα) που δηλώνει την συχνότητα. Από τα 11 στοιχεία υπολογίστηκε ο μέσος όρος (Μ.Ο. = 1,46) και η τυπική απόκλιση (Τ.Α.=0,43) για το σύνολο των υποκειμένων της έρευνας. Η συνολική αξιοπιστία των υποερωτήσεων της είναι αρκετά υψηλή (δείκτης Cronbach α =0,85), (βλ. πίνακα 1). Με βάση εννοιολογικά κριτήρια που προκύπτουν από την διεθνή βιβλιογραφία, τα υποερωτήματα ομαδοποιήθηκαν στις μορφές θυματοποίησης. Έτσι, προέκυψαν οι εξαρτημένες μεταβλητές:

Λεκτική θυματοποίηση. Υποερωτήματα: 1.1. Με κορόιδεψαν, 1.2 Με έβρισαν και 1.4. Με απείλησαν Η συνολική αξιοπιστία των υποερωτήσεων της είναι επαρκής (Cronbach α =0,66).

Έμμεση θυματοποίηση. Υποερωτήματα: 1.3 Δεν με άφησαν επίτηδες να παίξω ή να κάνω κάτι άλλο μαζί τους και 1.5 Αρνούνται να παίξουν μαζί μου. Ο δείκτης συνάφειας μεταξύ των προτάσεων είναι 0,51 ($p < 0,001$).

Σωματική θυματοποίηση. Υποερωτήματα: 1.6. Με άγγιξαν στα απόκρυφα σημεία του σώματος μου, 1.7. Με τσίμπησαν, 1.8 Με χτύπησαν με ένα αντικείμενο, 1.9 Μου έριξαν μια πέτρα ή κάποιο άλλο αντικείμενο, 1.10 Μου έκλεψαν κάτι και 1.11 Με χτύπησαν, κλώτσησαν ή έσπρωξαν. Η συνολική αξιοπιστία των υποερωτήσεων της είναι ικανοποιητική (Chronbach α = 0,75).

Ανάλογα, από το άθροισμα των 8 υποερωτημάτων της ερώτησης 8 προέκυψε η σύνθετη εξαρτημένη μεταβλητή «**εκφοβισμός**» η οποία αφορά σε συμπεριφορές επιθετικής συμπεριφοράς που μπορεί να εκδηλωθούν εις βάρος άλλων μαθητών. Βαθμολογούνται σε κλίμακα τύπου Likert (από 1 = ποτέ μέχρι 4 = κάθε ημέρα). Από τα 8 στοιχεία υπολογίστηκε ο μέσος όρος (Μ.Ο.=1,27) και η τυπική απόκλιση (Τ.Α. = 0,35) για το σύνολο των υποκειμένων της έρευνας καθώς επίσης και ο δείκτης εσωτερικής αξιοπιστίας Cronbach's α , ο οποίος κυμάνθηκε σε ικανοποιητικά επίπεδα, (α = 0,79), (βλ. πίνακα 1). Με βάση εννοιολογικά κριτήρια που προκύπτουν από την

διεθνή βιβλιογραφία τα υποερωτήματα ομαδοποιήθηκαν στις μορφές εκφοβισμού (εξαρτημένες μεταβλητές):

Λεκτικός εκφοβισμός. Περιλαμβάνει τα υποερωτήματα: 8.2 Περιγελάς ή κοροϊδεύεις κάποιον συμμαθητή σου και 8.3 Βρίζεις έναν άλλο συμμαθητή σου. Ο δείκτης συνάφειας μεταξύ των προτάσεων είναι 0,60 ($p < 0,001$).

Έμμεσος εκφοβισμός. Περιλαμβάνει τα υποερωτήματα: 8.4. Κάνεις κάτι στα κρυφά για να βλάψεις κάποιον άλλο συμμαθητή σου και 8.5. Δεν αφήνεις κάποιον να συμμετέχει σε ένα παιχνίδι. Ο δείκτης συνάφειας μεταξύ των προτάσεων είναι 0,35 ($p < 0,001$).

Σωματικός εκφοβισμός. Περιλαμβάνει τα υποερωτήματα: 8.1. Χτυπάς κλωτσάς και/ ή σπρώχνεις έναν συμμαθητή σου, 8.6. Αγγίζεις κάποιο συμμαθητή σου σε απόκρυφα σημεία του σώματός του, 8.7. Τσιμπάς έναν άλλο συμμαθητή σου και 8.8. Ρίχνεις μια πέτρα ή ένα αντικείμενο σε έναν άλλο μαθητή. Η συνολική αξιοπιστία των υποερωτήσεων του είναι οριακά αποδεκτή (Cronbach's $\alpha = 0,60$).

Η ερώτηση 2 του Ε.ΕΚ.Θ (Rolider, 2000) μελετά την σύνθετη μεταβλητή «**αίσθημα ασφάλειας**» και αποτελείται από 7 υποερωτήματα που περιγράφουν τοποθεσίες του χώρου του σχολείου στις οποίες τα παιδιά δηλώνουν πόσο ασφαλή αισθάνονται σε μια κλίμακα τύπου Likert (από 1 = καθόλου ασφαλής μέχρι 4 = πολύ ασφαλής). Από τα 7 στοιχεία υπολογίστηκε το συνολικό σκορ, ο μέσος όρος (Μ.Ο.=3) και η τυπική απόκλιση (Τ.Α.=0,71) για το σύνολο των υποκειμένων της έρευνας, καθώς επίσης και ο δείκτης εσωτερικής αξιοπιστίας Cronbach's α , ο οποίος βρέθηκε υψηλός ($\alpha=0,80$), (βλ. πίνακα 1).

Η ερώτηση 9 του Ε.ΕΚ.Θ (Rolider, 2000) μελετά την σύνθετη μεταβλητή «**παρατήρηση**» του φαινομένου του εκφοβισμού και αποτελείται από 11 ερωτήσεις που αφορούν στη συχνότητα με την οποία οι μαθητές του σχολείου παρατηρούν την εκδήλωση συμπεριφορών εκφοβισμού από μαθητές-θύτες εις βάρος μαθητών-θυμάτων. Από τα 11 στοιχεία υπολογίστηκε η συνολική βαθμολογία, ο μέσος όρος (Μ.Ο.=1,76) και η τυπική απόκλιση (Τ.Α.= 0,61) για το σύνολο των υποκειμένων της έρευνας, καθώς επίσης και ο δείκτης αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας Cronbach α , ο οποίος κυμάνθηκε σε υψηλά επίπεδα ($\alpha = 0,88$), (βλ. πίνακα 1).

Πίνακας 1. Περιγραφικοί στατιστικοί δείκτες των σύνθετων μεταβλητών του Ερωτηματολογίου για τον Εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση

Σύνθετες μεταβλητές	M.O.	T.A.	N στοιχείων	Cronbach α
Θυματοποίηση	1,46	0,43	11	0,85
λεκτική	1,74	0,71	3	0,66
έμμεση	1,33	0,62	2	0,51 ^{Σημ...}
σωματική	1,40	0,48	4	0,75
Εκφοβισμός	1,27	0,35	8	0,79
λεκτικός	1,52	0,75	2	0,60 ^{Σημ...}
έμμεσος	1,17	0,42	2	0,35 ^{Σημ...}
σωματικός	1,24	0,39	4	0,60
Αίσθημα ασφάλειας	3,00	0,71	7	0,80
Παρατήρηση	1,76	0,61	11	0,88

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος, T.A.: Τυπική απόκλιση. Για τις μεταβλητές με 2 στοιχεία υπολογίστηκε ο δείκτης Pearson r αντί του Cronbach α.

Με βάση τη διάμεσο στις σύνθετες μεταβλητές «θυματοποίηση» (ερώτηση 1) και «εκφοβισμό» (ερώτηση 8), τα υποκείμενα της έρευνας κατατάχθηκαν σε τέσσερις **ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης:**

α) «θύματα»: εάν στην «θυματοποίηση» είχαν συνολική βαθμολογία υψηλότερη της διαμέσου και ταυτόχρονα στον «εκφοβισμό» είχαν συνολική βαθμολογία χαμηλότερη της διαμέσου,

β) «θύτες»: εάν στην «θυματοποίηση» είχαν συνολική βαθμολογία χαμηλότερη της διαμέσου και ταυτόχρονα στον «εκφοβισμό» είχαν συνολική βαθμολογία υψηλότερη της διαμέσου,

γ) «και θύτες και θύματα»: εάν είχαν συνολική βαθμολογία υψηλότερη της διαμέσου τόσο στην «θυματοποίηση» όσο στον «εκφοβισμό» και

δ) «ούτε θύτες ούτε θύματα»: εάν είχαν συνολική βαθμολογία χαμηλότερη της διαμέσου τόσο στην «θυματοποίηση» όσο στον «εκφοβισμό».

Ο πίνακας 2 παρουσιάζει την κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) του συνόλου των παιδιών του δείγματος ως προς το επίπεδο

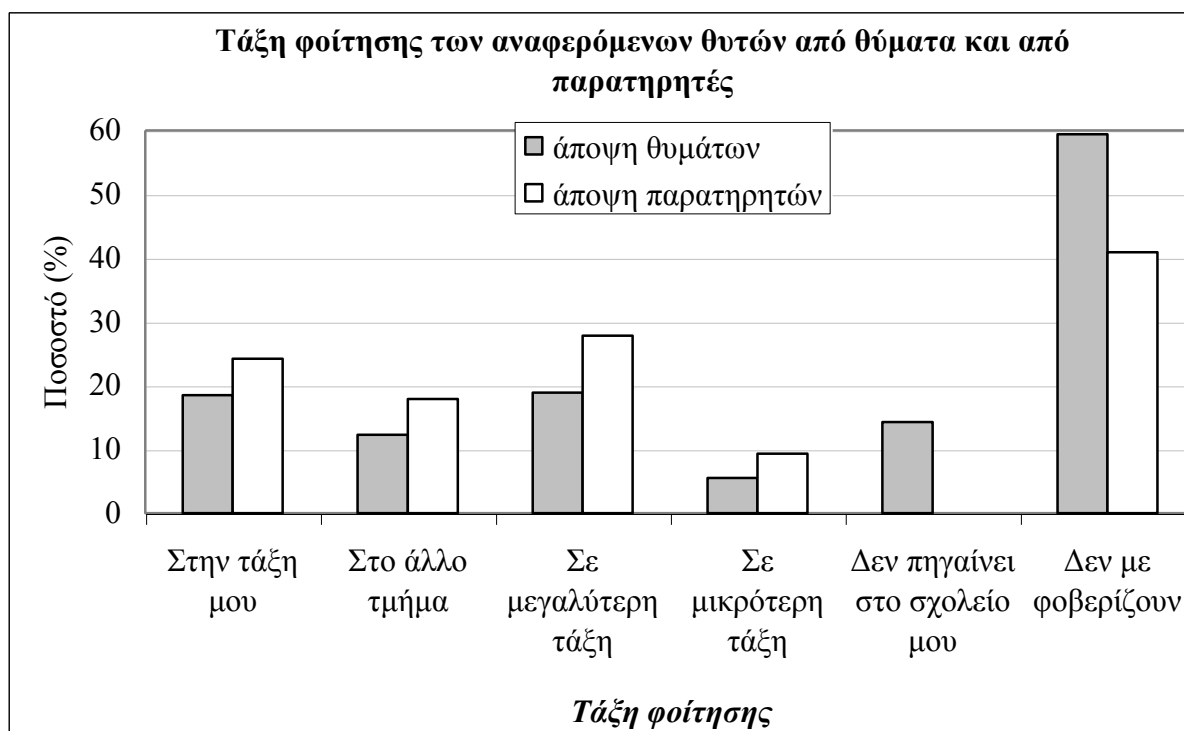
«θυματοποίησης» και το επίπεδο «εκφοβισμού». Έτσι, όσον αφορά στην ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης στην οποία φαίνεται να ανήκουν τα παιδιά του δείγματός μας, παρατηρούμε ότι τα 65 (14,3%) ήταν «θύματα», τα 69 (15,2%) «θύτες», τα 136 (29,9%) ήταν «και θύτες και θύματα» και τα 185 (40,7%) «ούτε θύτες ούτε θύματα».

Πίνακας 2. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) του συνολικού δείγματος ως προς το επίπεδο θυματοποίησης και το επίπεδο επιθετικότητας

Επίπεδο θυματοποίησης	Επίπεδο εκφοβισμού	
	Χαμηλό (<Md)	Υψηλό (>Md)
Χαμηλή (<Md)	<u>«Ούτε θύτες ούτε θύματα»</u> 185 (40,66%)	<u>«Θύτες»</u> 69 (15,16%)
Υψηλή (>Md)	<u>«Θύματα»</u> 65 (14,29%)	<u>«Θύτες και θύματα»</u> 136 (29,89%)

Σημείωση. Οι συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το σύνολο των παιδιών. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(1)=74,33, p<0,001$. Ελλιπή στοιχεία: 30

Η ερώτηση 4 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) διερευνά την **τάξη φοίτησης των αναφερόμενων θυτών από την πλευρά των θυμάτων**. Στην ερώτηση αυτή δίνεται η δυνατότητα πολλαπλής επιλογής. Από τις απαντήσεις των παιδιών φαίνεται ότι τα 84 (18,5%) εκφοβίστηκαν από παιδιά της τάξης τους, τα 56 (12,3%) εκφοβίστηκαν από παιδιά του άλλου τμήματος, τα 86 (18,9%) εκφοβίστηκαν από παιδιά μεγαλύτερης τάξης, τα 25 (5,5%) εκφοβίστηκαν από παιδιά μικρότερης τάξης, τα 65 (14,3%) εκφοβίστηκαν από άτομα που δεν πηγαίνουν στο σχολείο τους ενώ, 271 (59,4%) δεν τα εκφόβισε κανείς. Παράλληλα, η ερώτηση 12 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) διερευνά **την τάξη φοίτησης των αναφερόμενων θυτών από την πλευρά των παρατηρητών**. Αναλυτικότερα, 107 (24,2%) μαθητές/-τριες ανέφεραν ότι αυτοί που εκφοβίζουν φοιτούν στην ίδια τάξη, 79 (17,9%) ότι φοιτούν στο άλλο τμήμα, 41 (9,3%) ότι φοιτούν σε μικρότερη τάξη και 123 (27,8%) ότι φοιτούν σε μεγαλύτερη τάξη. Τέλος, 181 (40,9%) παιδιά αναφέρουν ότι δεν είδαν ποτέ να φοβερίζουν ή να κάνουν κακό σε κάποιον (βλ. Σχήμα 1).

Σχήμα 1. Κατανομή (%) της τάξης φοίτησης των αναφερόμενων θυτών με βάση τις απόψεις των θυμάτων (ερ. 4) και των παρατηρητών (ερ.12)

Η ερώτηση 5 (Rolider, 2000) διερευνά τον **τρόπο αντιμετώπισης του εκφοβισμού** από τους μαθητές/-τριες. Στην ερώτηση αυτή δίνεται η δυνατότητα πολλαπλής επιλογής. Οι απαντήσεις των παιδιών δείχνουν ότι, όταν εκφοβίζονται, τα 81 (17,3%) «δεν κάνουν τίποτα», τα 273 (58,3%) «προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση», τα 253 (53,9%) «τους λένε να σταματήσουν», τα 174 (37,2%) «απομακρύνονται ή φεύγουν», τα 59 (12,6%) «χτυπούν άλλα παιδιά», τα 16 (3,4%) «παραμένουν στο σπίτι και δεν πηγαίνουν σχολείο», τα 23 (4,9%) «καταστρέφουν ξένα πράγματα» και τα 143 (30,6%) «κάνουν κάτι άλλο», ενώ, τα 217 (46,3%) δηλώνουν ότι δεν εκφοβίστηκαν.

Η ερώτηση 6 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) διερευνά τα **πρόσωπα εμπιστοσύνης** στα οποία απευθύνονται οι μαθητές όταν θυματοποιούνται. Και σε αυτή την ερώτηση δίνεται η δυνατότητα πολλαπλής επιλογής. Σύμφωνα με τις απαντήσεις που έδωσαν οι 444 μαθητές/-τριες, οι 156 (35,1%) απευθύνονται στο δάσκαλο του ή το διευθυντή του σχολείου, οι 145 (32,7%) στα μέλη της οικογένειάς τους, οι 122 (27,5%) το συζητούν με ένα συμμαθητή τους ενώ, οι 48 (10,8%) δεν κάνουν τίποτα και περιμένουν να

σταματήσει και οι 16 (3,6%) δεν κάνουν τίποτα επειδή φοβούνται. Εξάλλου, οι 188 (42,3%) μαθητές/-τριες αναφέρουν ότι δεν θυματοποιούνται.

Η ερώτηση 7 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) διερευνά την **εξέλιξη-έκβαση των γεγονότων από του οι μαθητές που θυματοποιούνται (n=423) το εκμυστηρεύτηκαν σε κάποιον**. Αναλυτικότερα, 172 (40,66%) μαθητές/-τριες ανέφεραν ότι τα πράγματα πήγαν καλύτερα ενώ 12 (2,84%) δήλωσαν ότι τα πράγματα πήγαν χειρότερα. Επίσης, 43 (10,7%) μαθητές δήλωσαν ότι «δεν άλλαξε τίποτα», ενώ 27 (6,38%) μαθητές δήλωσαν ότι δε μίλησαν σε κανέναν για τη θυματοποίηση που υπέστησαν. Τέλος, 169 (39,95%) μαθητές αναφέρουν ότι δεν έχουν θυματοποιηθεί.

Η ερώτηση 13 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) διερευνά τη **στάση των μαθητών προς το σχολείο στο οποίο φοιτούν**. Κάθε παιδί έδωσε μόνο μία απάντηση σε αυτή την ερώτηση. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των 382 παιδιών του δείγματός μας στην ερώτηση 13 προκύπτει ότι τα 189 (49,48%) αισθάνονται «υπέροχα» και απολαμβάνουν να πηγαίνουν στο σχολείο, τα 154 (40,31%) αισθάνονται «καλά» και απολαμβάνουν να πηγαίνουν στο σχολείο, ενώ τα 39 (10,21%) αισθάνονται «λύπη» και είναι δυστυχημένα.

α) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης»

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει την ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των **σύνθετων μεταβλητών του Ε.ΕΚ.Θ** (Rolider, 2000) ως προς την ομάδα εκφοβισμού-θυματοποίησης των ατόμων του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές για όλες τις σύνθετες μεταβλητές, δηλαδή την «θυματοποίηση», τον «εκφοβισμό», το «αίσθημα ασφαλείας» και την «παρατήρηση». Αναλυτικότερα, όπως έδειξε ο έλεγχος με το κριτήριο του Scheffé, στη **«θυματοποίηση»** τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν οι «θύτες και θύματα» και τον χαμηλότερο μέσο όρο είχαν τα παιδιά που δεν ήταν «ούτε θύματα ούτε θύτες» και τα παιδιά «θύτες» καθώς οι δυο αυτές ομάδες δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Οι μαθητές «θύματα» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο (Scheffé), $F(3,403)=95,54$, $p<0,001$. Επίσης, όσον αφορά στον **«εκφοβισμό»**, τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν τα παιδιά «και θύματα και θύτες» και τον χαμηλότερο μέσο όρο είχαν τα παιδιά «ούτε θύματα ούτε θύτες» και τα παιδιά «θύματα» καθώς δεν εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους τους (Scheffé), $F(3,403) = 75,67$, $p<0,001$. Επίσης, στο **«αίσθημα ασφάλειας»** τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν αυτοί που δεν ήταν «ούτε θύματα ούτε θύτες» και οι «θύτες», καθώς δεν

εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους μέσους όρους τους. Τον χαμηλότερο μέσο όρο είχαν τα παιδιά «και θύματα και θύτες» και τα παιδιά «θύματα» καθώς οι δυο αυτές ομάδες δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους (Scheffé), $F(3,403)=95,54, p<0,01$.

Τέλος, αναφορικά με την «**παρατήρηση**» όπως έδειξε ο έλεγχος με το κριτήριο του Scheffé, τον υψηλότερο μέσο όρο σημείωσαν τα παιδιά που ανήκουν στην ομάδα «και θύματα και θύτες» και τον χαμηλότερο μέσο όρο τα παιδιά που ανήκουν στην ομάδα «ούτε θύματα ούτε θύτες». Τα παιδιά που είναι «θύτες» και τα παιδιά που είναι «θύματα» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο με τα παιδιά «θύματα» να μην διαφέρουν σημαντικά από τα παιδιά «και θύματα και θύτες» $F(3,403)=14,33, p<0,001$.

Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές σε όλες τις **μορφές θυματοποίησης και εκφοβισμού** ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Ειδικότερα, όπως έδειξαν οι έλεγχοι με το κριτήριο του Scheffé, τα παιδιά τα οποία ήταν «και θύματα και θύτες» σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους από τα παιδιά τα οποία ανήκουν στις υπόλοιπες τρεις ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης σε όλες τις μορφές θυματοποίησης και εκφοβισμού: σωματική θυματοποίηση: $F(3, 437)=44,25, p<0,001$, λεκτική θυματοποίηση: $F(3, 437)=64,05, p<0,001$, έμμεση θυματοποίηση: $F(3, 437)= 16,49, p<0,001$, σωματικός εκφοβισμός: $F(3, 437)= 28,01, p<0,001$, λεκτικός εκφοβισμός: $F(3, 437)= 60,63, p<0,001$ και έμμεσος εκφοβισμός: $F(3, 437)= 8,04, p<0,001$.

Όπως έδειξαν οι έλεγχοι με το κριτήριο του Scheffé και στις τρεις μορφές θυματοποίησης τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν οι μαθητές «και θύματα και θύτες» και τον χαμηλότερο μέσο όρο είχαν οι μαθητές «θύτες» και οι μαθητές «ούτε θύματα ούτε θύτες» καθώς οι δυο αυτές ομάδες δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Οι μαθητές «θύματα» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο, εκτός από τη «λεκτική θυματοποίηση» όπου οι μαθητές «θύματα» δεν διαφέρουν σημαντικά από τους μαθητές «και θύματα και θύτες». Επίσης, οι έλεγχοι με το κριτήριο του Scheffé και στις τρεις μορφές εκφοβισμού έδειξαν ότι τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν τα παιδιά «και θύματα και θύτες» και τον χαμηλότερο μέσο όρο είχαν τα παιδιά «ούτε θύματα ούτε θύτες» και τα παιδιά «θύματα», καθώς οι δυο αυτές ομάδες δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Τα παιδιά «θύτες» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο.

Πίνακας 3. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των σύνθετων μεταβλητών του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς την ομάδα εκφοβισμού - θυματοποίησης.

Σύνθετες μεταβλητές του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση	Ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης				F-τιμή
	«Θύμα»	«Θύτης»	«Και θύτης και θύμα»	«Ούτε θύτης ούτε θύμα»	
	M.O.	M.O.	M.O.	M.O.	
Θυματοποίηση	1,74 _β	1,21 _α	1,88 _γ	1,13 _α	95,54***
σωματική	1,68 _β	1,16 _α	1,81 _γ	1,09 _α	44,25***
λεκτική	2,22 _β	1,31 _α	2,32 _β	1,25 _α	64,05***
έμμεση	1,40 _β	1,17 _α	1,78 _γ	1,09 _α	16,49***
Εκφοβισμός	1,04 _α	1,37 _β	1,59 _γ	1,03 _α	75,67***
σωματικός	1,04 _α	1,28 _β	1,51 _γ	1,03 _α	28,01***
λεκτικός	1,08 _α	1,60 _β	2,24 _γ	1,04 _α	60,63***
έμμεσος	1,01 _α	1,33 _β	1,30 _γ	1,03 _α	8,04***
Αίσθημα ασφάλειας	2,69 _α	3,10 _β	2,79 _α	3,13 _β	3,90**
Παρατήρηση	1,81 _{β,γ}	1,58 _β	2,12 _γ	1,43 _α	14,33***

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1=«ποτέ» μέχρι 4=«κάθε ημέρα». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc Scheffé test για $p < 0,05$.

Ο Πίνακας 4 δείχνει τις **κατανομές συχνότητας των επιλογών των παιδιών του δείγματος στην ερώτηση «τι κάνεις όταν σου επιτίθενται/εκφοβίζουν;»** με βάση τις καταφατικές αποκρίσεις τους στα υποερωτήματα του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000): 5.2 «Προσπαθώ να ξεκαθαρίσω την κατάσταση», 5.3 «Του/τους λέω να σταματήσουν», 5.4 «Απομακρύνομαι, φεύγω», 5.5 «Χτυπώ άλλα παιδιά» και 5.7 «Καταστρέφω ξένα πράγματα» ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές συσχετίσεις των επιλογών αυτών με την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης: Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, το ποσοστό παιδιών που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» και **«προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση»** όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν, είναι χαμηλότερο σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες που εμπλέκονται στον εκφοβισμό: $\chi^2(3, n=454)=26,40, p < 0,001$. Επίσης, το ποσοστό παιδιών που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» και **«τους λένε να σταματήσουν»** όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν είναι χαμηλότερο σε σύγκριση με τις

τρεις ομάδες που εμπλέκονται στον εκφοβισμό, δηλαδή τα «θύματα», τους «θύτες» και τα παιδιά που είναι «και θύτες και θύματα»: $\chi^2(3, n=455)=20,80, p<0,001$. Ακόμη, από τα παιδιά, τα οποία «**απομακρύνονται, φεύγουν**» όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν, τα ποσοστά εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και των «θυτών» είναι χαμηλότερα σε σύγκριση με τα ποσοστά των «θυμάτων» και των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα»: $\chi^2(3, n=454)=10,70, p<0,05$. Από τα παιδιά, τα οποία επιλέγουν να «**χτυπούν άλλα παιδιά**» όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν, τα ποσοστά εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και των «θυμάτων» είναι χαμηλότερα σε σύγκριση με τα ποσοστά των «θυτών» και των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα»: $\chi^2(3, n=454)=16,44, p<0,001$. Τέλος, από τα παιδιά, τα οποία «**καταστρέφουν ξένα πράγματα**» όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν, τα ποσοστά εκείνων που είναι «και θύτες και θύματα» είναι υψηλότερα σε σύγκριση με τα ποσοστά των «θυμάτων», των «θυτών» καθώς και εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα»: $\chi^2(1, n=455)=10,29, p<0,01$.

Πίνακας 4. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των επιλογών του συνολικού δείγματος στην ερώτηση 5 του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης

Ερώτηση 5. Όταν μου επιτίθενται/ εκφοβίζουν	Ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης								χ^2
	«Θύμα»		«Θύτης»		«Και θύτης και θύμα»		«Ούτε θύτης ούτε θύμα»		
	f	%	f	%	f	%	f	%	
5.2 Προσπαθώ να ξεκαθαρίσω την κατάσταση	46	70,8	40	58,8	95	69,9	82	44,3	26,40***
5.3 Του/τους λέω να σταματήσουν	42	64,6	35	50,7	89	65,4	78	42,2	20,80***
5.4 Απομακρύνομαι, φεύγω	30	46,2	22	31,9	61	44,9	55	29,9	10,70*
5.5 Χτυπώ άλλα παιδιά	5	7,7	11	15,9	28	20,6	12	6,5	16,44***
5.7 Καταστρέφω ξένα πράγματα	1	1,5	1	1,4	13	9,6	7	3,8	10,29**

Σημείωση. * $p<0,05$. ** $p<0,01$. *** $p<0,001$. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για την ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης. Περιλαμβάνονται μόνο οι καταφατικές αποκρίσεις οι οποίες προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές για $p<0,05$ ή λιγότερο.

Ο Πίνακας 5 δείχνει τις κατανομές συχνότητας των επιλογών των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση «Τι κάνεις όταν σε χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν;» με βάση τις καταφατικές αποκρίσεις τους στα υποερωτήματα 6.3 «το συζητώ με ένα συμμαθητή μου» και 6.5 «δεν κάνω τίποτα και περιμένω να σταματήσει» ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές συσχετίσεις των επιλογών αυτών με την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, από τα παιδιά τα οποία όταν τα χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν «το συζητούν με ένα συμμαθητή τους» το ποσοστό εκείνων που είναι «και θύτες και θύματα» καθώς και το ποσοστό των «θυμάτων» είναι υψηλότερα σε σύγκριση με τα ποσοστά εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και των «θυτών»: $\chi^2(3, n=431)=19,48, p<0,001$. Επίσης, από τα παιδιά τα οποία όταν τα χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν «δεν κάνουν τίποτα και περιμένουν να σταματήσει», το ποσοστό εκείνων που είναι «και θύτες και θύματα» είναι υψηλότερο σε σύγκριση με τα ποσοστά των «θυμάτων», εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και των «θυτών»: $\chi^2(3, n=431)=9,40, p<0,05$.

Πίνακας 5. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των επιλογών του συνολικού δείγματος στην ερώτηση 6 του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης

Ερώτηση 6.	Ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης								χ^2
	«Θύμα»		«Θύτης»		«Και θύτης και θύμα»		«Ούτε θύτης ούτε θύμα»		
	f	%	f	%	f	%	f	%	
6.3 Το συζητώ με ένα συμμαθητή μου	22	36,7	13	19,4	49	38	32	18,3	19,48***
6.5 Δεν κάνω τίποτα και περιμένω να σταματήσει	7	11,7	4	6	23	17,8	14	8	9,40*

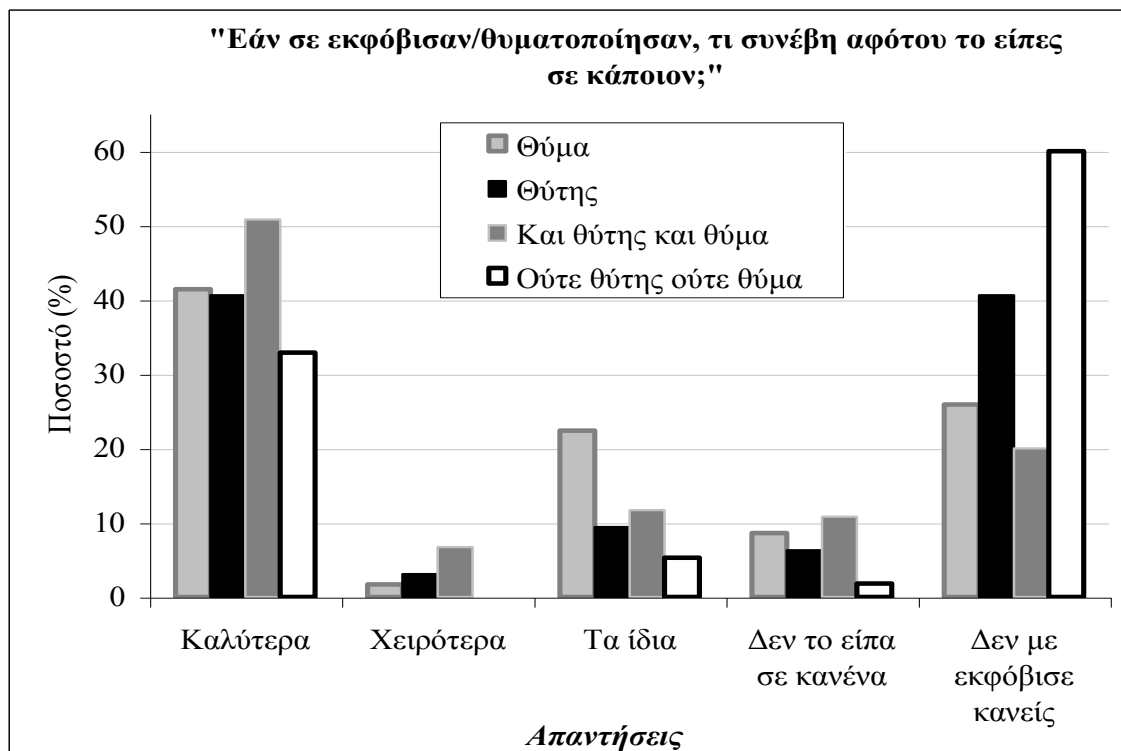
Σημείωση. * $p<0,05$. ** $p<0,01$. *** $p<0,001$. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για την ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης. Περιλαμβάνονται μόνο οι καταφατικές αποκρίσεις οι οποίες προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές για $p<0,05$ ή λιγότερο.

Ο Πίνακας 6 δείχνει την κατανομή συχνότητας των απαντήσεων του συνόλου των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση 7 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) που αφορά στην **εξέλιξη-έκβαση των γεγονότων αφότου το θύμα το εκμυστηρεύτηκε σε κάποιον** ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρείται στατιστικώς σημαντική συσχέτιση των απαντήσεων των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση 7. «Εάν σε εκφόβισαν/θυματοποίησαν, τι συνέβη αφότου το είπες σε κάποιον;» με την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης: $\chi^2(12, n=412)=72,09, p<0,001$. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6 και στο Σχήμα 2, τα παιδιά τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις «Τα πράγματα πήγαν καλύτερα», «Η κατάσταση χειροτέρευσε» και «Δεν το είπα σε κανένα» και μειωμένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «Δεν με εκφόβισε/θυματοποίησε κανείς» σε σύγκριση με τα ποσοστά των «θυμάτων», των «θυτών» καθώς και εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα». Επίσης, τα «θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «Δεν άλλαξε τίποτα» σε σύγκριση με τα ποσοστά των «θυτών», των παιδιών τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» καθώς και εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα».

Πίνακας 6. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των απαντήσεων του συνόλου των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση 7 του Ερωτηματολογίου για τον Εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης

Ερώτηση 7: «Εάν σε εκφόβισαν, τι συνέβη αφότου το είπες σε κάποιον;»	Ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης									
	«Θύμα»		«Θύτης»		«Και θύτης και θύμα»		«Ούτε θύτης ούτε θύμα»		Σύνολο	
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Τα πράγματα πήγαν καλύτερα	24	41,4	26	40,6	61	50,8	56	32,9	167	40,5
Η κατάσταση χειροτέρευε	1	1,7	2	3,1	8	6,7			11	2,7
Δεν άλλαξε τίποτα	13	22,4	6	9,4	14	11,7	9	5,3	42	10,2
Δεν το είπα σε κανένα	5	8,6	4	6,3	13	10,8	3	1,8	25	6,1
Δεν με εκφόβισε κανείς	15	25,9	26	40,6	24	20,0	102	60,0	167	40,5
Σύνολο	58	14,1	64	15,5	120	29,1	170	41,3	412	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(12)=72,09$, $p<0,001$. Ελλιπή στοιχεία: 73

Σχήμα 2. Κατανομή (%) των απαντήσεων στην Ερώτηση 7 του Ερωτηματολογίου του Rolider για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης

Ο Πίνακας 7 δείχνει την **κατανομή συχνότητας των απαντήσεων των παιδιών του δείγματος στην στάση προς το σχολείο** με βάση την ερώτηση 13 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) «Γενικά, πώς αισθάνεσαι στο σχολείο;» ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρείται στατιστικά σημαντική συσχέτιση των απαντήσεων των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση 13 του Ε.ΕΚ.Θ. με την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης: $\chi^2(6, n=388)=39,12, p<0,001$. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 7, τα παιδιά τα οποία δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «υπέροχα» και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις «καλά» και «λύπη» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Τα παιδιά «και θύτες και θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «λύπη» και μειωμένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «υπέροχα» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Τα «θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «καλά» και ενδιάμεσα ποσοστά στις απαντήσεις «υπέροχα» και «λύπη» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης.

Πίνακας 7. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των απαντήσεων του συνολικού δείγματος στην Ερώτηση 13 του Ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης

Ερώτηση 13 «Γενικά, πώς αισθάνεσαι στο σχολείο;»	Ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης									
	«Θύμα»		«Θύτης»		«Και θύτης και θύμα»		«Ούτε θύτης ούτε θύμα»		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Υπέροχα	24	44,4	35	53,8	40	34,5	93	60,8	192	49,5
Καλά	26	48,1	27	41,5	49	42,2	54	35,3	156	40,2
Λύπη	4	7,4	3	4,6	27	23,3	6	3,9	40	10,3
Σύνολο	54	13,9	65	16,8	116	29,9	153	39,4	388	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(6)=39,12$, $p<0,001$. Ελλιπή στοιχεία: 97

β) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «φύλο»

Ο Πίνακας 8 δείχνει την κατανομή συχνότητας των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης των παιδιών του δείγματος ως προς το φύλο. Αναλυτικότερα, όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρείται στατιστικώς σημαντική συσχέτιση των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης των παιδιών με το φύλο: $\chi^2(3, n=455)=28,30$, $p<0,001$. Τα κορίτσια εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στα «θύματα» (16,2%) και στα παιδιά που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» (50,6%) και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στους «θύτες» (11,1%), καθώς και στα παιδιά τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» (22,1%) σε σύγκριση με τα αγόρια.

Πίνακας 8. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) της ομάδας εκφοβισμού/θυματοποίησης του συνόλου των παιδιών του δείγματος ως προς το φύλο.

Ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης	Φύλο				Σύνολο	
	Αγόρια		Κορίτσια			
	f	%	f	%	f	%
Θύμα	27	12,3	38	16,2	65	14,3
Θύτης	43	19,5	26	11,1	69	15,2
Και θύτης και θύμα	84	38,2	52	22,1	136	29,9
Ούτε θύτης ούτε θύμα	66	30	119	50,6	185	40,7
Σύνολο	220	100	235	100	455	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(3)=28,30, p<0,001$. Ελλιπή στοιχεία:30

Ο Πίνακας 9, παρουσιάζει την **ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των σύνθετων ερωτήσεων και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού** ως προς το φύλο των παιδιών του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές όσον αφορά στον «εκφοβισμό» και στο «αίσθημα ασφάλειας». Ειδικότερα, τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στον «εκφοβισμό»: $F(1, 403)=6,98, p<0,01$ και στο «αίσθημα ασφάλειας»: $F(1, 403)=5,14, p<0,05$.

Επίσης, για τις μορφές εκφοβισμού και θυματοποίησης, εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μόνο όσον αφορά στη «λεκτική θυματοποίηση» και στο «λεκτικό εκφοβισμό». Ειδικότερα: Τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στη «λεκτική θυματοποίηση»: $F(1, 437)=9,34, p<0,01$ και στο «λεκτικό εκφοβισμό»: $F(1, 437)=9,32, p<0,01$.

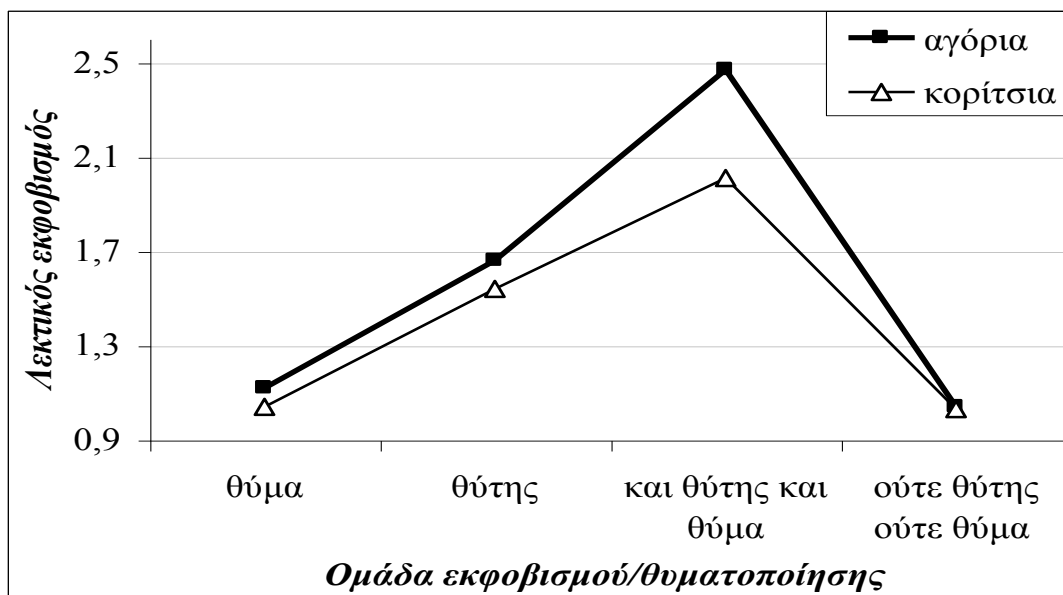
Πίνακας 9. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των σύνθετων μεταβλητών του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς το φύλο.

Σύνθετες μεταβλητές του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση	Φύλο		F-τιμή
	Αγόρι M.O.	Κορίτσι M.O.	
Θυματοποίηση	1,52	1,47	2,98
σωματική	1,44	1,43	0,07
λεκτική	1,85	1,70	9,34**
έμμεση	1,35	1,37	0,20
Εκφοβισμός	1,29	1,23	6,98**
σωματικός	1,24	1,19	3,00
λεκτικός	1,57	1,40	9,32**
έμμεσος	1,20	1,13	3,25
Αίσθημα ασφάλειας	3,01	2,84	5,14*
Παρατήρηση	1,70	1,77	1,24

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p<0,05$. ** $p<0,01$. *** $p<0,001$.

Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν μεγαλύτερη θυματοποίηση ή επιθετικότητα.

Η διπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική **αλληλεπίδραση της ομάδας εκφοβισμού/θυματοποίησης και του φύλου στον λεκτικό εκφοβισμό**: $F(3, 437)=4,91$, $p<0,01$. Δηλαδή, τα αγόρια τα οποία ανήκουν στην ομάδα «και θύτες και θύματα» (M.O.=2,47) σημείωσαν υψηλότερο μέσους όρο στον λεκτικό εκφοβισμό από ό,τι τα κορίτσια τα οποία είναι «και θύτες και θύματα»(M.O.=2,01). Αντίθετα, τα αγόρια που ανήκουν στις υπόλοιπες τρεις ομάδες δεν είχαν διαφορά στους μέσους όρους στο λεκτικό εκφοβισμό από τα κορίτσια των αντίστοιχων ομάδων (βλέπε Σχήμα 3).

Σχήμα 3. Αλληλεπίδραση της ομάδας εκφοβισμού/θυματοποίησης και φύλου στους μέσους όρους του λεκτικού εκφοβισμού

Ο Πίνακας 10 δείχνει τις **κατανομές συχνότητας των επιλογών των παιδιών του δείγματος στην ερώτηση «Τι κάνεις όταν σου επιτίθενται/εκφοβίζουν;»** με βάση τις απαντήσεις τους στα υποερωτήματα του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000): 5.1 «Δεν κάνω τίποτα», 5.2 «Προσπαθώ να ξεκαθαρίσω την κατάσταση», 5.3 «Του/τους λέω να σταματήσουν», 5.5 «Χτυπώ άλλα παιδιά» και 5.7 «Καταστρέφω ξένα πράγματα» ως προς το φύλο. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές συσχετίσεις των επιλογών αυτών με το φύλο των παιδιών. Υψηλότερο ποσοστό αγοριών όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν επιλέγουν να:

«**μην κάνουν τίποτα**» (Ερ. 5.1, $\chi^2(1, n=469)=9,52, p<0,01$),

«**προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση**» (Ερ. 5.2, $\chi^2(1, n=468)=12,16, p<0,001$),

«**τους λένε να σταματήσουν**» (Ερ. 5.3, $\chi^2(1, n=469)=7,74, p<0,01$),

«**χτυπούν άλλα παιδιά**» (Ερ. 5.5, $\chi^2(1, n=468)=23,12, p<0,001$), και

«**καταστρέφουν ξένα πράγματα**» (Ερ. 5.7, $\chi^2(1, n=469)=11,19, p<0,001$)

σε σύγκριση με τα κορίτσια του δείγματος.

Πίνακας 10. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των επιλογών του συνολικού δείγματος στην ερώτηση 5 του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς το φύλο

Ερώτηση 5. Όταν σου επιτίθενται/ εκφοβίζουν:	Φύλο				χ^2
	Αγόρια		Κορίτσια		
	f	%	f	%	
5.1 Δεν κάνω τίποτα	52	22,8	29	12	9,52*
5.2 Προσπαθώ να ξεκαθαρίσω την κατάσταση	151	66,5	122	50,6	12,16***
5.3 Του/τους λέω να σταματήσουν	138	60,0	115	47,7	7,74**
5.5 Χτυπώ άλλα παιδιά	46	20,2	13	5,4	23,12***
5.7 Καταστρέφω ξένα πράγματα	19	8,3	4	1,7	11,19***

Σημείωση. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο. Περιλαμβάνονται μόνο οι καταφατικές αποκρίσεις οι οποίες προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές για $p < 0,05$ ή λιγότερο.

Ο Πίνακας 11 δείχνει τις κατανομές συχνότητας των επιλογών των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση «Τι κάνεις όταν σε χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν;» με βάση τις απαντήσεις τους στα υποερωτήματα: 6.3 «Το συζητώ με ένα συμμαθητή μου» και 6.5 «Δεν κάνω τίποτα και περιμένω να σταματήσει» ως προς το φύλο. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές συσχετίσεις των επιλογών αυτών με το φύλο των παιδιών. Υψηλότερο ποσοστό αγοριών όταν τα χτυπούν απειλούν ή εκφοβίζουν επιλέγουν να:

«το συζητούν με ένα συμμαθητή τους» (Ερ. 6.3: $\chi^2(1, n=444)=5,07, p < 0,05$) και «δεν κάνουν τίποτα και να περιμένουν να σταματήσει» (Ερ. 6.3: $\chi^2(1, n=444)=19,46, p < 0,001$) σε σύγκριση με το ποσοστό των κοριτσιών του δείγματος.

Πίνακας 11. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των επιλογών του συνολικού δείγματος στην ερώτηση 6 του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς το φύλο

Ερώτηση 6. Τι κάνεις όταν σε χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν;	Φύλο				χ^2
	Αγόρια		Κορίτσια		
	f	%	f	%	
6.3 Το συζητώ με ένα συμμαθητή μου	68	32,5	54	23	5,07*
6.5 Δεν κάνω τίποτα και περιμένω να σταματήσει	37	17,7	11	4,7	19,46***

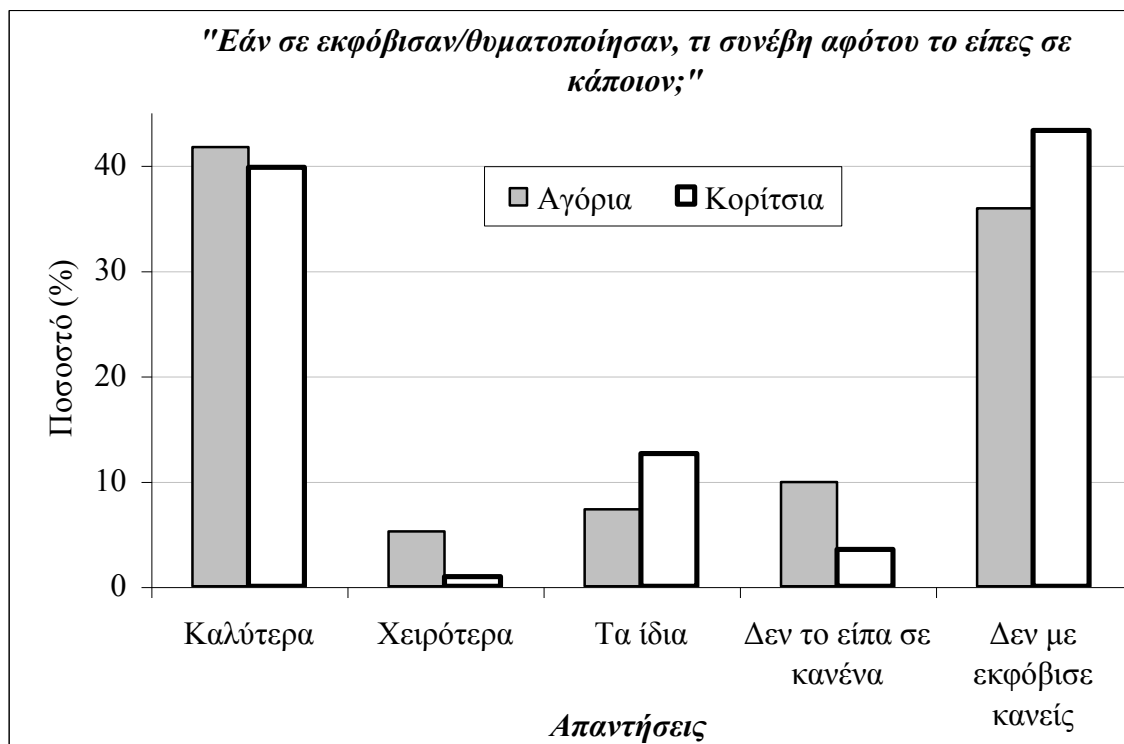
Σημείωση. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο. Περιλαμβάνονται μόνο οι καταφατικές αποκρίσεις οι οποίες προέκυψαν στατιστικώς σημαντικές για $p < 0,05$ ή λιγότερο.

Ο Πίνακας 12 και το Σχήμα 4 δείχνουν την **κατανομή συχνότητας των απαντήσεων των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση 7 του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000) που αφορά στη στάση προς το σχολείο** ως προς το φύλο. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρείται στατιστικώς σημαντική συσχέτιση των απαντήσεων των παιδιών του δείγματος στην Ερώτηση «Εάν σε εκφόβισαν/θυματοποίησαν, τι συνέβη αφότου το είπες σε κάποιον;» με το φύλο: $\chi^2(4, n=423)=18,13, p < 0,001$. Αναλυτικότερα, τα κορίτσια εμφανίζουν μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις: «Η κατάσταση χειροτέρευσε» (0,9%) και «Δεν το είπα σε κανένα» (3,5%) και αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις «Δεν άλλαξε τίποτα» (12,6%) και «Δεν με εκφόβισε/θυματοποίησε κανείς» (43,3%), σε σύγκριση με τα αντίστοιχα ποσοστά των αγοριών του δείγματος.

Πίνακας 12. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των απαντήσεων του συνολικού δείγματος στην Ερώτηση 7 του Ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς το φύλο

Ερώτηση 7: Εάν σε εκφόβισαν, τι συνέβη αφότου το είπες σε κάποιον;	Φύλο					
	Αγόρια		Κορίτσια		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%
Τα πράγματα βελτιώθηκαν	80	41,7	92	39,8	172	40,7
Η κατάσταση χειροτέρευσε	10	5,2	2	0,9	12	2,8
Δεν άλλαξε τίποτα	14	7,3	29	12,6	43	10,2
Δεν το είπα σε κανένα	19	9,9	8	3,5	27	6,4
Δεν με εκφόβισε κανείς	69	35,9	100	43,3	169	40
Σύνολο	192	100	231	100	413	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για το φύλο. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(4)=18,13, p<0,001$. Ελλιπή στοιχεία: 72

Σχήμα 4. Κατανομή (%) των απαντήσεων στην Ερώτηση 7 του Ερωτηματολογίου του Rolider για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς το φύλο

γ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «τάξη φοίτησης»

Ο Πίνακας 13 δείχνει την κατανομή συχνότητας των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης των παιδιών του δείγματος ως προς την τάξη φοίτησης. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρείται στατιστικώς σημαντική συσχέτιση των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης των παιδιών με την τάξη φοίτησης: $\chi^2(3, n=455)=16,23, p<0,001$. Αναλυτικότερα, τα παιδιά που φοιτούν στην 6^η Δημοτικού εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στους «θύτες» (20,3%), καθώς και στα παιδιά τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» (31,6%) και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στα «θύματα» (11,7%) και στα παιδιά που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» (36,3%) σε σύγκριση με τα παιδιά που φοιτούν στην 5^η Δημοτικού.

Πίνακας 13. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης του συνόλου των παιδιών του δείγματος ως προς την τάξη φοίτησης.

Ομάδες εκφοβισμού/ θυματοποίησης	Τάξη φοίτησης					
	5 ^η Δημοτικού		6 ^η Δημοτικού		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%
«Θύμα»	35	17,6	30	11,7	65	14,3
«Θύτης»	17	8,5	52	20,3	69	15,2
«Και θύτης και θύμα»	55	27,6	81	31,6	136	29,9
«Ούτε θύτης ούτε θύμα»	92	46,2	93	36,3	185	40,7
Σύνολο	199	43,7	256	56,3	455	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για την τάξη φοίτησης. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(3)=16,23, p<0,001$. Ελλιπή στοιχεία: 30

Ο Πίνακας 14 παρουσιάζει την **ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των σύνθετων μεταβλητών του Ε.ΕΚ.Θ (Rolider, 2000) και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού** ως προς την τάξη φοίτησης των ατόμων του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μόνο όσον αφορά στη σύνθετη μεταβλητή «εκφοβισμός». Ειδικότερα, οι μαθητές/-τριες της έκτης τάξης σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα παιδιά τα οποία φοιτούν στην 5^η Δημοτικού στον «εκφοβισμό»: $F(1,403) = 5,61, p<0,05$. Επίσης, σημειώθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μόνο όσον αφορά στο σωματικό και το λεκτικό εκφοβισμό. Αναλυτικότερα, τα παιδιά τα οποία φοιτούν στην 6^η Δημοτικού σημείωσαν υψηλότερο

μέσο όρο από τα παιδιά τα οποία φοιτούν στην 5^η Δημοτικού στο «σωματικό εκφοβισμό»: $F(1, 437)=3,97, p<0,05$ και στο «λεκτικό εκφοβισμό»: $F(1, 437)=5,13, p<0,05$.

Πίνακας 14. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των σύνθετων μεταβλητών του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση ως προς την τάξη φοίτησης.

Σύνθετες μεταβλητές του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και τη θυματοποίηση	Τάξη φοίτησης		F-τιμή
	Ε' Δημοτικού Μ.Ο.	ΣΤ' Δημοτικού Μ.Ο.	
Θυματοποίηση	1,51	1,47	2,46
σωματική	1,42	1,45	0,46
λεκτική	1,76	1,79	0,27
έμμεση	1,41	1,31	2,38
Εκφοβισμός	1,23	1,29	5,61*
σωματικός	1,18	1,25	3,97*
λεκτικός	1,42	1,55	5,13*
έμμεσος	1,21	1,13	3,60
Αίσθημα ασφάλειας	2,90	2,95	0,44
Παρατήρηση	1,76	1,71	0,51

Σημείωση. Μ.Ο.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p<0,05$. ** $p<0,01$. *** $p<0,001$. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1=«ποτέ» μέχρι 4=«κάθε ημέρα». Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc Scheffé test.

Ο Πίνακας 15 δείχνει την **κατανομή συχνότητας της επιλογής των παιδιών του δείγματος να «το λένε σε ένα μέλος της οικογένειάς τους: όταν τους χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν** ως προς την τάξη φοίτησης. Όπως έδειξε το χ^2 κριτήριο, παρατηρείται στατιστικώς σημαντική συσχέτιση της επιλογής των παιδιών να «το λένε σε ένα μέλος της οικογένειάς τους: μαμά, μπαμπά, αδελφό ή αδελφή» όταν τους χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν με την τάξη φοίτησης: $\chi^2(1, n=444)=8,13, p<0,01$. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 25, από τα παιδιά τα οποία όταν τα χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν «το λένε σε ένα μέλος της οικογένειάς τους: μαμά, μπαμπά, αδελφό ή αδελφή» το ποσοστό εκείνων τα οποία φοιτούν στην 6^η Δημοτικού είναι χαμηλότερο σε σύγκριση με το ποσοστό εκείνων τα οποία φοιτούν στην 5^η Δημοτικού.

Πίνακας 15. Κατανομή (απόλυτες και σχετικές συνδυαστικές συχνότητες) της επιλογής του συνολικού δείγματος να «το λένε σε ένα μέλος της οικογένειάς τους» όταν τους χτυπούν, απειλούν ή εκφοβίζουν ως προς την τάξη φοίτησης

Ερώτηση 6.2. Όταν με εκφοβίζουν το λέω σε ένα μέλος της οικογένειάς μου	Τάξη φοίτησης				Σύνολο	
	5 ^η Δημοτικού		6 ^η Δημοτικού		f	%
	f	%	f	%		
Όχι	116	60,1	183	72,9	299	67,3
Ναι	77	39,9	68	27,1	145	32,7
Σύνολο	193	43,5	251	56,5	444	100

Σημείωση. Οι σχετικές συνδυαστικές συχνότητες έχουν υπολογιστεί για την τάξη φοίτησης. Οι διαφορές των ποσοστών είναι στατιστικώς σημαντικές: $\chi^2(1)=8,13, p<0,01$. Ελλιπή στοιχεία: 41

δ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «εθνικότητα»

Αναφορικά με την εθνικότητα δεν παρατηρήθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των ελλήνων και των μεταναστών ή παλινοστούντων μαθητών στις σύνθετες μεταβλητές του ερωτηματολογίου για τον εκφοβισμό και την θυματοποίηση και στις μορφές θυματοποίησης και εκφοβισμού

3.2. Κλίμακα καταθλιπτικής διάθεσης του Birleson (DSRS)

Το ερωτηματολόγιο DSRS για την καταθλιπτική διάθεση (Birleson et al.1987) περιλαμβάνει 19 προτάσεις οι οποίες βαθμολογούνται από 0 έως 2.

Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης παραγόντων για να διερευνηθεί η δομή του ερωτηματολογίου για την καταθλιπτική διάθεση (D.S.R.S.). Ειδικότερα, η μέθοδος των Κύριων Συνιστωσών (Principal Components) μετά από ορθόγωνη (varimax) περιστροφή, ανέδειξε δύο παράγοντες οι οποίοι εξηγούν το 32,71% της συνολικής διασποράς των προτάσεων του ερωτηματολογίου DSRS. Οι φορτίσεις των προτάσεων στους παράγοντες της καταθλιπτικής διάθεσης παρουσιάζονται στον Πίνακα 16.

1. Ο πρώτος παράγοντας (DSRS1) περιλαμβάνει οκτώ προτάσεις που αφορούν σε αρνητικά συναισθήματα, όπως: «νοιώθω τόσο λυπημένος/η που δύσκολα το αντέχω» και «αισθάνομαι μοναξιά». Γι' αυτό, ο παράγοντας αυτός ονομάστηκε: «Αρνητικό συναίσθημα». Ο παράγοντας αυτός εξηγεί το 17,51 της διασποράς των προτάσεων του ερωτηματολογίου DSRS (Birleson et al.1987) και η αξιοπιστία του είναι ικανοποιητική (Cronbach $\alpha=0,72$). Ο μέσος όρος των προτάσεων του πρώτου παράγοντα είναι 3,48 και η τυπική απόκλιση είναι 2,76.

Ο παράγοντας αυτός περιλαμβάνει όλες τις προτάσεις που περιλάμβανε ο παράγοντας «Δυσθυμία» που ανέδειξε η ανάλυση παραγόντων του Birleson (Birleson et al.1987). Η ανάλυση παλινδρόμησης στην μελέτη του Birleson έδειξε ότι παράγοντας «Δυσθυμία» που αφορούσε σε συναισθήματα ήταν ο μόνος που συσχετιζόταν στατιστικά σημαντικά με την καταθλιπτική κατάσταση.

2. Ο δεύτερος παράγοντας (DSRS2) περιλαμβάνει οκτώ προτάσεις που αφορούν σε θετικά συναισθήματα, όπως: «ευχαριστίεμαι αυτά που κάνω όπως και παλιότερα» και «σκέφτομαι ότι η ζωή αξίζει πολύ». Γι' αυτό, ο παράγοντας αυτός ονομάστηκε: «Θετικό συναίσθημα». Ο παράγοντας αυτός εξηγεί το 15,20 της διασποράς των προτάσεων του ερωτηματολογίου DSRS (Birleson, 1987) και η αξιοπιστία του είναι ικανοποιητική (Cronbach $\alpha=0,67$). Σημειώνουμε ότι για τις προτάσεις του δεύτερου παράγοντα («Θετικό συναίσθημα») έχει γίνει αντίστροφη βαθμολόγηση ώστε υψηλότερες βαθμολογίες να φανερώνουν συχνότερη καταθλιπτική διάθεση και στους δύο παράγοντες. Ο μέσος όρος των προτάσεων του δεύτερου παράγοντα είναι 3,00 και η τυπική απόκλιση είναι 2,46.

Ο παράγοντας αυτός περιλαμβάνει προτάσεις που περιλαμβάνονται στους υπόλοιπους δύο παράγοντες της ανάλυσης παραγόντων του Birleson (Birleson και συν., 1987).

Πίνακας 16. Μέσοι όροι και φορτίσεις (loadings) των προτάσεων στους παράγοντες καταθλιπτικής διάθεσης

A/A	Προτάσεις Ερωτηματολογίου DSRS για την καταθλιπτική διάθεση	M.O.	Παράγοντες καταθλιπτικής διάθεσης	
			Αρνητικό συναίσθημα	Θετικό συναίσθημα
18	Νοιώθω τόσο θλιμμένος/η που δύσκολα το αντέχω.	0,35	0,69	
4	Μου έρχεται να βάλω τα κλάματα.	0,47	0,67	
6	Μου έρχεται να το βάλω στα πόδια.	0,24	0,63	
16	Αισθάνομαι μοναξιά.	0,41	0,63	
15	Βλέπω τρομακτικά ή άσχημα όνειρα.	0,51	0,57	
7	Έχω πόνους στην κοιλιά.	0,60	0,56	
19	Βαριέμαι πολύ.	0,72	0,44	
3	Το μόνο που βλέπω στο μέλλον είναι κακά πράγματα και δυσάρεστες καταστάσεις.	0,21	0,40	
13	Ευχαριστιέμαι αυτά που κάνω όπως και παλιότερα.	0,47		0,68
10	Σκέφτομαι ότι η ζωή αξίζει πολύ.	0,27		0,64
12	Είμαι καλός σε αυτά που κάνω.	0,27		0,63
11	Μπορώ να υπερασπιστώ τον εαυτό μου.	0,27		0,56
14	Μου αρέσει να μιλάω με την οικογένειά μου.	0,30		0,48
17	Εύκολα φτιάχνει το κέφι μου.	0,47		0,46
2	Κοιμάμαι πολύ καλά.	0,35		0,41
9	Τρώω με όρεξη.	0,59		0,39

Σημείωση: Φορτίσεις < |0,30| έχουν απαλειφθεί. M.O.: Μέσος όρος. Η κλίμακα βαθμολόγησης των προτάσεων κυμαίνεται από 0=«Ποτέ» μέχρι 2=«Τις περισσότερες φορές». Για τις προτάσεις του παράγοντα DSRS2-«Θετικό συναίσθημα» έχει γίνει αντίστροφη βαθμολόγηση.

Σημειώνεται ότι τρεις προτάσεις δεν εντάχθηκαν σε κάποιον από τους παραπάνω παράγοντες επειδή δεν πληρούσαν τα ψυχομετρικά κριτήρια γι' αυτό το σκοπό (οι πρωτεύουσες φορτίσεις (loadings) ήταν χαμηλότερες από 0,30). Στον Πίνακα 17

παρουσιάζονται τα περιγραφικά στοιχεία των παραγόντων του ερωτηματολογίου καταθλιπτικής διάθεσης του Birleson (DSRS), όπως προέκυψαν από τη χορήγηση του ερωτηματολογίου στο δείγμα των παιδιών της έρευνάς μας και οι δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας Cronbach's α για τους παράγοντες του DSRS. Η αξιοπιστία είναι ικανοποιητική τόσο για τη συνολική κλίμακα ($\alpha=0,71$), όσο και για τους δύο παράγοντες του DSRS «Αρνητικό συναίσθημα» ($\alpha=0,72$) και «Θετικό συναίσθημα» ($\alpha=0,67$).

Πίνακας 17. Περιγραφικά στοιχεία των παραγόντων του ερωτηματολογίου καταθλιπτικής διάθεσης

Παράγοντες ερωτη- ματολογίου DSRS	Αριθμός προτάσεων	M.O.	T.A.	Εξηγούμενη διασπορά (%)	α
Αρνητικό συναίσθημα	8	3,48	2,76	17,51	0,72
Θετικό συναίσθημα	8	3,00	2,46	15,20	0,67
Κατάθλιψη- Σύνολο	16	8,54	4,31	32,71	0,71

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. T.A.: Τυπική απόκλιση. α : Cronbach's α .

Ο Πίνακας 18 παρουσιάζει την **ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS για την καταθλιπτική διάθεση** (Birleson et al.1987) ως προς τις απαντήσεις των παιδιών του δείγματος στην ερώτηση 13. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές όσον αφορά στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα» καθώς και στην «Κατάθλιψη – Σύνολο». Ειδικότερα: Τα παιδιά τα οποία αισθάνονται «λύπη», σημείωσαν τον υψηλότερο μέσο όρο στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα» ενώ τα παιδιά που αισθάνονται «υπέροχα» σημείωσαν τον χαμηλότερο μέσο όρο. Τα παιδιά που αισθάνονται «καλά» σημείωσαν ενδιάμεσο μέσο όρο: $F(3, 430)=9,90$, $p<0,001$. Τα ίδια ισχύουν και όσον αφορά στον παράγοντα «Κατάθλιψη – Σύνολο». Αυτή η ανάλυση διακύμανσης αποτελεί μια πρόσθετη απόδειξη της αξιοπιστίας του Ερωτηματολογίου DSRS για την καταθλιπτική διάθεση.

Πίνακας 18. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των παραγόντων του Ερωτηματολογίου DSRS για την καταθλιπτική διάθεση ως προς τη στάση προς το σχολείο

Παράγοντες του Ερωτηματολογίου DSRS	<i>Ερ. 13 «Γενικά πώς αισθάνεσαι στο σχολείο;»</i>			F- τιμή (d.f. = 3, 370)
	«Υπέροχα»	«Καλά»	«Λύπη»	
	M.O.	M.O.	M.O.	
Αρνητικό συναίσθημα	2,71 _α	3,75 _β	4,98 _γ	10,65***
Θετικό συναίσθημα	2,57 _α	3,22 _α	4,35 _β	6,67***
Κατάθλιψη - Σύνολο	7,39 _α	8,90 _β	11,85 _γ	13,42***

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν συχνότερη καταθλιπτική διάθεση.

α) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης»

Ο Πίνακας 19 παρουσιάζει την **ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των παραγόντων του ερωτηματολογίου του Birleson για την καταθλιπτική διάθεση (DSRS)** ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης των παιδιών του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μόνο όσον αφορά στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα». Ειδικότερα, τα παιδιά που είναι «και θύτες και θύματα» σημείωσαν τον υψηλότερο μέσο όρο στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα», ενώ τα παιδιά τα οποία δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» σημείωσαν τον χαμηλότερο. Τα «θύματα» και οι «θύτες» σημείωσαν ενδιάμεσους μέσους όρους, με τους «θύτες» να πλησιάζουν το μέσο όρο των παιδιών τα οποία δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα», ενώ τα «θύματα» να πλησιάζουν το μέσο όρο των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα»: $F(3, 430)=7,93$, $p < 0,001$.

Πίνακας 19. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι της βαθμολογίας των ατόμων του δείγματος στους παράγοντες του Ερωτηματολογίου DSRS για την καταθλιπτική διάθεση ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης

Παράγοντες Ερωτηματολογίου DSRS	Ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης				F- τιμή (d.f. = 3, 430)
	«Θύμα»	«Θύτης»	«Και θύτης και θύμα»	«Ούτε θύτης ούτε θύμα»	
	M.O.	M.O.	M.O.	M.O.	
Αρνητικό συναίσθημα	4,08 _{β, γ}	2,94 _{α, β}	5,05 _γ	2,83 _α	7,93***
Θετικό συναίσθημα	2,54	3,53	3,42	2,97	1,21
Κατάθλιψη - Σύνολο	8,76	9,17	10,23	8,38	2,05

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν συχνότερη καταθλιπτική διάθεση. Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους.

β) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «φύλο»

Ο Πίνακας 20 παρουσιάζει την **ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS** (Birlson et al.1987) **για την καταθλιπτική διάθεση** ως προς το φύλο των παιδιών του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές σε όλους τους παράγοντες. Ειδικότερα: Τα κορίτσια σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους από τα αγόρια στους παράγοντες «Αρνητικό συναίσθημα»: $F(1, 430)=5,33, p < 0,05$, «Θετικό συναίσθημα»: $F(1, 430)=4,57, p < 0,05$ και «Κατάθλιψη - Σύνολο»: $F(1, 430)=4,57, p < 0,05$.

Πίνακας 20. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των παραγόντων του Ερωτηματολογίου DSRS για την καταθλιπτική διάθεση ως προς το φύλο των ατόμων του δείγματος

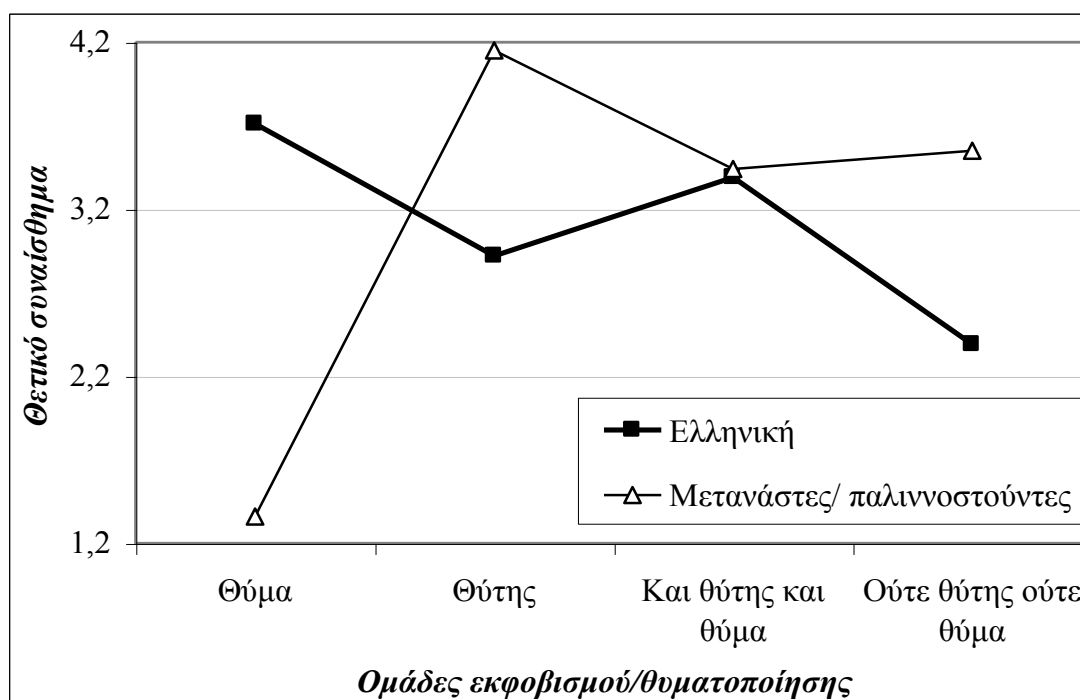
Παράγοντες του Ερωτηματολογίου DSRS	Φύλο		F- τιμή (d.f. = 1, 430)
	Αγόρια	Κορίτσια	
	M.O.	M.O.	
Αρνητικό συναίσθημα	3,38	4,05	5,83*
Θετικό συναίσθημα	2,85	3,83	4,57*
Κατάθλιψη - Σύνολο	8,32	9,94	13,91***

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν συχνότερη καταθλιπτική διάθεση.

γ) Στατιστική επίδραση των μεταβλητών «τάξη φοίτησης» και «εθνικότητα»

Δεν εντοπίστηκαν άλλες στατιστικώς σημαντικές διαφορές των παραγόντων του Ερωτηματολογίου D.S.R.S. (Birlson et al.1987) για την καταθλιπτική διάθεση, ως προς την τάξη φοίτησης και την εθνικότητα.

Ωστόσο, η διπαραγοντική ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική αλληλεπίδραση της ομάδας εκφοβισμού/θυματοποίησης και την εθνικότητας στον παράγοντα «θετικό συναίσθημα»: $F(3, 430)=4,18, p<0,01$. Δηλαδή, από τους μετανάστες/παλιννοστούντες εκείνοι οι οποίοι είναι «θύτες» καθώς και εκείνοι οι οποίοι δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους στον παράγοντα «θετικό συναίσθημα» από ό,τι τα παιδιά με ελληνική εθνικότητα τα οποία ανήκουν στις αντίστοιχες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Αντίθετα, τα «θύματα» με ελληνική εθνικότητα σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους στον παράγοντα αυτό από ό,τι τα «θύματα» μετανάστες/παλιννοστούντες (βλέπε Σχήμα 5).

Σχήμα 5. Αλληλεπίδραση της ομάδας εκφοβισμού/θυματοποίησης και της εθνικότητας στους μέσους όρους του παράγοντα του D.S.R.S. «θετικό συναίσθημα»

δ) Συνάφειες της καταθλιπτικής διάθεσης με τη θυματοποίηση/εκφοβισμό

Οι συνάφειες μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson et al.1987) και των σύνθετων μεταβλητών του ερωτηματολογίου για τη θυματοποίηση και τον εκφοβισμό (Roloder, 2000) είναι όλες στατιστικώς σημαντικές αλλά κυμαίνονται από χαμηλό έως μέτριο βαθμό (0,10 έως 0,36). Οι υψηλότερες συνάφειες αφορούν κυρίως στον παράγοντα «αρνητικό συναίσθημα» του DSRS και τις σύνθετες μεταβλητές του Ε.ΕΚ.Θ.. Επίσης, όλες οι συνάφειες είναι θετικές με εξαίρεση τις συνάφειες μεταξύ της μεταβλητής «αίσθημα ασφάλειας» και των παραγόντων του DSRS (βλ. Πίνακα 21).

Πίνακας 21. Συνάφειες (Pearson r) μεταξύ των παραγόντων του Ερωτηματολογίου DSRS και των σύνθετων μεταβλητών του ερωτηματολογίου για τη θυματοποίηση και τον εκφοβισμό για το σύνολο των παιδιών του δείγματος

Σύνθετες μεταβλητές του ερωτηματολογίου για τη θυματοποίηση και τον εκφοβισμό	Παράγοντες ερωτηματολογίου DSRS		
	Αρνητικό συναίσθημα	Θετικό συναίσθημα	Κατάθλιψη - Σύνολο
	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>
Θυματοποίηση	0,36 ^{***}	0,15 ^{**}	0,25 ^{***}
Εκφοβισμός	0,27 ^{***}	0,11 [*]	0,15 ^{***}
Αίσθημα ασφάλειας	-0,21 ^{***}	-0,18 ^{***}	-0,27 ^{***}
Παρατήρηση	0,30 ^{***}	0,10 [*]	0,21 ^{***}

Σημείωση. * p<0,05. ** p<0,01. *** p<0,001. r: Pearson r. N: μέγεθος του δείγματος.

Οι συνάφειες μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson et al.1987) και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού είναι γενικά θετικές και στατιστικώς σημαντικές αλλά, κυμαίνονται από χαμηλό έως μέτριο βαθμό (0,12 έως 0,32). Οι υψηλότερες συνάφειες αφορούν κυρίως, στον παράγοντα «αρνητικό συναίσθημα» του DSRS και τις μορφές θυματοποίησης (βλ. Πίνακα 22).

Πίνακας 22. Συνάφεια (Pearson r) μεταξύ των παραγόντων του Ερωτηματολογίου DSRS και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού

Μορφές θυματοποίησης και εκφοβισμού	Παράγοντες ερωτηματολογίου DSRS		
	Αρνητικό συναίσθημα	Θετικό συναίσθημα	Κατάθλιψη - Σύνολο
	r	r	r
Θυματοποίηση σωματική	0,32 ^{***}	0,15 ^{***}	0,23 ^{***}
Θυματοποίηση λεκτική	0,29 ^{***}	0,14 ^{**}	0,20 ^{***}
Θυματοποίηση έμμεση	0,23 ^{***}	0,13 ^{**}	0,19 ^{***}
Εκφοβισμός σωματικός	0,25 ^{***}	0,05	0,13 ^{***}
Εκφοβισμός λεκτικός	0,24 ^{***}	0,12 [*]	0,15 ^{***}
Εκφοβισμός έμμεσος	0,22 ^{***}	0,15 ^{**}	0,18 ^{***}

Σημείωση. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. r : Pearson r . N : μέγεθος του δείγματος.

3.3. Κλίμακα Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους

Η βαθμολόγηση της κλίμακας Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (Μπεζεβέγκης, 2001) έγινε σύμφωνα με τις οδηγίες του κατασκευαστή. Στον πίνακα 23 παρουσιάζονται τα περιγραφικά στοιχεία των παραγόντων του Ερωτηματολογίου Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (ΣΑΚΑ) όπως προέκυψαν από τη χορήγηση του ερωτηματολογίου στο δείγμα των παιδιών της έρευνάς μας και οι δείκτες εσωτερικής συνέπειας Cronbach's α για τους επτά παράγοντες του ΣΑΚΑ. Ο δείκτης Cronbach's α βρέθηκε υψηλός για τους παράγοντες Π1-αναζήτηση οικογενειακής στήριξης ($\alpha=0,85$) και Π4-λύση προβλήματος ($\alpha=0,70$) και μέτριος για τους παράγοντες Π2-συμπεριφορική αποφυγή ($\alpha=0,68$), Π3-αδυναμία/παραίτηση ($\alpha=0,59$), Π5-απομόνωση/απόσυρση ($\alpha=0,57$), Π6-αναζήτηση κοινωνικής στήριξης ($\alpha=0,55$) και Π7-αναθεώρηση/επανεκτίμηση ($\alpha=0,62$).

Πίνακας 23. Περιγραφικά στοιχεία των παραγόντων του Ερωτηματολογίου Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (ΣΑΚΑ)

<i>Παράγοντες ΣΑΚΑ</i>	Αριθμός προτάσεων	M.O.	T.A.	Cronbach α
Αναζήτηση οικογενειακής στήριξης	5	1,89	0,92	0,85
Αποφυγή, λήθη	6	1,61	0,64	0,68
Αδυναμία/παραίτηση	6	0,89	0,55	0,59
Λύση προβλήματος	6	1,96	0,64	0,70
Απομόνωση/απόσυρση	4	1,15	0,70	0,57
Αναζήτηση κοινωνικής στήριξης	4	1,47	0,72	0,55
Αναθεώρηση/επανεκτίμηση	4	2,02	0,68	0,62

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος T.A.: Τυπική απόκλιση.

α) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης»

Ο Πίνακας 24 παρουσιάζει την **ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των παραγόντων του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α.** (Μπεζεβέγκης, 2001) ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης των παιδιών του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους παράγοντες «Παραίτηση», «Απομόνωση» και «Αναθεώρηση» όσον αφορά στην ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης.

Αναλυτικότερα, πως έδειξε ο έλεγχος με το κριτήριο του Scheffé, στον παράγοντα «παραίτηση» τον υψηλότερο μέσο όρο είχαν όσοι ήταν «και θύματα και θύτες», ενώ τον χαμηλότερο μέσο όρο όσοι δεν ήταν «ούτε θύματα ούτε θύτες» και τα «θύματα», καθώς οι δυο αυτές ομάδες δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Τα παιδιά που ήταν «θύτες» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο χωρίς να διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες τρεις ομάδες (Scheffé), $F(3,412)=3,65$, $p<0,05$. Επίσης, αναφορικά με τον παράγοντα «απομόνωση» τον υψηλότερο μέσο όρο σημείωσαν οι μαθητές/-τριες «και θύματα και θύτες», ενώ τον χαμηλότερο μέσο όρο σημείωσαν όσοι δεν ήταν «ούτε θύματα ούτε θύτες» και οι «θύτες». Τα παιδιά που ήταν «θύματα» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο χωρίς όμως να διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες τρεις ομάδες (Scheffé), $F(3,412)=4,55$, $p<0,01$.

Τέλος, στον παράγοντα «**αναθεώρηση**», οι μαθητές/-τριες «θύματα» σημείωσαν τον υψηλότερο μέσο όρο $F(3,412)= 3,79$, $p<0,05$, όμως, οι αναλύσεις με το κριτήριο του Scheffé δεν εντόπισαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των ομάδων.

Πίνακας 24. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των παραγόντων του Ερωτηματολογίου Στρατηγικές Αντιμετώπισης Αγχωγόνων Καταστάσεων ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης των ατόμων του δείγματος

Παράγοντες του Ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ	Ομάδα εκφοβισμού/ θυματοποίησης				F- τιμή (d.f. = 3, 412)
	«Θύμα»	«Θύτης»	«Και θύτης και θύμα»	«Ούτε θύτης ούτε θύμα»	
	M.O.	M.O.	M.O.	M.O.	
Οικογενειακή στήριξη	2,08	2,01	1,74	1,89	0,98
Αποφυγή, λήθη	1,76	1,70	1,75	1,57	0,87
Παραίτηση	0,92 _α	1,05 _{α,β}	1,08 _β	0,75 _α	3,65*
Λύση προβλήματος	2,06	2,05	1,99	1,89	0,55
Απομόνωση	1,28 _{α,β}	1,19 _α	1,40 _β	0,92 _α	4,55**
Αναζήτηση βοήθειας	1,41	1,43	1,54	1,26	1,33
Αναθεώρηση	2,31	1,94	2,18	1,85	3,79*

Σημείωση. M.O.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Η κλίμακα βαθμολόγησης κυμαίνεται από 1=«ποτέ» μέχρι 4=«κάθε ημέρα». Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν πιο συχνά τις Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους που ανήκουν στον συγκεκριμένο παράγοντα. Μέσοι όροι που μοιράζονται κοινό δείκτη δεν διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους σύμφωνα με το post hoc Scheffé test

β) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «φύλο»

Ο Πίνακας 25 παρουσιάζει την ανάλυση διακύμανσης και τους μέσους όρους των παραγόντων του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α. (Μπεζεβέγκης, 2001) ως προς το φύλο των παιδιών του δείγματος. Εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους παράγοντες «Αποφυγή-λήθη» και «Απομόνωση» του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α.. Ειδικότερα, όπως φαίνεται από τη σύγκριση των μέσων όρων, τα κορίτσια χρησιμοποιούν, σημαντικά, πιο συχνά τις στρατηγικές που ανήκουν στον παράγοντα «Αποφυγή-λήθη», $F(1, 412)=8,62$ $p < 0,001$ και τις στρατηγικές που ανήκουν στον παράγοντα «Απομόνωση» $F(1, 412)=6,76$, $p < 0,05$ από ότι τα αγόρια.

Πίνακας 25. Ανάλυση διακύμανσης και μέσοι όροι των παραγόντων των παραγόντων του Ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ ως προς το φύλο των ατόμων του δείγματος

Παράγοντες Ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ	Φύλο		F- τιμή (d.f. = 1, 412)
	Αγόρια Μ.Ο.	Κορίτσια Μ.Ο.	
Οικογενειακή στήριξη	1,90	1,96	0,42
Αποφυγή, λήθη	1,59	1,80	8,62**
Παραίτηση	0,96	0,95	0,02
Λύση προβλήματος	1,99	2,00	0,01
Απομόνωση	1,10	1,29	6,76**
Αναζήτηση βοήθειας	1,36	1,46	1,90
Αναθεώρηση	2,07	2,07	0,00

Σημείωση. Μ.Ο.: Μέσος όρος. d.f.: βαθμοί ελευθερίας. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$. Υψηλότεροι μέσοι όροι δηλώνουν ότι τα παιδιά χρησιμοποιούν πιο συχνά τις Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους που ανήκουν στον συγκεκριμένο παράγοντα

γ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «τάξη φοίτησης»

Δεν εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους επτά παράγοντες του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α. (Μπεζεβέγκης, 2001) ως προς την τάξη φοίτησης, μεταξύ των μαθητών, δηλαδή, της πέμπτης και έκτης τάξης δημοτικού σχολείου.

δ) Στατιστική επίδραση της μεταβλητής «εθνικότητα»

Δεν εντοπίστηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές μεταξύ των μαθητών που είναι Έλληνες και των μαθητών που είναι είτε μετανάστες είτε παλιννοστούντες στους επτά παράγοντες του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α. (Μπεζεβέγκης, 2001).

ε) Συνάψεις μεταξύ των παραγόντων των ερωτηματολογίων ΣΑΚΑ και DSRS

Ο Πίνακα 26 παρουσιάζει τις συνάψεις μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson et al.1987) και των παραγόντων του ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ (Μπεζεβέγκης, 2001). Αρκετές από αυτές τις συνάψεις είναι στατιστικώς σημαντικές αλλά κυμαίνονται από χαμηλό έως μέτριο βαθμό (0,09 έως 0,40). Οι υψηλότερες συνάψεις παρατηρούνται κυρίως, στον παράγοντα «Απομόνωση» του ΣΑΚΑ και τους παράγοντες του DSRS.

Πίνακας 26. Συνάψεια (Pearson r) μεταξύ των παραγόντων των Ερωτηματολογίων DSRS και ΣΑΚΑ

Παράγοντες ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ	Παράγοντες ερωτηματολογίου DSRS		
	Αρνητικό συναίσθημα	Θετικό συναίσθημα	Κατάθλιψη - Σύνολο
	r	r	r
Οικογενειακή στήριξη	-0,07	-0,23***	-0,16***
Αποφυγή, λήθη	0,08	-0,01	0,02
Παραίτηση	0,16***	0,08	0,14**
Λύση προβλήματος	0,00	-0,17***	-0,14**
Απομόνωση	0,40***	0,19***	0,35***
Αναζήτηση βοήθειας	0,09*	-0,10*	-0,02
Αναθεώρηση	0,02	-0,10*	-0,10*

Σημείωση. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

3.4 Στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού και της θυματοποίησης από την καταθλιπτική διάθεση και της στρατηγικές αντιμετώπισης άγχους

Χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης (stepwise multiple regression) για τη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης των παιδιών (εξαρτημένη μεταβλητή) από τους παράγοντες των ερωτηματολογίων Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (Μπεζεβέγκης, 2001) και Καταθλιπτικής Διάθεσης (Birlson et

al. 1987) (ανεξάρτητες μεταβλητές). Υπενθυμίζουμε ότι αναφερόμαστε σε στατιστική πρόβλεψη, η οποία δεν υπονοεί σε καμία περίπτωση την ύπαρξη αιτιωδών σχέσεων. Εξάλλου δεν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε τέτοια συμπεράσματα εφόσον η ερευνητική στρατηγική που χρησιμοποιήσαμε είναι νατουραλιστική και δεν μας επιτρέπει να αποφανθούμε για τη φύση της συσχέτισης μεταξύ των μεταβλητών. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνοψίζονται στον Πίνακα 27.

Πίνακας 27. Ιεραρχική ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης των παραγόντων των ερωτηματολογίων ΣΑΚΑ και DSRS στη θυματοποίηση των 485 παιδιών του δείγματος

Ανεξάρτητες μεταβλητές (Παράγοντες ΣΑΚΑ & DSRS)	Μεταβολές				Συντελεστές		
	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>Beta</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
1) DSRS1: Αρνητικό Συναίσθημα	0,36	0,13	64,49	<0,001	0,35	8,03	<0,001
2) ΣΑΚΑ7 Αναθεώρηση	0,38	0,15	9,65	<0,01	0,14	3,11	<0,01

Σημείωση. Εξαρτημένη μεταβλητή: Θυματοποίηση. Αναφέρονται μόνο οι μεταβλητές που συμβάλλουν σημαντικά στη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης

Βρέθηκε ότι ο παράγοντας «Αρνητικό συναίσθημα» του ερωτηματολογίου για την Καταθλιπτική Διάθεση και ο παράγοντας «Αναθεώρηση» του ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ (Μπεζεβέγκης, 2001), συμβάλλουν σημαντικά στη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης. Ο δείκτης πολλαπλής συνάφειας είναι 0,38 και ο δείκτης R^2 είναι 0,15, δηλαδή 15% της διασποράς της θυματοποίησης εξηγείται από τη συχέτισή της με τους δύο παραπάνω παράγοντες. Από την επισκόπηση των *beta* τιμών προκύπτει ότι η κατεύθυνση της συσχέτισης αυτής είναι θετική: όσο εντονότερο είναι το «Αρνητικό συναίσθημα» ($beta=0,35$, $t=8,03$, $p<0,001$) και όσο περισσότερο χρησιμοποιούν στρατηγικές «Αναθεώρησης» για την αντιμετώπιση καταστάσεων άγχους ($beta=0,14$, $t=3,11$, $p<0,01$), τόσο μεγαλύτερη είναι η θυματοποίηση των παιδιών. Οι υπόλοιπες ανεξάρτητες μεταβλητές (οι υπόλοιποι παράγοντες του ΣΑΚΑ και το «Θετικό συναίσθημα» του DSRS) δεν συμβάλλουν περαιτέρω στη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης.

Επίσης, χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης (stepwise multiple regression) για τη στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού των παιδιών

(εξαρτημένη μεταβλητή) από τους παράγοντες των ερωτηματολογίων Στρατηγικών Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (Μπεζεβέγκης, 2001) και Καταθλιπτικής Διάθεσης (Birlson et al. 1987) (ανεξάρτητες μεταβλητές). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης συνοψίζονται στον Πίνακα 28.

Πίνακας 28. Ιεραρχική ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης των παραγόντων των ερωτηματολογίων ΣΑΚΑ και DSRS στον εκφοβισμό των 485 παιδιών του δείγματος

Ανεξάρτητες μεταβλητές (Παράγοντες ΣΑΚΑ & DSRS)	Μεταβολές				Συντελεστές		
	<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>Beta</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
1) DSRS1: Αρνητικό Συναίσθημα	0,27	0,07	33,97	<0,001	0,25	5,38	<0,001
2) ΣΑΚΑ3 Παραίτηση	0,29	0,09	6,60	<0,05	0,12	2,57	<0,05

Σημείωση. Εξαρτημένη μεταβλητή: Εκφοβισμός. Αναφέρονται μόνο οι μεταβλητές που συμβάλλουν σημαντικά στη στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού

Βρέθηκε ότι ο παράγοντας «Αρνητικό συναίσθημα» του ερωτηματολογίου για την Καταθλιπτική Διάθεση και ο παράγοντας «Παραίτηση» του ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ (Μπεζεβέγκης, 2001), συμβάλλουν σημαντικά στη στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού. Ο δείκτης πολλαπλής συνάφειας είναι 0,29 και ο δείκτης R^2 είναι 0,09, δηλαδή 9% της διασποράς του εκφοβισμού εξηγείται από τη συχέτισή του με τους δύο παραπάνω παράγοντες. Από την επισκόπηση των *beta* τιμών προκύπτει ότι η κατεύθυνση της συσχέτισης αυτής είναι θετική: όσο εντονότερο είναι το «Αρνητικό συναίσθημα» ($beta=0,25$, $t=5,38$, $p<0,001$) και όσο περισσότερο χρησιμοποιούν στρατηγικές «Παραίτησης» για την αντιμετώπιση καταστάσεων άγχους ($beta=0,12$, $t=2,57$, $p<0,05$), τόσο συχνότερος είναι ο εκφοβισμός των παιδιών. Οι υπόλοιπες ανεξάρτητες μεταβλητές (οι υπόλοιποι παράγοντες του ΣΑΚΑ και το «Θετικό συναίσθημα» του DSRS) δεν συμβάλλουν περαιτέρω στη στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού.

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η έρευνά μας επεδίωξε να προσδιορίσει την επικράτηση των συμπεριφορών εκφοβισμού/θυματοποίησης μεταξύ μαθητών/-τριών 5^{ης} και 6^{ης} τάξης δημοτικών σχολείων της Αττικής και να συχετίσει τον εκφοβισμό με την καταθλιπτική διάθεση και τις στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων.

Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι τα ποσοστά των «θυμάτων» και των «θυτών», ήταν παρόμοια, ενώ το ποσοστό των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα» είναι περίπου όσο το άθροισμα των ποσοστών των «θυμάτων» και των «θυτών». Επίσης, περίπου τέσσερα στα δέκα παιδιά δεν σχετίζονταν άμεσα με τον εκφοβισμό («ούτε θύτες ούτε θύματα»). Φαίνεται λοιπόν ότι τρεις στους πέντε μαθητές/-τριες βίωσαν ή συμμετείχαν στον εκφοβισμό ή τη θυματοποίηση. Το ίδιο ποσοστό βρέθηκε και σε μια έρευνα που έγινε σε σχολεία της Νότιας Νέας Ουαλίας, στην Αυστραλία (Forego, McLellan, Rissel & Bauman, 1999). Γενικά, όμως, τα ποσοστά των ομάδων εκφοβισμού θυματοποίησης που βρήκαμε στην έρευνά μας είναι αυξημένα σε σχέση με αρκετές άλλες έρευνες τόσο στον ελληνικό χώρο όσο και διεθνώς (Olweus, 1993, Whitney και Smith, 1993, Austin και Smith, 1996, Andreou, 1999, Pellegrini *et al.*, 1999). Η πιο αξιοσημείωτη διαφορά αφορά στο ποσοστό των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα». Όμως, σε έρευνα στην Κύπρο (Κόκκινος & Παναγιώτου, 2002) σε μαθητές Γυμνασίου, αναφέρθηκε ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό (44%) παιδιών που θυματοποιούνται τα ίδια και εκφοβίζουν άλλα..

Πρέπει, εδώ να σημειώσουμε ότι άμεσες συγκρίσεις με στοιχεία που προέρχονται από άλλες χώρες είναι δύσκολες λόγω των διαφορών στους ορισμούς του εκφοβισμού/θυματοποίησης, στις χρονικές περιόδους που έχουν χρησιμοποιηθεί (δηλαδή τον «περασμένο μήνα» ή «τους τελευταίους τρεις μήνες» ή μη προσδιορισμένο χρόνο σε άλλες έρευνες) και στα ψυχομετρικά εργαλεία που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη συλλογή των δεδομένων (Boulton και συν., 2001).

Όσον αφορά στην τάξη φοίτησης των αναφερόμενων θυτών, τα ποσοστά που αναφέρονται από τα «θύματα» (ερ. 4 του Ε.ΕΚ.Θ., Rolider, 2000) είναι χαμηλότερα, αλλά ανάλογα με αυτά τα οποία αναφέρονται από το σύνολο των παιδιών του δείγματος (ερ. 12 του Ε.ΕΚ.Θ.). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην ερώτηση 4 που απευθύνεται στα θύματα, τα υπόλοιπα παιδιά δηλώνουν ότι δεν θυματοποιούνται, οπότε το ποσοστό της επιλογής «δεν με φοβερίζουν» είναι υψηλότερο. Επίσης, στην ερώτηση 4 τα παιδιά

είχαν στη διάθεσή τους μία παραπάνω επιλογή (δεν πηγαίνουν στο σχολείο μου) σε σχέση με την ερώτηση 12, οπότε τα ποσοστά μοιράζονται περισσότερο. Αντίθετα, στην ερώτηση 12 απαντούν σχετικά με την τάξη φοίτησης των αναφερόμενων θυτών το σύνολο των παιδιών. Ειδικότερα, το μεγαλύτερο ποσοστό των αναφερόμενων θυτών προέρχεται από μεγαλύτερη τάξη αλλά, και ένα παρόμοιο ποσοστό προέρχεται από την ίδια τάξη με αυτή που φοιτούν τα θύματα. Ακολουθούν, σε χαμηλότερο, αλλά αξιόλογο ποσοστό οι θύτες που αναφέρεται ότι προέρχονται από το άλλο τμήμα και στη συνέχεια οι «εξωσχολικοί». Τέλος, οι θύτες που προέρχονται από μικρότερη τάξη αποτελούν ένα μικρό, αλλά όχι αμελητέο ποσοστό. Στο Ισραήλ, σε έρευνα με παιδιά ίδιας ηλικίας (Rolider, Lapidot και Levy, 2000), παρατηρούμε παρόμοια ποσοστά, με εξαίρεση το πολύ υψηλότερο (διπλάσιο) ποσοστό των αναφερόμενων θυτών οι οποίοι προέρχονται από την ίδια τάξη με αυτή στην οποία φοιτούν τα «θύματα». Είναι πιθανό ότι αυτή η διαφορά οφείλεται σε πολιτισμικούς και συγκυριακούς παράγοντες, όπως οι πόλεμοι και οι ταραχές στη Μέση Ανατολή.

Σε μια έρευνα (Silvernail και συν., 1999) που έγινε στις ΗΠΑ (University of Southern Maine), σε παιδιά Γ΄ τάξης δημοτικού, βρέθηκαν παρόμοια ποσοστά αναφερόμενων θυτών που φοιτούν «στην τάξη μου» και «σε μικρότερη τάξη», αλλά υψηλότερο ποσοστό που φοιτούν «στο άλλο τμήμα» και πολύ υψηλότερο ποσοστό που φοιτούν «σε μεγαλύτερη τάξη». Στην έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκε ένα ερωτηματολόγιο για τον εκφοβισμό/θυματοποίηση σε παιδιά Γ΄ τάξης Δημοτικού το οποίο έχει αρκετά κοινά σημεία με το Ερωτηματολόγιο για τον Εκφοβισμό και τη Θυματοποίηση του Rolider που χρησιμοποιήσαμε στην παρούσα έρευνα.

Σχετικά με τις ερωτήσεις που αφορούν στην αντιμετώπιση του εκφοβισμού και στα πρόσωπα στα οποία τα παιδιά μιλούν για τον εκφοβισμό, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι είναι υποθετικές. Πιθανώς, τα παιδιά που είχαν βιώσει διάφορες μορφές εκφοβισμού απάντησαν στις ερωτήσεις για τις στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποίησαν στην πραγματικότητα, αν και, εναλλακτικά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποκρίθηκαν με διαφορετικές στρατηγικές αντιμετώπισης από αυτές που χρησιμοποίησαν πραγματικά, εάν αυτές οι στρατηγικές αντιμετώπισης δεν μείωσαν ή δεν σταμάτησαν τις συμπεριφορές εκφοβισμού. Κατά συνέπεια, οι απαντήσεις των παιδιών για τις στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποίησαν πρέπει να εξετάζονται μόνο ως αναπαραστάσεις αυτού που τα παιδιά σκέφτηκαν ότι θα έκαναν όταν εκφοβιστούν.

Όσον αφορά στην **αντιμετώπιση του εκφοβισμού**, φαίνεται πως όταν εκφοβίζονται, τα περισσότερα παιδιά «προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση» ή «τους λένε να σταματήσουν». Τις αντιδράσεις αυτές μπορούμε να τις θεωρήσουμε ως στρατηγικές που εστιάζουν στο πρόβλημα (ή στρατηγικές προσέγγισης ή ενεργητικές στρατηγικές). Μικρότερο ποσοστό παιδιών «απομακρύνονται ή φεύγουν», «δεν κάνουν τίποτα» ή «παραμένουν στο σπίτι και δεν πηγαίνουν σχολείο». Τις αντιδράσεις αυτές μπορούμε να τις θεωρήσουμε ως στρατηγικές που εστιάζουν στο συναίσθημα (ή στρατηγικές αποφυγής ή παθητικές στρατηγικές). Πολύ μικρότερο ποσοστό παιδιών «χτυπούν άλλα παιδιά» ή «καταστρέφουν ξένα πράγματα». Οι αντιδράσεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν ως στρατηγικές εξωτερίκευσης-επιθετικότητας. Τόσο οι Rolider, Lapidot και Levy (2000) στο Ισραήλ, όσο και οι Silvernail και συν. (1999) στις ΗΠΑ, βρήκαν παρόμοια ποσοστά ενεργητικών, παθητικών και άλλων αντιδράσεων των «θυμάτων» στον εκφοβισμό.

Αναφορικά με τα **πρόσωπα εμπιστοσύνης** στα οποία απευθύνονται οι μαθητές/-τριες όταν θυματοποιούνται παρατηρούμε ότι το ένα τρίτο περίπου απευθύνονται στο δάσκαλο του ή το διευθυντή του σχολείου, άλλο ένα τρίτο περίπου απευθύνονται στα μέλη της οικογένειας τους και το ένα τέταρτο περίπου το συζητούν με ένα συμμαθητή τους. Εξάλλου, ένα στα δέκα «δεν κάνουν τίποτα και περιμένουν να σταματήσει» και ένα στα τριάντα περίπου «δεν κάνουν τίποτα επειδή φοβούνται». Φαίνεται, ότι οι μαθητές θεωρούν τους εκπαιδευτικούς ως πρόσωπα της «έσω ομάδας» (Γεώργας, 1995) όπου μπορούν να απευθυνθούν όταν αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Οι Silvernail και συν. (1999) στις ΗΠΑ, βρήκαν ότι τα παιδιά Γ΄ τάξης, όταν θυματοποιούνται, απευθύνονται στο ίδιο ποσοστό σε συνομηλίκους. Όσον αφορά όμως στους ενήλικους (44.6%) στους οποίους απευθύνονται όσοι θυματοποιούνται, δεν κάνουν διαφοροποίηση ανάμεσα σε γονείς και εκπαιδευτικούς. Τα ποσοστά που βρήκαμε διαφέρουν από πρόσφατα ευρήματα των Πετρόπουλου & Παπαστυλιανού (2001), όπου οι μαθητές Δημοτικού, όταν θυματοποιούνται, στρέφονται κυρίως στους γονείς και λιγότερο στο δάσκαλο ή το διευθυντή, ενώ λίγοι απευθύνονται σε φίλους. Η διαφορά αυτή ίσως οφείλεται σε διαφορές σε χαρακτηριστικά του δείγματος.

Σε σχέση με την **εξέλιξη-έκβαση των γεγονότων** αφότου οι μαθητές/-τριες που θυματοποιούνται το είπαν σε κάποιον, παρατηρούμε ότι στα δύο τρίτα των περιπτώσεων η κατάσταση βελτιώθηκε, στο ένα πέμπτο «δεν άλλαξε τίποτα» και σε λιγότερο από ένα εικοστό τα πράγματα πήγαν χειρότερα, ενώ ένας στους δέκα δεν μίλησε σε κανέναν για

τη θυματοποίηση. Σε σχέση με τις έρευνες των Rolider, Lapidot και Levy (2000), στο Ισραήλ και των Silvernail και συν. (1999) στις ΗΠΑ, παρατηρούμε ότι στο δείγμα μας σε μεγαλύτερο ποσοστό υπήρξε βελτίωση, ενώ σε μικρότερα ποσοστά τα πράγματα έμειναν στάσιμα ή χειρότερεσαν. Γενικά, δηλαδή, στο ελληνικό δείγμα η γνωστοποίηση του εκφοβισμού από το θύμα είχε θετικότερη εξέλιξη. Εξάλλου, οι Έλληνες μαθητές επέλεξαν να μην μιλήσουν σε κανέναν στο ίδιο περίπου ποσοστό με τους Ισραηλινούς ενώ, στις ΗΠΑ τα θύματα ήταν πιο πιθανό να αναφέρουν σε κάποιον τα προβλήματα τους.

Όσον αφορά στη **στάση προς το σχολείο**, τα μισά παιδιά αισθάνονται «υπέροχα» και απολαμβάνουν να πηγαίνουν στο σχολείο, τα δύο πέμπτα αισθάνονται «καλά» και απολαμβάνουν να πηγαίνουν στο σχολείο, ενώ το ένα στα δέκα αισθάνονται «λύπη» και είναι δυστυχημένα μερικές ημέρες έως κάθε ημέρα. Παρόμοια ποσοστά, αναφέρονται και στην έρευνα των Silvernail και συν., (1999) με δείγμα παιδιά Γ΄ τάξης δημοτικού που έγινε στις ΗΠΑ.

Τα παιδιά **«και θύματα και θύτες»** είχαν τους υψηλότερους μέσους όρους από τις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης, στις τρεις μορφές θυματοποίησης και στις τρεις μορφές εκφοβισμού. Φαίνεται ότι τα παιδιά που θυματοποιούνται περισσότερο αντεπιτίθενται επίσης, και θυματοποιούν κι εκείνα με τη σειρά τους άλλα παιδιά. Άλλες έρευνες έχουν δείξει ότι οι «και θύματα και θύτες» είναι αγχώδεις, επιθετικοί, και σε μερικές περιπτώσεις υπερενεργητικοί/υπερκινητικοί (Olweus, 1993), και τείνουν να έχουν ένα χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης (Andreou, 2000). Επίσης, ότι έχουν τον υψηλότερο κίνδυνο για ποικίλα προβλήματα συμπεριφοράς (Kumpulainen *et al.*, 1998, Wolke *et al.*, 2000). Η επιθετικότητα των «και θυμάτων και θυτών» μπορεί να είναι κατά κύριο λόγο αντιδραστική (reactive), δηλαδή, μια μορφή υπεράσπισης απέναντι στα συναισθήματα απογοήτευσης ή ευπάθειας σε καταστάσεις σύγκρουσης με άλλα παιδιά (Dodge *et al.*, 1997).

Το γεγονός ότι τα **«θύματα»** έχουν χαμηλότερο μέσο όρο στη θυματοποίηση από τους **«και θύματα και θύτες»** είναι μια πρόσθετη ένδειξη ότι οι μαθητές/-τριες που αντεπιτίθενται αποτελούν περισσότερο επίμονο στόχο εκφοβισμού (Kristensen & Smith, 2003) σε σχέση με τους πιο παθητικούς-υποτακτικούς μαθητές «θύματα».

Από τον τρόπο που έχουμε προσδιορίσει τις ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης, είναι αναμενόμενο ότι τα **«θύματα»** όπως και τα παιδιά **«και θύματα και θύτες»** θα

έχουν, και έχουν, υψηλότερους μέσους όρους και από τους «θύτες» και από τους «ούτε θύματα ούτε θύτες» στη **«λεκτική θυματοποίηση»**, όπως και στις υπόλοιπες μορφές θυματοποίησης. Όμως, στη «λεκτική θυματοποίηση», οι «και θύματα και θύτες» δεν διαφέρουν σημαντικά από τα «θύματα». Φαίνεται ότι οι λεκτικές επιθέσεις είναι γενικότερα περισσότερο εύκολος και άμεσος τρόπος διαπληκτισμού μεταξύ των μαθητών σε σχέση με τις σωματικές ή τις έμμεσες. Οι Πετρόπουλος και Παπαστυλιανού (2001), βρήκαν, επίσης, ότι η συχνότερη μορφή θυματοποίησης σε μαθητές ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού είναι η λεκτική και ακολουθεί η σωματική. Οι λεκτικές επιθέσεις δεν απαιτούν μεγαλύτερη σωματική δύναμη και δεν επισύρουν σοβαρές τιμωρίες όπως ή σωματικές επιθέσεις, αλλά, ούτε απαιτούν ιδιαίτερο σχεδιασμό, οργάνωση και κοινωνικές δεξιότητες όπως οι έμμεσες. Γι' αυτό, ίσως, ότι απευθύνονται με παρόμοια συχνότητα και προς τα «θύματα» και προς τους «και θύματα και θύτες».

Το εύρημα ότι οι «θύτες» έχουν χαμηλότερο μέσο όρο στον εκφοβισμό από τους **«και θύματα και θύτες»** ίσως σχετίζεται με την «προσθενεργό» (proactive) επιθετικότητα, η οποία περιγράφεται ως δυσάρεστη αλλά ψύχραιμη, καθώς δεν απαιτεί πρόκληση, ούτε θυμό (Brendgen, Vitaro, Tremblay & Lavoie, 2001). Φαίνεται ότι αυτή η μορφή επιθετικότητας ταιριάζει περισσότερο σε παιδιά που είναι μόνο «θύτες» και τα οποία λόγω μεγαλύτερης σωματικής, νοητικής και/ή κοινωνικής δύναμης (Olweus, 1993) δεν δέχονται συχνά επιθέσεις από τους συνομηλίκους τους ή τουλάχιστον δεν τις αντιλαμβάνονται ως τέτοιες. Έτσι, εκφοβίζουν όταν οι ίδιοι το επιλέξουν και όχι επειδή αντιλαμβάνονται διαρκώς προκλήσεις στο περιβάλλον τους όπως οι αντιδραστικά επιθετικοί μαθητές/-τριες.

Οι «θύτες» και οι «ούτε θύματα ούτε θύτες» όπως είναι αναμενόμενο έχουν τον υψηλότερο μέσο στο **«αίσθημα ασφάλειας»** καθώς δεν απειλούνται από κανέναν όπως τα παιδιά που ανήκουν στις άλλες δυο ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Η ανασφάλεια που αισθάνονται τα «θύματα», όσο και οι «ούτε θύτες ούτε θύματα» έχει μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή τους. Εξάλλου, τα «θύματα» περιγράφονται γενικά ως περισσότερο αγχώδη, ανασφαλή και επιφυλακτικά από τα παιδιά («ούτε θύματα ούτε θύτες») (Olweus, 1993, Hawker & Boulton, 2000).

Όσον αφορά στην **«παρατήρηση»**, τον υψηλότερο μέσο όρο σημείωσαν τα παιδιά που ανήκουν στην ομάδα «και θύματα και θύτες». Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι οι «και θύματα και θύτες» είχαν τον υψηλότερο μέσο όρο τόσο στον εκφοβισμό όσο και

στη θυματοποίηση οδηγούμαστε αβίαστα στο συμπέρασμα ότι είναι παρόντες και συνεπώς και παρατηρητές στα περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού-θυματοποίησης. Αντίστοιχα, οι «ούτε θύματα ούτε θύτες», εφόσον γενικά δεν συμμετέχουν περιστατικά εκφοβισμού-θυματοποίησης, είναι επόμενο να έχουν το χαμηλότερο μέσο όρο στην «παρατήρηση».

Τα παιδιά «**ούτε θύτες ούτε θύματα**» όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν «προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση», και «τους λένε να σταματήσουν» σε μικρότερο ποσοστό από ότι οι υπόλοιπες τρεις ομάδες που εμπλέκονται στον εκφοβισμό. Δηλαδή, τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα» χρησιμοποιούν σε μικρότερο ποσοστό ενεργητικές (ή εστιασμένες στο πρόβλημα) στρατηγικές αντιμετώπισης του εκφοβισμού σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες που εμπλέκονται στον εκφοβισμό. Στην περίπτωση του εκφοβισμού οι ενεργητικές στρατηγικές αντιμετώπισης φαίνεται ότι δεν φέρνουν το επιθυμητό αποτέλεσμα λόγω της δεδομένης ανισορροπίας δύναμης μεταξύ «θύτη» και «θύματος» και της προκλητικότητας των «θυτών». Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η αντίδραση του «θύματος» συνήθως λειτουργεί ως ενίσχυση για το «θύτη», τότε η έλλειψη αντεπιθετικότητας και η διατήρηση της ψυχραιμίας μπορούν να αποδειχθούν περισσότερο προσαρμοστικές πρακτικές (Μόττη, 2000).

Εξάλλου, τα παιδιά «και θύτες και θύματα» καθώς και τα «θύματα» «απομακρύνονται, φεύγουν» όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν σε υψηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με τα ποσοστά εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και των «θυτών». Η στρατηγική αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως στρατηγική που εστιάζει στο συναίσθημα (ή στρατηγική αποφυγής ή παθητική στρατηγική). Είναι πιθανό ότι κάποια από τα παιδιά που ανήκουν στους «ούτε θύτες ούτε θύματα» και στους «θύτες» θεώρησαν ότι το υποερώτημα αυτό (όπως επίσης και τα δύο προηγούμενα) δεν τους αφορά, καθώς δεν εκφοβίζονται από κάποιον. Έτσι, οι «και θύτες και θύματα» καθώς και τα «θύματα» σημείωσαν υψηλότερα ποσοστά στα υποερωτήματα αυτής της ερώτησης.

Από τα παιδιά, τα οποία επιλέγουν να «χτυπούν άλλα παιδιά» όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν, τα ποσοστά των «θυτών» και των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα» είναι υψηλότερα σε σύγκριση με τα ποσοστά εκείνων που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και των «θυμάτων». Το αποτέλεσμα αυτό είναι αναμενόμενο από τον τρόπο που προσδιορίσαμε τις ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Οι «θύτες»

χτυπούν άλλα παιδιά αφού, μάλιστα, διαθέτουν, συνήθως, και την φυσική δύναμη που απαιτείται για κάτι τέτοιο. Σχετικά με τους «και θύτες και θύματα» το εύρημα αυτό βρίσκεται σε συμφωνία με άλλες έρευνες. Οι Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού (2001), βρήκαν (με ανάλυση παλινδρόμησης) ότι οι μαθητές 11-12 χρονών γίνονται θύματα όταν οι ίδιοι επιτίθενται βίαια στους άλλους. Παρόμοια, οι Kristensen & Smith, (2003) στις ΗΠΑ διαπίστωσαν ότι ο εκφοβισμός ήταν πιο επίμονος στα αγόρια «θύματα» τα οποία οι συνομήλικοι θεωρούσαν ότι «αντιμαχούν/ανταποδίδουν» ως αντίδραση στον εκφοβισμό, σε σύγκριση με τα αγόρια «θύματα» της ίδιας ηλικίας που έγιναν αντιληπτά από τους συνομηλικούς ότι «έχουν τη βοήθεια φίλων» στις καταστάσεις εκφοβισμού. Επίσης, οι Salmivalli, Karhunen και Lagerspetz (1996), στη Φινλανδία, βρήκαν ότι η «αντεπιθετικότητα» συνδέονταν με την έναρξη ή τη συνέχεια του εκφοβισμού τόσο στα αγόρια, όσο και στα **κορίτσια «θύματα»**. Από την άλλη μεριά, ο Banks (1997), έδειξε πως οι μαθητές θεωρούσαν ότι τα «θύματα» ήταν «αδύναμα» και ότι «φοβούνται να ανταποδώσουν/αντιμαχήσουν».

Τα παιδιά «και θύτες και θύματα» όταν δέχονται επιθέσεις ή εκφοβίζονται επιλέγουν να βλάπτουν άλλα παιδιά είτε χτυπώντας τα, όπως προαναφέρθηκε, είτε «καταστρέφοντας ξένα πράγματα» περισσότερο από τις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Οι αντιδράσεις τους αυτές αποτελούν συμπεριφορές «αντεπιθετικότητας» και ανήκουν στις στρατηγικές εξωτερίκευσης-επιθετικότητας. Οι στρατηγικές αυτές στην περίπτωση του εκφοβισμού/θυματοποίησης πρέπει να θεωρηθούν ως δυσπροσαρμοστικές στρατηγικές, καθώς δεν συμβάλλουν αποτελεσματικά στην επίλυση του προβλήματος της θυματοποίησης.

Τα «θύματα» και εκείνοι που είναι «και θύτες και θύματα» επιλέγουν να «το συζητούν με ένα συμμαθητή τους» όταν απειλούνται ή εκφοβίζονται σε υψηλότερο ποσοστό σε σύγκριση με αυτούς που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» καθώς και τους «θύτες». Είναι πιθανό ότι οι περισσότεροι από τους «θύτες» και οι «ούτε θύτες ούτε θύματα» θεώρησαν ότι η ερώτηση 6 («τι κάνεις όταν σε χτυπούν/εκφοβίζουν») δεν τους αφορά και δεν την επέλεξαν κι έτσι οι υπόλοιπες δύο ομάδες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά στα υποερωτήματα της ερώτησης αυτής.

Τα παιδιά «και θύτες και θύματα» όταν απειλούνται ή εκφοβίζονται αναφέρουν συχνότερα ότι «δεν κάνουν τίποτα και περιμένουν να σταματήσει», σε σύγκριση με τα παιδιά τα οποία ανήκουν στις υπόλοιπες τρεις ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, είναι αναμενόμενο ότι το ποσοστό

των «και θυτών και θυμάτων» θα είναι υψηλότερο από τα ποσοστά των «θυτών» και των παιδιών «ούτε θύτες ούτε θύματα» στην ερώτηση αυτή. Όμως, δεν είναι αναμενόμενο να παρουσιάζουν οι «και θύτες και θύματα» υψηλότερο ποσοστό σε αυτό το υποερώτημα σε σχέση με τα «θύματα». Τα «θύματα» αναμένεται να είναι περισσότερο παθητικά/υποτακτικά στις αντιδράσεις τους από τους «και θύτες και θύματα» υιοθετώντας στρατηγικές αποφυγής (ή στρατηγικές που εστιάζουν στο συναίσθημα).

Όσον αφορά στην **εξέλιξη-έκβαση των γεγονότων ατόμου** οι μαθητές/-τριες που θυματοποιούνται **το είπαν σε κάποιον**, τα παιδιά τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις «τα πράγματα πήγαν καλύτερα», «η κατάσταση χειροτέρευσε» και «δεν το είπα σε κανένα» και μειωμένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «δεν με εκφόβισε/θυματοποίησε κανείς» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Παρατηρούμε αρχικά, ότι υπάρχει μια αντίφαση στις απαντήσεις των «και θυτών και θυμάτων» σε αυτή την ερώτηση, καθώς εμφανίζουν υψηλότερο ποσοστό και στη θετική και στην αρνητική έκβαση σε σχέση με τις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Ίσως είναι σκόπιμο στο σημείο αυτό να θυμηθούμε μια έρευνα από τη Μεγάλη Βρετανία (Salmon, James & Smith, 1998), η οποία έδειξε ότι η θυματοποίηση σχετίζεται ανάμεσα στα άλλα και με υψηλή βαθμολογία ψεύδους, ενώ αντίθετα οι «θύτες» έχουν χαμηλή βαθμολογία ψεύδους. Μια άλλη έρευνα στην Αυστραλία (Forero, Mclellan, Rissel & Bauman, 1999), έδειξε ότι οι μαθητές που και θυματοποιήθηκαν και εκφόβισαν άλλους είχαν το μεγαλύτερο αριθμό ψυχολογικών και ψυχοσωματικών συμπτωμάτων. Είναι πιθανό ότι οι αυξημένες δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα», έχουν ως συνέπεια την εμπέδωση δυσλειτουργικών σχέσεων με το περιβάλλον τους με αποτέλεσμα να καταφεύγουν συχνότερα σε ψέματα προκειμένου να συνδυάσουν τις απαιτήσεις της πραγματικότητας με την ανάγκη να διατηρήσουν ανέπαφη την αυτοεκτίμησή τους. Το εύρημα ότι οι «και θύτες και θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «η κατάσταση χειροτέρευσε» δεν μπορεί να ερμηνευθεί με ασφάλεια, λόγω του συνολικά, πολύ μικρού αριθμού των παιδιών που απάντησαν καταφατικά σε αυτό το υποερώτημα. Το εύρημα ότι οι μαθητές «και θύματα και θύτες» «δεν το είπαν σε κανένα» είναι αναμενόμενο καθώς αναφέρεται στη διεθνή βιβλιογραφία (Smith & Sharp, 1994. Rolider, 2000) και φαίνεται ότι μπορεί να συνδυαστεί με τις στρατηγικές «παραίτηση» και «απομόνωση» του ΣΑΚΑ τις οποίες χρησιμοποιούν περισσότερο από τις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης.

Τέλος, το μειωμένο ποσοστό των παιδιών «και θύματα και θύτες» όσον αφορά στην απάντηση «δεν με εκφόβισε/θυματοποίησε κανείς» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης είναι συνεπές με τα προηγούμενα ευρήματα.

Τα «θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «δεν άλλαξε τίποτα» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Ο εκφοβισμός αποτελεί ένα πρόβλημα που συμβαίνει στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Η επιθετικότητα των «θυτών» συμβαίνει σε κοινωνικά πλαίσια στα οποία οι εκπαιδευτικοί και οι γονείς είναι γενικά απληροφόρητοι για την έκταση του προβλήματος. Οι γονείς συζητούν με τα παιδιά τους μόνο σε περιορισμένη έκταση για το πρόβλημα του εκφοβισμού (Olweus, 1993). Οι δάσκαλοι, σύμφωνα με τις αναφορές των μαθητών, συζητούν στις τάξεις τους για τον εκφοβισμό σπάνια ή ποτέ. Το προσωπικό του σχολείου μπορεί να δει τον εκφοβισμό ως «αβλαβές δίκαιο του διαδρόμου» που είναι καλύτερα να αγνοείται εκτός αν ο λεκτικός και ο ψυχολογικός εκφοβισμός διασταυρώνεται με τη φυσική επίθεση ή την κλοπή (Banks, 1997). Εξάλλου, σε κανένα σχεδόν σχολείο στην Ελλάδα δεν εφαρμόζεται συστηματικά κάποιο πρόγραμμα αντιμετώπισης της θυματοποίησης, ενώ, τα άλλα παιδιά είναι είτε απρόθυμα να αναμιχθούν ή απλά δεν γνωρίζουν πώς να βοηθήσουν. Ως αποτέλεσμα, τα «θύματα», τα οποία εξ' ορισμού αδυνατούν να υπερασπιστούν μόνο τους τον εαυτό τους λόγω της ανισορροπίας δύναμης συγκριτικά με τους «θύτες» τους, αλλά και της παθητικότητάς τους, εξακολουθούν να μένουν αβοήθητα και μετά τη γνωστοποίηση της κατάστασης στα σημαντικά πρόσωπα του κοινωνικού τους περίγυρου.

Τα κορίτσια εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στα «θύματα» και στα παιδιά που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στους «θύτες», καθώς και στα παιδιά τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» σε σύγκριση με τα αγόρια. Και στις ΗΠΑ (Silvernail και συν., 1999), βρέθηκε ότι το ποσοστό των αγοριών «θυτών» ήταν σχεδόν διπλάσιο από το ποσοστό των κοριτσιών «θυτών». Τα αγόρια είναι πολύ περισσότερο πιθανό από τα κορίτσια, να βλάψουν άλλους όταν θυματοποιούνται.

Τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στον «εκφοβισμό» γενικά και στο «λεκτικό εκφοβισμό» ειδικότερα. Τόσο ο φυσικός (σωματικός) όσο και ο λεκτικός εκφοβισμός είναι περισσότερο συνηθισμένοι μεταξύ των αγοριών ενώ, τα κορίτσια χρησιμοποιούν συχνότερα περισσότερο έμμεσες μορφές παρενόχλησης όπως η συκοφαντία, η διάδοση φημών και ο χειρισμός των φιλικών σχέσεων (Olweus, 1993,

Smith & Sharp, 1994). Παρόλο που οι Boulton και συν. (2001) θεωρούν ότι τα δεδομένα που αναφέρονται στις διαφορές της λεκτικής επιθετικότητας ανάμεσα στα δύο φύλα τα διακρίνει λιγότερη συνέπεια. Άλλοι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα αγόρια εμπλέκονται περισσότερο σε επεισόδια λεκτικής επιθετικότητας συγκριτικά με τα κορίτσια (π.χ. Osterman), άλλοι υποστηρίζουν το αντίθετο (π.χ. Archer) και άλλοι δε βρίσκουν καμία σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο φύλων.

Τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στη «λεκτική θυματοποίηση». Αυτό είναι αναμενόμενο αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι τα αγόρια τείνουν να εκφοβίζουν περισσότερο αγόρια παρά κορίτσια (Olweus, 1993) και το συνδυάσουμε με το προηγούμενο εύρημα ότι τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στο «λεκτικό εκφοβισμό».

Γενικότερα, και ανεξάρτητα από τη φύση των κοινωνικών συναναστροφών, ο εκφοβισμός και η θυματοποίηση αποτελούν μεγαλύτερα προβλήματα για τα αγόρια από ότι για τα κορίτσια στα ελληνικά σχολεία.

Τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στο **«αίσθημα ασφάλειας»**. Και στην έρευνα των Silvernail και συν. (1999) που πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ (University of Southern Maine) τα αγόρια σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο από τα κορίτσια στο «αίσθημα ασφάλειας», παρόλο που και σε αυτήν την έρευνα οι διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών δεν ήταν μεγάλες.

Τα αγόρια τα οποία ανήκουν στην ομάδα «και θύτες και θύματα» σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο στο λεκτικό εκφοβισμό από ό,τι τα κορίτσια «και θύτες και θύματα». Αντίθετα, τα αγόρια που ανήκουν στις υπόλοιπες τρεις ομάδες δεν είχαν διαφορά στους μέσους όρους στο λεκτικό εκφοβισμό από τα κορίτσια των αντίστοιχων ομάδων. Το εύρημα αυτό είναι αναμενόμενο αν λάβουμε υπόψη ότι τα αγόρια είναι περισσότερο επιθετικά από τα κορίτσια (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2001) και επίσης, ότι τα αγόρια **«και θύτες και θύματα»** είναι περισσότερα από τα κορίτσια.

Όσον αφορά στις **αντιδράσεις των παιδιών όταν τους επιτίθενται/εκφοβίζουν** παρατηρούμε ότι υψηλότερο ποσοστό αγοριών επιλέγουν να «μην κάνουν τίποτα», «προσπαθούν να ξεκαθαρίσουν την κατάσταση», «τους λένε να σταματήσουν», «χτυπούν άλλα παιδιά», και «καταστρέφουν ξένα πράγματα» σε σύγκριση με το ποσοστό των κοριτσιών του δείγματος. Δηλαδή, υψηλότερο ποσοστό αγοριών σε σχέση με το ποσοστό των κοριτσιών χρησιμοποιούν στρατηγικές που εστιάζουν στο πρόβλημα

(ή στρατηγικές προσέγγισης) και στρατηγικές εξωτερίκευσης-επιθετικότητας. Εξαίρεση αποτελεί η στρατηγική «δεν κάνουν τίποτα» η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως στρατηγική που εστιάζει στο συναίσθημα (ή στρατηγική αποφυγής). Και στην έρευνα των (Silvernail και συν., 1999) στις ΗΠΑ, παρατηρούμε ότι τα αγόρια Γ΄ τάξης τείνουν να χρησιμοποιούν στρατηγικές εξωτερίκευσης-επιθετικότητας (βλάπτουν άλλα παιδιά) περισσότερο από τα κορίτσια.

Όσον αφορά στα **πρόσωπα εμπιστοσύνης** στα οποία απευθύνονται οι μαθητές/-τριες όταν θυματοποιούνται παρατηρούμε ότι υψηλότερο ποσοστό αγοριών επιλέγουν να «το συζητούν με ένα συμμαθητή τους» ή «δεν κάνουν τίποτα και περιμένουν να σταματήσει» σε σύγκριση με το ποσοστό των κοριτσιών. Στην έρευνα των (Silvernail και συν., 1999) στις ΗΠΑ, παρατηρούμε, αντίθετα, ότι τα κορίτσια Γ΄ τάξης όταν θυματοποιούνται τείνουν να «το συζητούν με ένα συμμαθητή τους» περισσότερο από τα αγόρια, αλλά, η διαφορά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών είναι μικρή.

Αναφορικά με την **εξέλιξη-έκβαση των γεγονότων αφότου οι μαθητές/-τριες που θυματοποιούνται το είπαν σε κάποιον**, παρατηρούμε ότι τα **αγόρια** εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις: «Η κατάσταση χειροτέρευσε» και «Δεν το είπα σε κανένα» και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις «Δεν άλλαξε τίποτα» και «Δεν με εκφόβισε κανείς» σε σύγκριση με τα κορίτσια του δείγματος. Όσον αφορά στην απάντηση «Τα πράγματα βελτιώθηκαν», τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια εμφάνισαν παρόμοια υψηλά ποσοστά. Το γεγονός αυτό, αποδεικνύει την ιδιαίτερα θετική επίδραση που έχει η γνωστοποίηση της θυματοποίησης για τα παιδιά τα οποία εκφοβίζονται. Το εύρημα ότι τα αγόρια εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό στην απάντηση «Η κατάσταση χειροτέρευσε» σε σχέση με τα κορίτσια, πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη λόγω του μικρού αριθμού των παιδιών που επιλέγουν αυτή την απάντηση. Είναι χρήσιμο εδώ να παρατηρήσουμε ότι η έκβαση της γνωστοποίησης της θυματοποίησης σε άλλους εξαρτάται και από τη βούληση και τις δυνατότητες του προσώπου στο οποίο γίνεται η αναφορά, να συμβάλει αποτελεσματικά στην επίλυση του προβλήματος. Η αναφορά του προβλήματος σε ακατάλληλο άτομο μπορεί ενδεχομένως να χειροτερέψει την κατάσταση. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι τα κορίτσια χρησιμοποιούν, σε σύγκριση με τα αγόρια, συχνότερα την αναζήτηση βοήθειας και διαπροσωπικής στήριξης (Μπεζεβέγκης, 2001). Έτσι, είναι πιθανότερο ότι τα κορίτσια επιλέγουν με μεγαλύτερη προσοχή και ωριμότητα τα

πρόσωπα από τα οποία ζητούν στήριξη σε σχέση με τα αγόρια, και γι' αυτό εμφανίζουν μικρότερο ποσοστό στην απάντηση «Η κατάσταση χειροτέρευσε» σε σχέση με τα αγόρια. Εξάλλου, η συχνότερη αναζήτηση διαπροσωπικής στήριξης από τα κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια (Μπεζεβέγκης, 2001), εξηγεί το γιατί τα αγόρια εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό στην απάντηση «Δεν το είπα σε κανένα» σε σχέση με τα κορίτσια. Τα κορίτσια εμφάνισαν υψηλότερο ποσοστό στην απάντηση «Δεν άλλαξε τίποτα» σε σχέση με τα αγόρια. Ίσως αυτό να σχετίζεται με τις μορφές θυματοποίησης που χρησιμοποιούν τα κορίτσια οι οποίες συνήθως είναι περισσότερο έμμεσες και γι' αυτό πιο αθέατες και συνεπώς περισσότερο δύσκολο να αντιμετωπιστούν. Επίσης, τα κορίτσια εμφάνισαν υψηλότερο ποσοστό στην απάντηση «Δεν με εκφόβισε κανείς» σε σύγκριση με τα αγόρια του δείγματος. Η απάντηση αυτή είναι αναμενόμενη, καθώς βρίσκεται σε συμφωνία με τα υπόλοιπα ευρήματα της έρευνας (τα κορίτσια παρουσιάζουν πολύ υψηλότερο ποσοστό από τα αγόρια στην ομάδα «ούτε θύτες ούτε θύματα»).

Τα παιδιά που φοιτούν στην 6^η Δημοτικού εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά όσον αφορά στους «θύτες», καθώς και στα παιδιά τα οποία είναι «και θύτες και θύματα» και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στα «θύματα» και στα παιδιά που δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» σε σύγκριση με τα παιδιά που φοιτούν στην 5^η Δημοτικού. Τα παιδιά μικρότερων τάξεων είναι πιθανότερο να γίνουν «θύματα» μεγαλύτερων «θυτών», ενώ παιδιά μεγαλύτερων τάξεων είναι πιθανότερο να γίνουν «θύματα» συνομήλικων «θυτών» (Olweus, 1993, Rolider, 2000).

Τα παιδιά που φοιτούν στην 6^η Δημοτικού είναι τα μεγαλύτερα στο σχολείο και συνήθως και τα πιο δυνατά. Έτσι, είναι αναμενόμενο να έχουν αυξημένο ποσοστό στους «θύτες» και μειωμένο ποσοστό στα «θύματα» σε σύγκριση με τα παιδιά που φοιτούν στην 5^η Δημοτικού. Όσον αφορά στους «και θύτες και θύματα» της 6^{ης} Δημοτικού φαίνεται ότι τώρα πια ως οι μεγαλύτεροι και δυνατότεροι στο σχολείο σε σχέση με τα έχουν τη δυνατότητα να εκφοβίζουν τουλάχιστον παιδιά μικρότερων τάξεων κι εκείνοι με τη σειρά τους.

Εφόσον ανάμεσα στα παιδιά της 6^{ης} τάξης υπάρχουν περισσότεροι «θύτες» και παιδιά «και θύτες και θύματα», είναι αναμενόμενο και το εύρημα, ότι μαθητές/-τριες της 6^{ης} τάξης σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο στη σύνθετη μεταβλητή «**εκφοβισμός**», αλλά και στις επιμέρους μορφές εκφοβισμού, δηλαδή στο «σωματικό», «λεκτικό» και «έμμεσο» σε σχέση με τα παιδιά τα οποία φοιτούν στην 5^η Δημοτικού. Σύμφωνα με

τους Olweus (1993) και Rolider (2000), οι νεότεροι μαθητές υφίστανται περισσότερο άμεσο εκφοβισμό, ενώ οι μεγαλύτεροι μαθητές υφίστανται περισσότερο έμμεσο εκφοβισμό.

Περισσότερα παιδιά που φοιτούν στην 5^η Δημοτικού επιλέγουν να «το λένε σε ένα μέλος της οικογένειάς τους» όταν απειλούνται ή εκφοβίζονται σε σχέση με εκείνα τα οποία φοιτούν στην 6^η Δημοτικού. Για τα παιδιά της 6^{ης} τάξης που πλησιάζουν στην εφηβεία αρχίζει να αποκτά μικρότερη σημασία η οικογένεια και μεγαλύτερη η ομάδα των συνομηλίκων. Έτσι, είναι αναμενόμενο ότι περισσότερα παιδιά της 5^{ης} παρά της 6^{ης} τάξης, απευθύνονται σε ένα μέλος της οικογένειάς τους όταν εκφοβίζονται.

Όσον αφορά στην **καταθλιπτική διάθεση** σε σχέση με την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης, βρήκαμε ότι τα παιδιά που είναι «και θύτες και θύματα» σημείωσαν τον υψηλότερο μέσο όρο στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα», ενώ τα παιδιά τα οποία δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα» σημείωσαν τον χαμηλότερο. Τα «θύματα» και οι «θύτες» σημείωσαν ενδιάμεσους μέσους όρους, με τους «θύτες» να πλησιάζουν το μέσο όρο των παιδιών τα οποία δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα», ενώ τα «θύματα» να πλησιάζουν το μέσο όρο των παιδιών που είναι «και θύτες και θύματα». Η κατάθλιψη είναι συνήθης μεταξύ των «θυμάτων» του εκφοβισμού ηλικίας 9 έως 13 ετών όχι μόνο μεταξύ κοριτσιών, αλλά, και μεταξύ αγοριών. Διάφορες έρευνες μεταξύ παιδιών δημοτικών σχολείων στην Ιρλανδία (Neary & Joseph, 1994), Αυστραλία (Slee, 1995), Μεγάλη Βρετανία και Φινλανδία (Kumpulainen και συν., 1998) επίσης, αναφέρουν ότι τα «θύματα» του εκφοβισμού έχουν περισσότερα καταθλιπτικά συμπτώματα από τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα» (Wal van der, Wit de & Hirasings, 2003). Οι «θύτες» σημείωσαν ενδιάμεσους μέσους όρους, στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα», πλησιάζοντας, όμως, το μέσο όρο των παιδιών τα οποία δεν είναι «ούτε θύτες ούτε θύματα». Οι «θύτες» έχουν καλή αυτοεκτίμηση και η δημοτικότητα τους βρίσκεται περίπου στο μέσο όρο (Olweus, 1993, Rolider, 2000). Αν και οι Salmon, James & Smith (1998) σε μια έρευνα στη Μεγάλη Βρετανία, σύνδεσαν τον εκφοβισμό με υψηλή βαθμολογία στην κατάθλιψη, φαίνεται πιο πιθανό ότι τα «θύματα» και κυρίως οι «και θύτες και θύματα» αντιμετωπίζουν σοβαρότερα προβλήματα προσαρμογής και έχουν περισσότερο καταθλιπτική διάθεση από τους «θύτες». Οι «**ούτε θύτες ούτε θύματα**» φαίνεται ότι είναι περισσότερο «επαρκή» παιδιά και έχουν καλύτερη προσαρμογή στο σχολείο. Συνεπώς είναι αναμενόμενο ότι έχουν τα χαμηλότερα ποσοστά κατάθλιψης.

Όσον αφορά στη **στάση προς το σχολείο**, τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «υπέροχα» και μειωμένα ποσοστά όσον αφορά στις απαντήσεις «καλά» και «λύπη» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Τα παιδιά «και θύτες και θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «λύπη» και μειωμένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «υπέροχα» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Τα «θύματα» εμφανίζουν αυξημένο ποσοστό όσον αφορά στην απάντηση «καλά» και ενδιάμεσα ποσοστά στις απαντήσεις «υπέροχα» και «λύπη» σε σύγκριση με τις τρεις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Οι «θύτες» εμφανίζουν ενδιάμεσα ποσοστά και στις τρεις απαντήσεις, πλησιάζοντας τα παιδιά «ούτε θύτες ούτε θύματα» στις απαντήσεις «υπέροχα» και «λύπη», ενώ στην απάντηση «καλά» πλησιάζουν τους «και θύτες και θύματα». Τα ευρήματα αυτά, όπως ήταν αναμενόμενο, συμφωνούν απόλυτα με τα προηγούμενα ευρήματα, για τους μέσους όρους των ομάδων εκφοβισμού/θυματοποίησης στον παράγοντα «Αρνητικό συναίσθημα» του ερωτηματολογίου για την καταθλιπτική διάθεση (DSRS).

Τα κορίτσια σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους από τα αγόρια στους παράγοντες «Αρνητικό συναίσθημα», «Θετικό συναίσθημα» και «Κατάθλιψη-Σύνολο» του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson *et al.* 1987). Τα αγόρια λόγω της κοινωνικοποίησής τους δέχονται πιέσεις για να μην εκφράζουν δημόσια κάποια συναισθήματα, όπως η έκφραση της λύπης με κλάμα, τα οποία είναι αντίθετα με τα κοινωνικά στερεότυπα για το ρόλο του φύλου. Αντίθετα, τα στερεότυπα για το ρόλο του γυναικείου φύλου δεν περιλαμβάνουν αντίστοιχους περιορισμούς έκφρασης συναισθημάτων. Είναι, λοιπόν, πιθανό ότι η υψηλότερη βαθμολογία των κοριτσιών σε όλους τους παράγοντες της DSRS (Birlson *et al.* 1987), οφείλεται κατά ένα μέρος στην δυνατότητά τους να εκφράζουν ελεύθερα τα αντίστοιχα συναισθήματα σε σχέση με τα αγόρια. Οι Broderick και Korteland (2002), βρήκαν ότι, γενικά, τα κορίτσια Ε΄ και ΣΤ΄ δημοτικού αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης σε σύγκριση με τα αγόρια αυτής της ηλικίας. Σε άλλη έρευνα (Nolen-Hoeksema, Girgus, & Seligman, 1992), βρέθηκε, επίσης ότι στην προεφηβεία, τα αγόρια έχουν υψηλότερο ή ίσο ποσοστό καταθλιπτικών συμπτωμάτων και διαταραχών σε σχέση με τα κορίτσια.

Από τους μετανάστες/παλιννοστούντες εκείνοι οι οποίοι είναι «θύτες» καθώς και οι «ούτε θύτες ούτε θύματα» σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους στον παράγοντα

«θετικό συναίσθημα» του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson *et al.* 1987), από ό,τι τα παιδιά με ελληνική εθνικότητα τα οποία ανήκουν στις αντίστοιχες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Αντίθετα, τα «θύματα» με ελληνική εθνικότητα σημείωσαν υψηλότερους μέσους όρους από ό,τι τα «θύματα» μετανάστες/παλινοστούντες. Πρέπει, αρχικά να διευκρινίσουμε ότι παρόλο που η ονομασία αυτού του παράγοντα του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson *et al.* 1987), είναι «θετικό συναίσθημα» διότι περιλαμβάνει προτάσεις που σχετίζονται με θετικά συναισθήματα, εντούτοις, για τον υπολογισμό της βαθμολογίας των παιδιών του δείγματος έγινε αντίστροφη βαθμολογία των προτάσεων με αποτέλεσμα υψηλότεροι μέσοι όροι σε αυτόν τον παράγοντα να φανερώνουν λιγότερο θετικά συναισθήματα. Οι μετανάστες/παλινοστούντες μαθητές/-τριες αντιμετωπίζουν γενικά διάφορες αρνητικές εμπειρίες και προβλήματα (επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας, συχνές αλλαγές οικίας ή/και τόπου μόνιμης κατοικίας, αρνητικά στερεότυπα κ.ά.) κατά τη διάρκεια της προσαρμογής τους στην ελληνική κοινωνία. Έτσι ήταν αναμενόμενο ότι ακόμα και οι μετανάστες/παλινοστούντες «ούτε θύτες ούτε θύματα» παρόλο που δεν αντιμετωπίζουν προβλήματα εκφοβισμού/θυματοποίησης, θα σημειώσουν υψηλότερη βαθμολογία σε αυτόν τον παράγοντα καταθλιπτικής διάθεσης σε σχέση με την αντίστοιχη ομάδα των Ελλήνων. Αν λάβουμε υπόψη το αποτέλεσμα της έρευνας των Salmon, James & Smith (1998) στη Μεγάλη Βρετανία, που αφορά στη σύνδεση του εκφοβισμού με υψηλή βαθμολογία στην κατάθλιψη, τότε είναι αναμενόμενο ότι οι μετανάστες/παλινοστούντες «θύτες», θα παρουσιάζουν περισσότερο καταθλιπτική διάθεση από την αντίστοιχη ομάδα των Ελλήνων καθώς αντιμετωπίζουν επιπλέον τα προβλήματα προσαρμογής τους στην ελληνική πραγματικότητα. Ίσως οι μαθητές αυτοί που βιώνουν τα ανώτερα επίπεδα άγχους να αισθάνονται ότι δεν μπορούν να ελέγξουν την κατάσταση. Πρόκειται ουσιαστικά για την οργάνωση ενός γνωστικού πλαισίου «μαθημένης ανικανότητας» (learned helplessness) (Τριλίβα, Βασιλάκη & Chimienti, 2001). Αυτός ο τρόπος σκέψης ωθεί το άτομο στη θλίψη, και η κατάσταση επιδεινώνεται περισσότερο όταν το άτομο έχει να αντιμετωπίσει απαιτητικές δοκιμασίες στις οποίες πρέπει να αποδώσει. Οι μετανάστες/παλινοστούντες «θύματα», εμφανίζουν πολύ χαμηλότερο μέσο όρο στον παράγοντα κατάθλιψης «θετικό συναίσθημα» από τα «θύματα» με ελληνική εθνικότητα. Το δεδομένο αυτό μπορεί να σχετίζεται με διαφορετικές στρατηγικές αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους από τους μετανάστες/παλινοστούντες ή και διαφορετικές κοινωνικές αξίες. Όμως, λαμβάνοντας υπόψη την αντιφατικότητα του ευρήματος και συνδυάζοντάς το με την έρευνα των

Salmon, James & Smith (1998) από τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία έδειξε ότι η θυματοποίηση σχετίζεται και με υψηλή βαθμολογία ψεύδους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το αποτέλεσμα αυτό δεν είναι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Είναι πιθανό ότι τα παιδιά αυτά, αντιμετωπίζοντας πολλαπλά προβλήματα καταφεύγουν συχνότερα σε ψέματα προκειμένου να προστατέψουν την αυτοεκτίμησή τους.

Οι συνάφειες μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS και των σύνθετων μεταβλητών του ερωτηματολογίου για τη θυματοποίηση και τον εκφοβισμό είναι όλες στατιστικώς σημαντικές, αλλά, κυμαίνονται από χαμηλό έως μέτριο βαθμό. Οι υψηλότερες συνάφειες αφορούν κυρίως στον παράγοντα «αρνητικό συναίσθημα» του DSRS (Birlson *et al.* 1987) και τις σύνθετες μεταβλητές του Ε.ΕΚ.Θ. (Rolider, 2000). Η συνάφεια της θυματοποίησης με τους παράγοντες της DSRS είναι αναμενόμενη καθώς αποτελεί συχνό εύρημα στη βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τους Wal van der, Wit de και Hirasing (2003), η κατάθλιψη συνδέεται με την θυματοποίηση (κυρίως την έμμεση) τόσο στα αγόρια, όσο και στα κορίτσια. Παρόλο που η θυματοποίηση συνδέεται στενότερα με την κατάθλιψη, η συνάφεια του εκφοβισμού με τα καταθλιπτικά συμπτώματα αναφέρεται επίσης σε κάποιες μελέτες. Οι Forero, McLellan, Rissel και Bauman (1999), βρήκαν ότι οι «θύτες» έτειναν να είναι δυστυχημένοι με το σχολείο. Η αρνητική συνάφεια του αισθήματος ασφάλειας με την καταθλιπτική διάθεση είναι, επίσης, αναμενόμενη. Όσο περισσότερο ασφαλές αισθάνεται κάποιο παιδί στο σχολείο τόσο καλύτερη αναμένεται να είναι και η προσαρμογή και η πρόοδός του σε αυτό. Αντίθετα, όταν κάποιο παιδί νιώθει ανασφαλές όπως στην περίπτωση που εκφοβίζεται τότε είναι πιθανό να παρουσιάσει καταθλιπτικά συμπτώματα. Σε μια έρευνα με παιδιά σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη νότια Αυστραλία, οι μαθητές που ανέφεραν ότι θυματοποιήθηκαν ήταν σημαντικά πιθανότερο να αναφέρουν ότι παίζουν μόνοι, αισθάνονται πιο δυστυχημένοι και λιγότερο ασφαλείς στο χώρο παιχνιδιού (Slee, 1995). Τέλος, η συνάφεια της παρατήρησης του εκφοβισμού με τα καταθλιπτικά συμπτώματα είναι κατανοητή. Όσο περισσότερο ένα παιδί παρατηρεί περιστατικά θυματοποίησης στο σχολείο του, είτε εμπλέκεται σε αυτά είτε όχι, διαμορφώνει την πεποίθηση ότι δεν υπάρχει ασφάλεια, ότι ο κόσμος είναι εχθρικός και άδικος και δεν φαίνεται πιθανό ότι μπορεί να αλλάξει αυτή η κατάσταση, με αποτέλεσμα να εκδηλώνει καταθλιπτικά συμπτώματα.

Οι συνάφειες μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson *et al.* 1987) και των μορφών θυματοποίησης και εκφοβισμού είναι γενικά θετικές και

στατιστικώς σημαντικές αλλά, κυμαίνονται από χαμηλό έως μέτριο βαθμό. Οι υψηλότερες από αυτές τις συνάφειες αφορούν κυρίως στον παράγοντα «αρνητικό συναίσθημα» του DSRS και τις μορφές θυματοποίησης. Η συνάφεια του αρνητικού συναισθήματος με τη σωματική θυματοποίηση είναι η υψηλότερη από ότι με τις υπόλοιπες μορφές θυματοποίησης. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με άλλες έρευνες που αναφέρουν ότι η επίδραση της θυματοποίησης στην κατάθλιψη ήταν υψηλότερη για την έμμεση παρά για την σωματική και λεκτική τουλάχιστον στα κορίτσια. Οι Crick και Grotpeter (1996) βρήκαν το ίδιο αποτέλεσμα μεταξύ 474 παιδιών που φοιτούσαν στις Γ΄ έως ΣΤ΄ τάξεις Δημοτικού. Η εξήγηση που δίνουν για αυτό το εύρημα είναι ότι τα αγόρια σε αντίθεση με τα κορίτσια, βλέπουν το σωματικό εκφοβισμό ως αποδεκτή και μερικές φορές ιδανική συμπεριφορά (Wal van der, Wit de & Hirasing, 2003). Οι «θύτες» του εκφοβισμού αναφέρουν συχνότερα καταθλιπτικά συμπτώματα. Είναι πιθανό ότι τα καταθλιπτικά συμπτώματα στους «θύτες» είναι κυρίως το αποτέλεσμα της θυματοποίησής τους. Ως αντίδραση στη θυματοποίηση αυτά τα παιδιά αντεπιτίθενται για να υπερασπίσουν τον εαυτό τους ή εκφοβίζουν άλλα για να στηρίξουν την αυτο-εικόνα τους. Μερικές μελέτες επίσης, αναφέρουν περισσότερη κατάθλιψη μεταξύ των θυτών (Salmon, James & Smith, 1998. Kaltiala-Heino, Rimpela, Marttunen, Rimpela & Rantanen, 1999. Slee, 1995).

Οι εμπειρίες εκφοβισμού-θυματοποίησης και η κατάθλιψη, μπορεί να είναι πιο συχνά μεταξύ εκείνων των μαθητών που ήταν απόντες (Kaltiala-Heino και συν., 1999). Επομένως, τα ποσοστά του εκφοβισμού – θυματοποίησης και της κατάθλιψης τα οποία ανιχνεύονται σε αυτήν την μελέτη είναι πιθανό να είναι υποτιμημένα.

Οι παράγοντες του ερωτηματολογίου **Στρατηγικές Αντιμετώπισης Καταστάσεων Άγχους (ΣΑΚΑ)** (Μπεζεβέγκης, 2001), διαφοροποιούνται ως προς την ομάδα εκφοβισμού/θυματοποίησης.

Οι μαθητές «και θύματα και θύτες» φαίνεται ότι χρησιμοποιούν τις στρατηγικές των παραγόντων «παραίτηση» και «απομόνωση» περισσότερο από τις υπόλοιπες ομάδες εκφοβισμού/θυματοποίησης. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν σε στρατηγικές εστιασμένες στο συναίσθημα ή στρατηγικές αποφυγής και φανερώνουν την αδυναμία των παιδιών αυτών να αντιδράσουν αποτελεσματικά στην επιθετικότητα που αντιμετωπίζουν στο χώρο του σχολείου. Στην κατάσταση αυτή φαίνεται ότι συμβάλλουν ο παραδοσιακός τρόπος σκέψης και οι παραδοσιακές πρακτικές με τις οποίες οι γονείς θεωρούν ότι μπορούν να μεγαλώσουν τα παιδιά τους. Έτσι,

προσπαθούν να περάσουν δικές τους, συχνά μη λειτουργικές αξίες και στάσεις, όπως ότι όταν συναντήσουν αντίδραση, εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά (Πετρόπουλος & Παπαστυλιανού, 2001).

Τα «θύματα» μοιράζονται με τους «ούτε θύματα ούτε θύτες» τον χαμηλότερο μέσο όρο στον παράγοντα «παραίτηση», καθώς οι δυο αυτές ομάδες δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους. Στον παράγοντα «απομόνωση» τα παιδιά «θύματα» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο χωρίς όμως να διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες τρεις ομάδες. Τέλος, στον παράγοντα «αναθεώρηση», οι μαθητές/-τριες «θύματα» σημείωσαν τον υψηλότερο μέσο όρο, χωρίς όμως, να εντοπιστούν σημαντικές διαφορές μεταξύ των ομάδων. Φαίνεται ότι τα παιδιά «θύματα» έχουν πετύχει, μια καλύτερη προσαρμογή, ή τουλάχιστον έτσι θεωρούν τα ίδια, σε σχέση με τα παιδιά που είναι «και θύματα και θύτες», παρά τα προβλήματά που αντιμετωπίζουν με τους «θύτες» τους. Φαίνεται ότι δεν έχουν νιώθουν αδύναμοι να αντιδράσουν, ενώ, ο υψηλότερος μέσος όρος που σημείωσαν στον παράγοντα «αναθεώρηση» δείχνει ότι προσπαθούν ή τουλάχιστον σκέφτονται να προσπαθήσουν να κάνουν κάτι για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους.

Τα παιδιά «θύτες» βρίσκονται σε ενδιάμεσο επίπεδο στον παράγοντα «παραίτηση» χωρίς να διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες τρεις ομάδες. Επίσης, αναφορικά με τον παράγοντα «απομόνωση» οι «θύτες» σημείωσαν τον χαμηλότερο μέσο όρο μαζί με τους «ούτε θύματα ούτε θύτες». Φαίνεται ότι οι «θύτες» δεν αισθάνονται καθόλου απομονωμένοι και ίσως αυτό να οφείλεται ακριβώς στον εκφοβισμό μέσω του οποίου αποκτούν κύρος-γοήτρο μεταξύ των συνομηλίκων τους. Εξάλλου, οι «θύτες» συνήθως, περιτριγυρίζονται από μια μικρή ομάδα δύο ή τριών φίλων οι οποίοι τους υποστηρίζουν και τους συμπαθούν (Olweus, 1993, Rolider, 2000).

Τα παιδιά «ούτε θύματα ούτε θύτες» χρησιμοποιούν τις στρατηγικές των παραγόντων «παραίτηση» και «απομόνωση» λιγότερο από τις υπόλοιπες ομάδες που εμπλέκονται στον εκφοβισμό/θυματοποίηση. Φαίνεται ότι τα παιδιά αυτά δεν έχουν εγκλωβιστεί σε καταστάσεις όπως η θυματοποίηση, στις οποίες να αδυνατούν να αντιδράσουν και γι' αυτό δεν έχουν ανάγκη να χρησιμοποιήσουν στρατηγικές ρύθμισης του συναισθήματος.

Τα κορίτσια χρησιμοποιούν, σημαντικά, πιο συχνά τις στρατηγικές που ανήκουν στους παράγοντες «Αποφυγή-λήθη» και «Απομόνωση» του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α.

από ότι τα αγόρια. Και οι δύο αυτοί παράγοντες αφορούν σε στρατηγικές οι οποίες εστιάζουν στο συναίσθημα (ή στρατηγικές αποφυγής ή παθητικές στρατηγικές) οι οποίες χρησιμοποιούνται συχνότερα από τα κορίτσια παρά από τα αγόρια, όπως εισηγείται και ο Μπεζεβέγκης (2001).

Φαίνεται ότι η διαφορά ηλικίας των παιδιών του δείγματος μας ήταν αρκετά μικρή ώστε να προκύψουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στους παράγοντες του ερωτηματολογίου Σ.Α.Κ.Α. (Μπεζεβέγκης, 2001) ως προς την τάξη φοίτησης.

Αρκετές από τις συνάφειες που υπάρχουν μεταξύ των παραγόντων του ερωτηματολογίου DSRS (Birlson *et al.* 1987) και των παραγόντων του ερωτηματολογίου ΣΑΚΑ (Μπεζεβέγκης, 2001), είναι στατιστικώς σημαντικές, αλλά, κυμαίνονται από χαμηλό έως μέτριο βαθμό. Οι υψηλότερες συνάφειες παρατηρούνται κυρίως μεταξύ του παράγοντα «Απομόνωση» του ΣΑΚΑ και των παραγόντων του DSRS. Σε έρευνα των Τριλίβα, Βασιλάκη και Chimienti (2001), βρέθηκε, επίσης, ότι η υιοθέτηση της στρατηγικής αντιμετώπισης που χαρακτηρίζουμε ως απομόνωση συσχετίζεται με υψηλά ποσοστά κατάθλιψης τόσο στους μαθητές όσο και στις μαθήτριες.

Η ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης που χρησιμοποιήθηκε για τη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης και του εκφοβισμού των παιδιών από τους παράγοντες των ερωτηματολογίων ΣΑΚΑ (Μπεζεβέγκης, 2001) και DSRS (Birlson *et al.* 1987), έδειξε ότι όσο εντονότερο είναι το «Αρνητικό συναίσθημα» (DSRS) και όσο περισσότερο χρησιμοποιούν στρατηγικές «Αναθεώρησης» (ΣΑΚΑ) για την αντιμετώπιση καταστάσεων άγχους, τόσο μεγαλύτερη είναι η θυματοποίηση των παιδιών. Επίσης, βρέθηκε ότι όσο εντονότερο είναι το «Αρνητικό συναίσθημα» (DSRS) και όσο περισσότερο χρησιμοποιούν στρατηγικές «Παραίτησης» (ΣΑΚΑ) για την αντιμετώπιση καταστάσεων άγχους, τόσο συχνότερος είναι ο εκφοβισμός από τα παιδιά. Φαίνεται λοιπόν, ότι ο παράγοντας «αρνητικό συναίσθημα» του ερωτηματολογίου DSRS συμβάλλει στη στατιστική πρόβλεψη τόσο της θυματοποίησης όσο και του εκφοβισμού. Ο παράγοντας αυτός άλλωστε είναι ο μόνος που συσχετίζεται σημαντικά με την καταθλιπτική διάθεση (Birlson *et al.* 1987). Επίσης, στη στατιστική πρόβλεψη της θυματοποίησης συμβάλλει η στρατηγική «Αναθεώρησης», ενώ στη στατιστική πρόβλεψη του εκφοβισμού συμβάλλει η στρατηγική «Παραίτησης». Και οι δύο αυτές στρατηγικές αντιμετώπισης θεωρούνται ως στρατηγικές που εστιάζουν στο συναίσθημα (ή στρατηγικές αποφυγής ή παθητικές στρατηγικές).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abela, J.R.Z. (2001). The Hopelessness Theory of Depression: A Test of the Diathesis-Stress and Causal Mediation Components in Third and Seventh Grade Children. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/3_29/76558497/p1/article.jhtml
- Abela, J.R.Z., Brozina, K, Haigh, E.P. (2002). An examination of the response styles theory of depression in third- and seventh- grade children: a short-term longitudinal study. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/5_30/93317375/p1/article.jhtml
- Abela, J.R.Z., Veronneau-McArdle, M.H. (2002). The relationship between self-complexity and depressive symptoms in third and seventh grade children: A short-term longitudinal study. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/2_30/85500249/p1/article.jhtml
- Anderson, C.A., Bushman, B.J. (2001). Aggressive behavior linked to exposure to media violence. *Mental Health Weekly*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0BSC/37_11/79056266/p1/article.jhtml
- Andreou, E. (1999): Bully/victim problems and their association with psychological constructs in 8 to 12 year-old Greek school children. *Aggressive Behaviour, Vol. 26, p. 49-56*.
- Andreou, E. (2001): Bully/victim problems and their association with coping behaviour in conflictual peer interactions among school-age children. *Educational Psychology, Vol. 21, p. 59-66*.
- Ανδρέου, Ε., Smith, P.K. (2002). Το φαινόμενο «bullying» στο χώρο του σχολείου και η άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας από συνομηλίκους. *Παιδαγωγική επιθεώρηση, τεύχος 34*. Ατραπός.
- Asch-Goodkin, J. (2001). The day-care wars: connection between time spent in day care and the prevalence of aggressive behavior in children. *Contemporary Pediatrics*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0BGH/6_18/76876530/p1/article.jhtml
- Austin, S., Joseph, S. (1996). Assessment of bully/victim problems in 8 to 11 year-olds. *The British Psychological Society, Vol. 66, p. 447-456*. Great Britain.

- Beyers, J.M., Loeber, R. (2003). Untangling developmental relations between depressed mood and delinquency in male adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/3_31/101611940/p1/article.jhtml
- Birleson, P., Hudson, I.G., Buchanan, D., Wolff, S. (1987). Clinical evaluation of a Self-Rating Scale for Depressive Disorder in Childhood (Depression Self-Rating Scale). *Journal of Child Psychology and Psychiatry, Vol. 28. No.1. pp. 43–60.* Great Britain.
- Bohnert, A.M., Crnic, K.A., Lim, K.G. (2003): Emotional competence and aggressive behavior in school-age children. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/1_31/97891764/p1/article.jhtml
- Brage, D., Meredith, W.M., Woodward, J. (1993). Correlates of loneliness among Midwestern adolescents. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_n111_v28/ai_14605997
- Brendgen, M., Vitaro, F., Tremblay, R.E., Lavoie, F. (2001). Reactive and Proactive Aggression: Predictions to Physical Violence in Different Contexts and Moderating Effects of Parental Monitoring and Caregiving Behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/4_29/77874091/p1/article.jhtml
- Brendgen, M., Vitaro, F., Turgeon, L., Poulin, F. (2002). Assessing aggressive and depressed children's social relations with classmates and friends: A matter of perspective. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/6_30/95790473/p1/article.jhtml
- Broderick, P.C. & Korteland, C. (2002). Coping style and depression in early adolescence: relationships to gender, gender role, and implicit beliefs. *Sex Roles: A Journal of Research*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2294/2002_April/93701642/p1/article.jhtml
- Burke, J. D., Loeber, R., Birmaher, B. (2002). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: a review of the past 10 years, part II. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/11_41/94011560/p1/article.jhtml

- Byrne, B. (2000). Relationships between anxiety, fear, self-esteem, and coping strategies in adolescence. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2248/137_35/62958283/p1/article.jhtml
- Γεώργας, Δ. (1995). *Κοινωνική Ψυχολογία*, τομ. Β'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκοτζαμάνης, Κ. (1996). *Διαγνωστικά κριτήρια DSM-IV*. Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας.
- Casey-Cannon, S., Hayward, C., Gowen, K. (2001). Middle-school girls' reports of peer victimization: concerns, consequences, and implications. *Professional School Counseling*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0KOC/2_5/84152034/p1/article.jhtml
- Chandras, K.V. (1999). Coping with adolescent school violence: Implications for counseling. *College Student Journal*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0FCR/2_33/62839433/p1/article.jhtml
- Chartier, G.M., Lassen, M.K. (1994). Adolescent depression: Children's Depression Inventory norms, suicidal ideation, and gender effects – weak. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_n116_v29/ai_16477239
- Chorpita, B. (2000). The tripartite model and dimensions of anxiety and depression: an examination of structure in a large school sample. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_dls/m0902/2_30/85500251/p1/article.jhtml
- Cleary, S. (2000). Adolescent victimization and associated suicidal and violent behaviors. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2248/140_35/70777830/p1/article.jhtml
- Conley, C.S., Haines, B.A., Hilt, L.M., Metalsky, G.I. (2001). The children's attributional style interview: developmental tests of cognitive diathesis-stress theories of depression. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/5_29/80056067/p1/article.jhtml
- Connelly, B., Johnston, D., Brown, I.D.R., Mackay, S., Blackstock, E.G. (1993). The prevalence of depression in a high school population. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_n109_v28/ai_13885852

- Connor, D.F., Richard, H., Melloni, J., Harrison, R.J. (1998). Overt categorical aggression in referred children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/n1_v37/20383085/p1/article.jhtml
- Connor, D.F. (2002). Aggression and antisocial behavior in youth. *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0537/9_18/91560621/p1/article.jhtml
- Cook-Belanger, J. (2001). Warning Signs of Depression in Children and Adolescents. *PsychScope*, Volume 3, Number 7.
- Cote, S., Tremblay, R.E., Nagin, D.S., Zoccolillo, M., Vitaro, F. (2002). Childhood behavioral profiles leading to adolescent conduct disorder: risk trajectories for boys and girls. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/9_41/91423117/p1/article.jhtml
- Crick, N.R., Nelson, D.A. (2002). Relational and physical victimization within friendships: nobody told me there'd be friends like these. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0902/is_6_30/ai_95790472
- Deardorff, J., Gonzales, N., Sandler, I. (2003). Control beliefs as a mediator of the relation between stress and depressive symptoms among inner-city adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_dls/m0902/2_31/100484212/p1/article.jhtml
- Epkins C.C. (1994). Peer ratings of depression, anxiety, and aggression in inpatient and elementary school children: rating biases and influence of rater's self-reported depression, anxiety, and aggression. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0902/is_n5_v22/ai_15864515
- European Conference on Initiatives to Combat School Bullying: Workshop Summaries*.
<http://www.gold.ac.uk/euconf/wrksumms/wrkshp2.html>
- Field, T. (1999). American adolescents touch each other less and are more aggressive toward their peers as compared with french adolescents. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2248/136_34/59810232/p1/article.jhtml

- Flannery, D.J., Singer, M.I., Wester, K. (2001). Violence Exposure, Psychological Trauma, and Suicide Risk in a Community Sample of Dangerously Violent Adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/4_40/73278371/p1/article.jhtml
- Forero, R., Mclellan, L., Rissel, C., Bauman, A. (1999). Bullying behaviour and psychosocial health among school students in New South Wales, Australia: cross sectional survey. *British Medical Journal*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0999/7206_319/55552955/p1/article.jhtml
- Furlong, M., Morrison, G. (2000): The School in School Violence: Definitions and Facts. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0FCB/2_8/62804295/p1/article.jhtml
- Gilbody, S.M, House, A.O, Sheldon T.A (2001). Routinely administered questionnaires for depression and anxiety: systematic review. *British Medical Journal*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0999/is_7283_322/ai_71350553
- Gladstone, T.R.G., Kaslow, N.J. (1995). Depression and attributions in children and adolescents: a meta-analytic review. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0902/is_n5_v23/ai_17705188
- Gould, M.S., King, R., Greenwald, S., Fisher, P., Schwab-Stone, M., Kramer, R., Flisher, A.J., Goodman, S., Canino, G., Shaffer, D. (1998). Psychopathology associated with suicidal ideation and attempts among children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/n9_v37/21136443/p1/article.jhtml
- Groholt, B., Ekeberg, O., Wichstrom, L., Haldorsen, T. (1998). Suicide among children and younger and older adolescents in Norway: a comparative study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/n5_v37/20602397/p1/article.jhtml

- Grus, C.L. (2002). Victimization by peers. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0HVD/3_23/88578018/p1/article.jhtml
- Grus, C.L. (2003). Aggressive-withdrawn behavior. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0HVD/1_24/98468479/p1/article.jhtml
- Gudjonsson, G.H., Sigurdsson, J.F. (2003). The Relationship of Compliance with Coping Strategies and Self Esteem. *European Journal of Psychological Assessment*, Volume 19, Issue 2 , 2003 , Pages 117-123.
- Hecht, D.B., Inderbitzen, H.M., Bukowski A.L. (1998). The relationship between peer status and depressive symptoms in children and adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0902/is_n2_v26/ai_20824365
- Hektner, J., August, G., Realmuto, G. (2003). Effects of pairing aggressive and nonaggressive children in strategic peer affiliation. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_dls/m0902/4_31/104634484/p1/article.jhtml
- Ivarsson, T., Lidberg, A., Gillberg, C. (1994). The Birleson Depression Self-Rating Scale (DSRS). Clinical evaluation in an adolescent inpatient population. *Journal of Affective Disorders*, 32, 15-125.
- Johnson, V., Clark, T., Fleming, J. (2002). Parents' perception of their children's development, perception of satisfaction, social support and level of depression. *ABNF Journal*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0MJT/is_1_13/ai_93610972
- Joiner, T.E.J. (1999). A test of interpersonal theory of depression in youth psychiatric inpatients. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/1_27/54422557/p1/article.jhtml
- Joseph, M., Strayhorn, J. (1998). Case study: cyproheptadine and aggression in a five-year-old boy. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/n6_v37/20836828/p1/article.jhtml

- Κάκουρος, Ε., Μανιαδάκη, Κ. (2002). *Ψυχοπαθολογία παιδιών και εφήβων. Αναπτυξιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος.
- Kaltiala-Heino, R., Rimpela, M., Marttunen, M., Rimpela, A., Rantanen, P. (1999). Bullying, depression and suicidal ideation in Finnish adolescents: school survey. *British Medical Journal*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0999/7206_319/55552956/p1/article.jhtml
- Kashani, J.H., Reid, J.C., Rosenberg, T.K. (1989). Levels of hopelessness in children and adolescents: A developmental perspective. *Journal of Consulting & Clinical Psychology*, Vol 57, (4) pages 496-499.
- Klimes-Dougan, B., Free, K., Ronsaville, D., Stilwell, J., Welsh, J.C., Radke-Yarrow, M. (1999). Suicidal ideation and attempts: a longitudinal investigation of children of depressed and well mothers. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/6_38/54895546/p1/article.jhtml
- Kovacs, M., Paulauskas, S., Gatsonis, C., Richards, C. (1988). Depressive disorders in childhood III. A longitudinal study of comorbidity with and risk for conduct disorders. *Journal of Affective Disorders, Volume 15, Issue 3, Pages 205-217*.
- Kumpulainen, K., Räsänen, E., Henttonen, I., Almqvist, F., Kresanov, K., Sirkka-Liisa, L., Moilanen, I., Piha, J., Puura, K., Tamminen, T. (1998). Bullying and Psychiatric Symptoms Among Elementary School-Age Children. *Child Abuse & Neglect, Volume 22, Issue 7, Pages 705-717*.
- Kuther, T.L. (1999). A developmental-contextual perspective on youth covictimization by community violence. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2248/136_34/59810228/p1/article.jhtml
- Kristensen, S.M., Smith, P.K. (2003). The use of coping strategies by Danish children classed as bullies, victims, bully/victims, and not involved, in response to different (hypothetical) types of bullying. *Scandinavian Journal of Psychology*, 44, 479–488.

- Lee, L.C., Rebok, G.W. (2002). Anxiety and depression in children: A test of the positive-negative affect model. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/4_41/84878457/p1/article.jhtml
- Lewin, L.M., Davis, B., Hops, H. (1999). Childhood Social Predictors of Adolescent Antisocial Behavior: Gender Differences in Predictive Accuracy and Efficacy. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/4_27/60596079/p1/article.jhtml
- Μανουδάκη, Θ. (2000). Νέες μορφές παραβατικότητας ανηλίκων στο χώρο του σχολείου. Στο, Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαστυλιανού (επιμ.) *Προκλήσεις στη σχολική κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση (Πρακτικά Διημερίδας)*. Αθήνα: *Ελληνικά Γράμματα*.
- Marcotte, D., Fortin, L., Potvin, P., Papillon, M. (2002). Gender differences in depressive symptoms during adolescence: role of gender-typed characteristics, self-esteem, body image, stressful life events, and pubertal status. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0FCB/1_10/83790824/p1/article.jhtml
- Martin, J., Cole, D., Clausen, A., Logan, J., Wilson-Stroscher, H. (2003). Moderators of the relation between popularity and depressive symptoms in children: processing strength and friendship value. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_dls/m0902/5_31/109082158/p1/article.jhtml
- Maugban, B., Rowe, R., Loeber, R., Stouthamer-Loeber M. (2002). Reading problems and depressed mood. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_dls/m0902/2_31/100484213/p1/article.jhtml
- Miller-Johnson, S., Coie, J., D., Maumary-Gremaud, A., Bierman, K. (2002). Peer rejection and aggression and early starter models of conduct disorder. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/3_30/86874929/p1/article.jhtml
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Τσέργας, Ν. (2000). *Όταν τα πράγματα στο σχολείο ...αγριεύουν!* Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

- Μπεζεβέγκης, Η. (2001). Άγχος, αγχογόνες καταστάσεις και η αντιμετώπισή τους σε παιδιά και εφήβους. Στους Ε. Βασιλάκη, Σ. Τριλίβα & Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Το στρες, το άγχος και η αντιμετώπισή τους* (σσ. 127-143). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Muncer, S., Campbell A., Jervis, V., Lewis, R. (2001). "Ladettes," Social Representations, and Aggression. *Sex Roles: A Journal of Research*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2294/2001_Jan/77384285/p1/article.jhtml
- Myers, K., Winters, N.C. (2002). Ten-year review of rating scales II: scales for internalizing disorders. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/6_41/87707510/p1/article.jhtml
- Nagin, D.S., Tremblay, R.E. (2001). Predictors of physical aggression evaluated (in boys). *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0537/6_17/76486926/p1/article.jhtml
- Nagin, D.S., Tremblay, R.E. (2001). Parental and early childhood predictors of persistent physical aggression in boys from kindergarten to high school. *Archives of General Psychiatry*, 58, 389-394.
- Nease, J., Donald E., Malouin, Jean M. (2003). Depression screening: a practical strategy – Applied evidence: research findings that are changing clinical practice. *Journal of Family Practice*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0689/is_2_52/ai_97724145
- Nilzon, K.R., Palmerus, K. (1997). The influence of familial factors on anxiety and depression in childhood and early adolescence. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_n128_v32/ai_20608741
- Nunley, K.F. *The Relationship of Self Esteem and Depression in Adolescence*.
<http://www.drnunley.com/depressi.htm>
- Olweus, D. (1993). *Bullying in school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Olweus, D., Limber, S., Mihalic, S.F. (1999). *Blueprints for Violence Prevention, Book Nine: Bullying Prevention Program*. Boulder, CO: Center for the Study and Prevention of Violence.

- Παπαστυλιανού Α. (2000). Μαθητές-θύτες και μαθητές-θύματα: Κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση. Στο, Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαστυλιανού (επιμ.) *Προκλήσεις στη σχολική κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση (Πρακτικά Δημερίδας)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πατεράκη, Λ., Χουντουμάδη, Α., Χαντζή, Χ. (2000). Το φαινόμενο του «εκφοβισμού» στο Δημοτικό σχολείο: Εμπειρικά ευρήματα. Στο, Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαστυλιανού (επιμ.) *Προκλήσεις στη σχολική κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση (Πρακτικά Δημερίδας)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Pellegrini, A., Bartini, M., Brooks, F. (1999). School Bullies, Victims and Aggressive Victims: Factors Relating to Group Affiliation and Victimization in Early Adolescence. *Journal of Educational Psychology, Volume 91, Issue 2 , pages 216-224.*
- Perry, D., Kusel, S., Perry, L. (1988). Victims of Peer Aggression. *Developmental Psychology, Volume 24, Issue 6 , Pages 807-814.*
- Πετρόπουλος, Ν., (2000). Σχολικές επιδόσεις, σχολική αποτυχία και σχολική εγκατάλειψη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στο, Ν. Πετρόπουλος, Α. Παπαστυλιανού (επιμ.) *Προκλήσεις στη σχολική κοινότητα: Έρευνα και Παρέμβαση (Πρακτικά Δημερίδας)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πετρόπουλος, Ν., Παπαστυλιανού, Α. (2001). *Μορφές επιθετικότητας, βίας και διαμαρτυρίας στο σχολείο (γενεσιουργοί παράγοντες και επιπτώσεις)*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Raine, A. (2002). Biosocial studies of antisocial and violent behavior in children and adults: a review. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_dls/m0902/4_30/89146368/p1/article.jhtml
- Reiff, M.I. (2001). Reducing adolescents' aggressive and hostile behaviors. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0HVD/2_22/75562708/p1/article.jhtml
- Reiff, M.I. (2003): Violence-prevention programs. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*.

http://www.findarticles.com/cf_0/m0HVD/1_24/98468491/p1/article.jhtml

Report of the Working Party chaired by Barrio, C. in collaboration with Gutierrez, H., Hoyos, O., Barrios, A. and Meulen, V.D.K., Smorti, A. (1999). *The Use of Semistructured Interviews and Qualitative Methods for the Study of Peer bullying.*

Report of the Working Party chaired by Menesini E. in collaboration with, Fonzi, A., Ciucci, E., Almeida, A., Ortega, R., Lera, M.J., Costabile, A., Feudo, G.L., Cowie, H., Ferrazzuolo, S., Barrio, C. (1999). *Bullying and Emotions.*

<http://www.gold.ac.uk/tmr/reports>

Report of the Working Party chaired by Schäfer, M., Universität München, Germany, in collaboration with, Smith, P., Singer, M., Goldsmiths College, University of London, Ortega, R., Mora-Merchan, University of Seville, with assistance from Madsen, J.K. and Rivers, I. (1999): *Retrospective Methods for Assessment of Bullying Experiences.*

Rolider, A. (2000). *School Wide Behavioral Intervention for Tackling Bullying.*

Παρουσίαση στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σχολικής Ψυχολογίας.

Rubin, R.M., Hubbard, J.A. (2003). Children's verbalizations and cheating behavior during game playing: the role of sociometric status, aggression, and gender. *Journal of Abnormal Child Psychology.*

http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/1_31/97891763/p1/article.jhtml

Rudolph, K.D., Clark, A.G. (2001). Conceptions of Relationships in Children with Depressive and Aggressive Symptoms: Social-Cognitive Distortion or Reality? *Journal of Abnormal Child Psychology.*

http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/1_29/73085029/p1/article.jhtml

Salmon, G., James, A., Smith, D.M. (1998). Bullying in schools: self reported anxiety, depression, and self esteem in secondary school children. *British Medical Journal.*

http://www.findarticles.com/cf_0/m0999/n7163_v317/21216446/p1/article.jhtml

Sandstrom M.J. (2004). Pitfalls of the peer world: how children cope with common rejection experiences. *Journal of Abnormal Child Psychology.*

http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0902/is_1_32/ai_113346307

Schwartz, D. (2000). Subtypes of Victims and Aggressors in Children's Peer Groups. *Journal of Abnormal Child Psychology.*

- http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/2_28/64456315/p1/article.jhtml
- Schwartz D., Dodge, K.A., Coie, J.D., Hubbard, J.A., Cillessen, A.H., Lemerise, E.A., Bateman H. (1998). Social - cognitive and behavioral correlates of aggression and victimization in boys' play groups. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/6_26/53870345/p1/article.jhtml
- Schwartz, D., Mcfayden-Ketchum, S., Dodge, K.A., Pettit, G.S., Bates, J.E. (1999). Early behavior problems as a predictor of later peer group victimization: moderators and mediators in the pathways of social risk. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/3_27/55267770/p1/article.jhtml
- Schwartz, D., Farver, J.A.M., Chang, L., Lee-Shin, Y. (2002). Victimization in South Korean children's peer groups. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/2_30/85500246/p1/article.jhtml
- Scott, J.U., Hague-Armstrong, K., Downes, K.L. (2003). Teasing and bullying: what can pediatricians do? *Contemporary Pediatrics*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0BGH/4_20/100805859/p1/article.jhtml
- Scott, S. (1998). Aggressive behavior in childhood. *British Medical Journal*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0999/n7126_v316/20209781/p1/article.jhtml
- Sharp, Sonia, Smith, Peter K. (1994). *Tackling bullying in your school: A practical handbook for teachers*. Great Britain. Routledge.
- Silver, M.E., Field, T.M., Sanders, C.E., Diego, M. (2000). Angry adolescents who worry about becoming violent. *Adolescence*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m2248/140_35/70777829/p1/article.jhtml
- Silvernail, D.L., Thompson, A. Mavourneen, Y., Zhaoxia, K., Holly J.P. (1999). *A Survey of Bullying Behavior among Maine Third Graders*. Center for Educational Policy, Applied Research and Evaluation, University of Southern Maine, Gorham, Maine. <http://lincoln.midcoast.com/~wps/against/3survey.html>

- Slee, P. (1995). Bullying in the Playground: The impact of interpersonal violence on Australian children's perceptions of their play environment. *Children's Environments, Vol. 12, Issue 3, pages 320-327.*
- Slee, P.T., Rigby, K. (1993). The relationship of Eysenck's personality factors and self-esteem to bully-victim behaviour in Australian schoolboys. *Personality and Individual Differences, Volume 14, Issue 2, Pages 371-373.*
- Σταλίκας, Α., Τριλίβα, Σ., Ρούση, Π. (2002). *Τα ψυχομετρικά Εργαλεία στην Ελλάδα* (σσ. 304-305). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Thornberry, T.P., Freeman-Gallant, A., Lizotte, A.J., Krohn, M.D., Smith, C.A. (2003). Linked lives the intergenerational transmission of antisocial behavior. *Journal of Abnormal Child Psychology.*
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/2_31/100484208/p1/article.jhtml
- Tobin, T., Sprague, J. (2000). Alternative Education Strategies: Reducing Violence in School and the Community. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders. Journal of Emotional and Behavioral Disorders.*
http://www.findarticles.com/cf_0/m0FCB/3_8/66107266/p1/article.jhtml
- Treuting, J.J., Hinshaw, S.P. (2001). Depression and self-esteem in boys with attention-deficit/hyperactivity disorder: Associations with comorbid aggression and explanatory attributional mechanisms. *Journal of Abnormal Child Psychology.*
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/1_29/73085028/p1/article.jhtml
- Τριλίβα, Σ., Βασιλάκη, Ε., Chimienti, G. (2001). Άγχος, κατάθλιψη και στρατηγικές αντιμετώπισης σε Έλληνες μαθητές λυκείου. Στους Ε. Βασιλάκη, Σ. Τριλίβα & Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Το στρες, το άγχος και η αντιμετώπισή τους* (σσ. 127-143). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Violent behavior in children and youth: preventive intervention from a psychiatric perspective. (1999). *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry.*
http://www.findarticles.com/cf_0/m2250/3_38/54171860/p1/article.jhtml
- Voss, L.D, Mulligan, J. (2000). Bullying in school: are short pupils at risk? Questionnaire study in a cohort. *British Medical Journal.*
http://www.findarticles.com/cf_0/m0999/7235_320/61025574/p1/article.jhtml

- Wal V.D., Marcel F.D.W., Cees A.M., Hirasing, R.A. (2003). Psychosocial health among young victims and offenders of direct and indirect bullying. *Pediatrics*.
http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0950/is_6_111/ai_103990520
- Waschbusch, D.A., Pelham, W.E.J., Jennings, J.R., Greiner, A.R., Tarter, R.E., Moss, H.B. (2002). Reactive aggression in boys with disruptive behavior disorders: behavior, physiology, and affect. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/6_30/95790475/p1/article.jhtml
- Williams, C. (1996). Environmental victimization and violence. *Aggression and Violent Behavior*, Volume 1, Issue 3, Pages 191-204.
- Willoughby, M., Kupersmidt, J., Bryant, D. (2001). Overt and Covert Dimensions of Antisocial Behavior in Early Childhood. *Journal of Abnormal Child Psychology*.
http://www.findarticles.com/cf_0/m0902/3_29/76558492/p1/article.jhtml
- Χηνάς, Π., Χρυσ αφίδης, Κ. (2000). *Επιθετικότητα στο σχολείο. Προτάσεις για πρόληψη και αντιμετώπιση*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ